De Achttiende Eeuw. Jaargang 38

bron
De Achttiende Eeuw. Jaargang 38. Uitgeverij Verloren, Hilversum 2006

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_doc003200601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE ACHTTIENDE EEUW

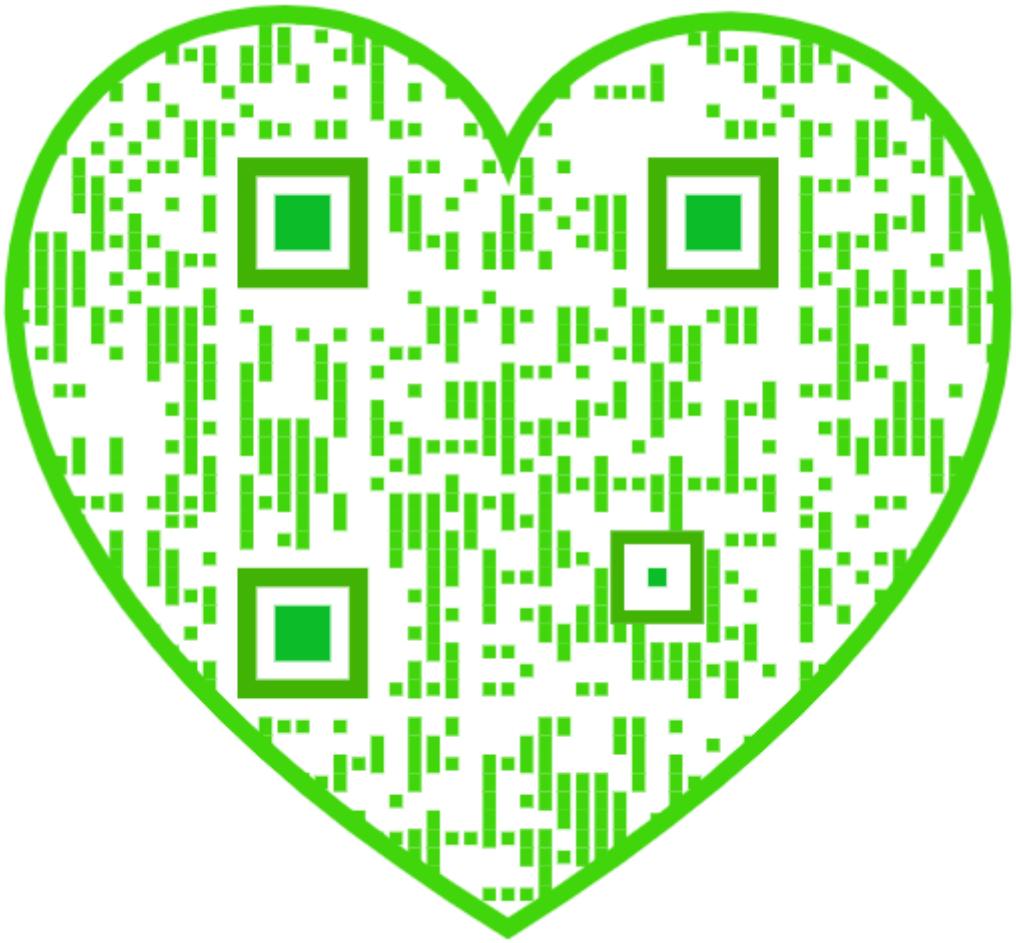

[2006/1]

Verklaring der plaat

Guiseppe Ceracchi, Joan Derk van der Capellen Marmeren standbeeld voor het geplande grafmonument, ca. 1789. Rome, tuinen van de Villa Borghese.

> **Daarom juist is het twijfelachtig, of standbeelden wel te huis behooren in eenen wereld, die zich toch de Christelijke noemt. Het Christendom kent eene andere en betere onsterfelijkheid dan die aardsche quasi-onsterfelijkheid.**

Deze opmerking dateert van 1841, en de aanleiding was een poging tot fondswerving voor een standbeeld van Rembrandt, maar het argument zou ook in het algemeen kunnen gelden - Nederlanders hebben altijd moeite gehad met heldenverering. Was het niet het geloof, of het geld, dan waren het wel de politieke tegenstellingen die krakeel veroorzaakten, zoals bij het in 1772 opgerichte monumentje voor Vondel.

Het was dan ook een overmoedig plan van de provincie Overijssel om, samen met een Amsterdams Comité van vooraanstaande Patriotten, een nationaal fonds te stichten voor een nationaal monument ter ere van hun in 1784 overleden held Joan Derk van der Capellen, en daarvoor een contract te sluiten met de destijds beroemde Romeinse beeldhouwer Giuseppe Ceracchi. En dat wisten zij ook. Want behalve dat Ceracchi de opdracht kreeg om drie ontwerpen van verschillende prijsklassen te maken, 30.000, 45.000 en 90.000 gulden, voorzag het contract ook in de mogelijkheid dat het monument ergens anders dan in Nederland een plaats zou vinden.

Als alles volgens plan zou zijn verlopen, en het duurste ontwerp was uitgevoerd, zou er in de Grote Kerk in Zwolle een mooi voorbeeld van vroeg-neoclassicistische grafsculptuur te zien zijn geweest: betrekkelijk eenvoudig qua ornamentiek en geheel gespeend van christelijke motieven. Want de revolutionairen geloofden juist in een aardse onsterfelijkheid, een voortleven in de herinnering van de mensen.

Het heeft niet zo mogen zijn. Het ontwerp van 45.000 gulden werd in 1789 voltooid, maar toen kon dit patriotse monument niet meer naar Nederland. Het is nu in losse

onderdelen te bezichtigen in de tuin van de Villa Borghese: hier een Nederlandse Leeuw, daar een Minerva als Vrijheid, verderop een personificatie van Overijssel, en weer ergens anders het beeld van Van der Capellen, gekleed in Romeinse toga en met een uitgestrekte rechterarm en -hand, het gebaar dat autoriteit suggereert.

E. Koolhaas-Grosfeld

Literatuur

A.H. Wertheim-Gijse Weenink en W.F. Wertheim, ‘Joan Derk als Nederlandse volkstribuun in Rome’, in E.A. van Dijk e.a. (red.), De wekker van de Nederlandse natie Joan Derk van der Capellen 1741-1784 (Zwolle [1984]) 53-58.

U. Desportes, ‘Ceracchi's design for a monument’, The Art Quarterly 27 (1964) 475-489.

Isabella van Elferen
‘Gij zult op mijn zerk wenen ...’
Sentimentele, metafysische en performatieve tranen in Elisabeth Maria Posts *Het Land*

Isabella van Elferen is werkzaam als universitair docent bij de afdeling Nieuwe Media en Digitale Cultuur van de Universiteit Utrecht. Haar dissertatie *From Laura to the Heavenly Bridegroom. Petrarchan Discourse in German Baroque Music and Poetry* zal in 2007 worden uitgebracht door Scarecrow Press. Zij publiceert in muziek- en cultuurwetenschappelijke tijdschriften, gaf lezingen binnen en buiten Europa en gaf gastcolleges aan Oxford University en Durham University. Recentelijk organiseerde zij het internationale congres *Nostalgia or Perversion? Rewriting the Gothic from the Victorian Age until the Present Day* (Ravenstein, 11.2005). Haar huidige onderzoek richt zich op het Oostduitse Gothic milieu.

In geen enkele historische periode werd er zoveel gehuild als in de achttiende eeuw, die ook wel ‘das weinende Saeculum’ wordt genoemd.[1] Jean-Jacques Rousseau en Laurence Sterne werden beroemd om hun uitgebreide beschrijvingen van hun eigen tranen en die van anderen; het beroemdste voorbeeld is wellicht de gezamenlijke huilbui van Goethes Werther en Lotte bij het lezen van Klopstocks sentimentele gedichten. Ook in de religieuze literatuur werd menig traan geplengd; bijvoorbeeld in het boek *Siegwart, eine Klostergeschichte* van Johann Martin Miller (1776), wordt zelfs meer gezucht en geweend dan in de genoemde seculiere teksten.

Annemieke Meijer heeft beschreven dat het sentimentalisme in calvinistisch Nederland minder voet aan de grond kreeg dan in andere Europese landen.[2] In de poëzie en het proza van Rhijnvis Feith, Jacobus Bellamy en Elisabeth Maria Post wordt weliswaar niet minder gehuild dan in het werk van de genoemde Franse, Engelse en Duitse auteurs, maar hun tranen worden vaak begeleid door stichtelijke vermaningen. Iedere sentimentele huilbui in de Nederlandse literatuur lijkt tevens een religieuze rol te hebben. De titel van dit artikel is ontleend aan een passage uit Elisabeth Maria Posts brievenroman *Het Land, in brieven* (1788), waarin briefschrijfster Eufrozyne haar vriendin Emilia vermaant, na haar dood slechts tranen uit verlangen naar een eeuwig leven te vergieten: ‘Gij zult op mijn zerk wenen, dit weet ik, maar laat het - ik bezweer u bij onze vriendschap! - tranen des geloofs en der hope zijn, - vaar eeuwig wel! Mijn ogen worden donker.’[3]

1 Titel van het boek *Das weinende Saeculum. Colloquium der Arbeitsstelle 18. Jahrhundert Gesamthochschule Wuppertal Universität Münster, Schloß Dyck vom 7.-9. Oktober 1981* (Arbeitsstelle Achtzehntes Jahrhundert Heidelberg 1983). Karl August Ragotzky spreekt spottend van ‘dit huilerige tijdperk’ in zijn artikel ‘Ueber Mode=Epoken in der Teutschen Lektüre’ in *Journal des Luxus und der Moden* 7 (1792) 549-558.

2 Annemieke Meijer, *The Pure Language of the Heart. Sentimentalism in the Netherlands, 1775-1800* (Amsterdam 1998).

3 Elisabeth Maria Post, *Het land, in brieven. Toelichting: Bert Paasman* (Amsterdam 1987) 213.

Dit artikel heeft de verschillende betekenissen en functies van sentimentele tranen in Nederland tot thema. De religieuze dimensie die deze tranen in de Nederlandse literatuur krijgen, vloeit niet alleen voort uit de bezorgdheid van calvinistische critici. Huilen had sinds de Reformatie, maar vooral in het piëtisme een belangrijke en expliciete devotionele functie, die in het sentimentalisme eerder een evenknie dan een bedreiging vond. De historische verbindingen tussen piëtistische en sentimentalistische visies op emotionaliteit in het algemeen en huilen in het bijzonder zijn nog onvoldoende onderzocht; het staat echter

Het Land, 120: Emilia. Onderschrift: ‘De zachte treurigheid voedende schemering en het nadenkenwekkend Maanlicht vinden mij hier dikwijls peinzende.’

vast dat beide bewegingen zich in dit opzicht baseerden op de ervaringspsychologie.[4] Deze zal dan ook een van de uitgangspunten vormen voor de comparatieve analyses in dit artikel. Daarnaast zullen ook de sociale en performatieve aspecten van het sentimentele huilen worden onderzocht. Op basis van deze theoretische overwegingen zal er vervolgens een kritische herlezing van Posts *Het land* worden gemaakt, om te onderzoeken op welke manier de genoemde aspecten van het achttiende-eeuwse wenen in deze roman functioneren.

De tranen van de bevindelijke zondaar

De religieuze tranen die te vinden zijn in de literatuur van de achttiende eeuw zijn onder te verdelen in een aantal categorieën, waarvan tranen van rouw, tranen van liefde voor God, en tranen van berouw de belangrijkste zijn. Vanaf de late zeventiende eeuw - het tijdperk van de Nadere Reformatie - is de laatste categorie de opvallendste. In veel devotionele literatuur en egodocumenten uit deze tijd wordt gewag gemaakt van de tranen die vrome mannen en vrouwen oncontroleerbaar over de wangen rollen uit berouw om hun gedane zonden. Deze toename vindt een historische achtergrond in de calvinistische theologie en haar praktische uitwerkingen in Nederlandse devotionele praktijken.

4 Over *Erfahrungsseelenkunde* zie Horst Grundlach, ‘Psychologie’ in: Hartmut Lehmann (ed.), *Geschichte des Pietismus*, vol. 4. *Glaubenswelt und Lebenswelten* (Göttingen 2004) 309-331.

De eerste van de 95 stellingen die Maarten Luther aan de kerkdeuren van Wittenberg nagelde, luidde

> Indem unser Herr und Meister Jesus Christus sagte: 'Tut Buße' usw. (Matth. 4,17), wollte er, daß das ganze Leben der Glaubenden eine Buße sei.

Ook de andere hervormers, Zwingli en Calvijn, benadrukten in hun strenge kritiek op de katholieke aflaatpraktijken het belang van oprecht berouw over de eigen zondigheid. Centrale gedachte in de theologie van Johannes Calvijn is het verbond dat God met het door hem uitverkoren volk heeft gesloten: in ruil voor gehoorzaamheid aan Gods wet zullen degenen die in Christus geloven door hun geloof gered worden.[5] Deze verbondsgedachte heeft twee belangrijke gevolgen voor de geloofsgemeenschap. In de eerste plaats initieert ze de predestinatieleer, in de tweede plaats verplicht ze het uitverkoren volk om diens kant van het wederzijdse verbond na te komen.[6] Hoewel de verschillende stromingen binnen het Nederlandse calvinisme over de theologische exegese van Calvijns verbondsgedachte van mening verschilden, bestonden er met betrekking tot de concrete invulling ervan weinig misverstanden.[7] De ware gelovige diende door middel van een ernstige, sombere levenshouding God en de wereld te bewijzen het verbond waardig te zijn. Het verbond was een verbond van genade: God was bereid de gelovige ondanks diens zonden te rechtvaardigen op basis van zijn geloof. De wet van het geloof (*lex fidei*, Rom. 3:27) vereiste daarom een voortdurend besef van de eigen zondigheid en van de afhankelijkheid van Christus als middelaar.[8]

De verschillende calvinistische gemeenschappen in Nederland leken elkaar soms af te willen troeven in hun tentoonspreiding van zondenbesef en dus hun mate van uitverkorenheid. Met name de beweging van de Nadere Reformatie plaatste de noodzaak van een ernstige levenswandel in het middelpunt van de publieke belangstelling. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw probeerden onder anderen Gijsbertus Voetius en Willem Teellinck de Nederlandse maatschappij godsvruchtiger te maken vanuit de overtuiging dat alleen een deugdzaam leven waar geloof en ware devotie kon opwekken. De gevolgen van de ambities van de Nadere Reformatoren zijn bekend: niet alleen werd de gelovige aangeraden vrome literatuur te lezen, berouw te tonen en veel te bidden, maar ook diende hij zich verre te houden van modegrillen, pruiken en andere vormen van uiterlijk vertoon, zoals zelfs lachen.[9]

5 Zie Philipp Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven / Londen 2002) 339-340; Heinrich Richard Schmidt, 'Bundestheologie, Gesellschafts- und Herrschaftsvertrag' in: Heinrich Richard Schmidt e.a. (ed.), *Gemeinde, Reformation und Widerstand*. Festschrift für Peter Blickle. (Tübingen 1998) 309-325.

6 Over de verbondsgedachte bij Calvijn zie David Steinmetz, *Calvin in Context* (Oxford 1995) 72v.

7 Over de overeenkomsten en verschillen tussen Voetianen en Coccejanen met betrekking tot de theologie van het verbond zie Willem van Asselt, *The Federal Theology of Johannes Cocceius (1603-1669)* (Leiden 2001).

8 Zie ibidem, 222-226.

9 Zie Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806* (Oxford 1995) 690v.; Fred van Lieburg, 'From Pure Church to Pious Culture: The Further Reformation in the Seventeenth-Century Dutch Church' 409-429 in: W. Fred Graham (ed.), *Later*

Ernst en somberte wekten godsvrucht op en waren dus sinds de Nadere Reformatie levensparadigma's voor veel Nederlandse gelovigen.

Deze gelovigen huilden veel en graag, zo blijkt uit geschriften uit de late zeventiende en de achttiende eeuw. Momenten van inkeer en berouw gingen gepaard met heftige tranenuitstortingen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het gedicht ‘Treursang van een weder-geboren

Calvinism. International Perspectives, Sixteenth Century Essays & Studies XXII (Kirksville 1994) 415vv.

over de Sonde' van Jodocus van Lodenstein, een zeventiende-eeuws dichter wiens werken tot in de late achttiende eeuw steeds opnieuw werden herdrukt en gelezen:

> Ah! dat *mijn hert* (door d'oogen
> So ligt in Schuld getogen)
> Nu innerlijck bewogen
> Al treurende die oogen
> Weer springen als springen dee, en maakten een zee
> Van siltig traanen-vogt,
> En vulde de logt
> Met een naar *wee! wee!*
> [...]
> Het Bloed dat 's Hemels liefde
> Ons tuygden, en geriefde
> In 't hulpeloos gerigte.
> Mijn siel! hoe dus! 't Gesigte
> Van *dat Heyl*, van *dien Ondanck* verbaast mij, dat ick
> (Onmagtig nog een woord
> Te singen soo 't hoort)
> Eyndig met een snick.[10]

Dit gedicht is typisch voor de confessionele literatuur uit de tijd na de Nadere Reformatie. Dergelijke teksten beginnen met een uitgebreide verklaring van het zondenbesef van de gelovige en diens onwaardigheid, Gods genade te ontvangen.[11] De diepe gevoelens van berouw en angst die uit het geplaagde geweten van de zondaar voortkomen worden dan uitgedrukt in soms ellenlange beschrijvingen van diens tranen.[12] De huilende gelovige smeekt vervolgens om vergeving door het bloed van de gekruisigde Christus, en eindigt met het uitspreken van de hoop dat deze uitdrukking van berouw een verandering in zijn gedrag en zijn gemoed zal inleiden.

Tranen functioneerden aldus theologisch als een manier om God oprecht berouw te laten zien; in de retoriek van het confessionele gedicht of de bekeringsgeschiedenis hadden ze de rol van onderpand in de smeekbede om vergeving. Huilen werd zo een vast topos in de devotionele literatuur van de late zeventiende en vooral achttiende eeuw. De tranenmetaforiek die zich hieruit ontwikkelde was uitbundig: de gelovige weende geen druppels, maar zeeën, rivieren, regens en zondvloeden van tranen om zijn zonden af te wassen. Deze metaforen waren geïnspireerd door de bijbelse beeldspraak uit onder andere de (boete-)psalmen, de klaagliederen van Job en Jeremia en het berouw van Petrus en Maria Magdalena. Vaak werden ook de bijwerkingen van het huilen, die het gebed om vergeving konden versterken, beschreven: de huilende zondaar zuchtte, jammerde, snikte en snotterde, wrong zijn handen, viel op zijn knieën en weigerde te eten.

10 Jodocus van Lodensteyn, 'Treursang van een weder-geboren over de Sonde, als de Heere hem der selven bitterheyd doet smaken, ook in en door 't vertoog van Sijn Genade in den Heere Jesu', *Uytspanningen*, 338 en 345. Geciteerd uit Els Stronks, *Stichten of schitteren. De poëzie van zeventiende-eeuwse gereformeerde predikanten* (Houten 1996) 114.

11 Over de heftige emoties en zelfafkeer waarmee het eigen gewetensonderzoek gepaard ging, zie David Foxgrover, 'Self-examination in John Calvin and William Ames', 451-469 in Graham, *Later Calvinism*, 454vv.

12 Zie Fred van Lieburg, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen 1991) 65v.

Hoeveel de berouwvolle zondaar ook huilde, de enige die het in zijn macht had om zon-

den werkelijk weg te wassen en uit te wissen was Jezus, van wiens genade de gelovige volledig afhankelijk was. Uit het geciteerde gedicht van Lodensteyn blijkt dat de tranenvloed van de zondaar zonder het bloed van Christus weinig effect had; behalve oprecht berouw en geloof was ook Gods genade door het bloed van Christus noodzakelijk voor vergeving en rechtvaardiging. Dit hechte verband tussen de tranen van de zondaar en het bloed van Christus is enerzijds terug te voeren op de al genoemde verbondstheologie, anderzijds op de ervaringspsychologie die vanaf de vroege achttiende eeuw in opkomst was.

De christelijke theologie beschouwt het bloed van de gekruisigde Christus als een tweede zondvloed, de vervulling in het geloof van het verbond tussen God en mens in het Oude Testament. Net als de zondvloed van regen in Genesis verdronk ook Christus' bloed de zonden van de wereld om plaats te maken voor verzoening en nieuw leven (zie 1 Petr 3: 18-22). Deze vervulling van het Oude Testament vestigde het nieuwe verbond tussen God en zijn uitverkoren volk dat in het sacrament van de communie gecelebreerd wordt.[13] Beide protestantse sacramenten zijn gerelateerd aan het verbond. De doop functioneert als een vernieuwing van het oudtestamentische verbond door de zonden van de dopeling ritueel af te wassen;[14] het avondmaal vertegenwoordigt de nieuwtestamentische vervulling hiervan door Christus' bloed aan het kruis. De liturgische tekst van het avondmaal verwijst daarom expliciet naar het nieuwe verbond.[15]

Een godsvruchtige levenswandel staat zowel theologisch als liturgisch tussen de beide sacramenten in: zonder een rein geweten kan er geen deelname aan het avondmaal zijn, daardoor geen vervulling van de wet van het geloof en dus geen verbond. Het is dus geen wonder dat veel van de genoemde confessionele gedichten en egodocumenten voor de avondmaalsdeelname zijn gesitueerd; het was van het grootste belang dat de gelovige zich juist op dit moment op zijn zondigheid bezinde en om inkeer bad. De tranen die zo kenmerkend werden voor de gebeden van de berouwvolle gelovige werden reeds in het vroege Christendom beschouwd als een hernieuwing van de doop. Het begrip van een zogenaamde ‘tranendoop’ ontstond in de derde eeuw na Christus en werd in de zestiende eeuw in de protestantse theologie opgenomen.[16] De tranen van de gelovige dienden met behulp van Gods genade om zijn zonden af te wassen en op deze manier de doop te hernieuwen en het verbond tussen God en mens te bevestigen.[17]

13 Zie Johannes Hempel e.a., ‘Bund’ in: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, Digitale Bibliothek 2.93, vol. 12 (Berlin 2000) 5156-5183.

14 Zie Erich Dinkler e.a.., ‘Taufe’ in: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 32245-32305.

15 De bijbehorende bijbelverzen zijn Mt. 26: 27-28: ‘Drinkt allen daaruit; Want dat is Mijn bloed, het bloed des Nieuwen Testaments, hetwelk voor velen vergoten wordt, tot vergeving der zonden.’; Mc. 14: 24: ‘Dat is Mijn bloed, het bloed des Nieuwen Testaments, hetwelk voor velen vergoten wordt.’; Lk. 22: 20: ‘Deze drinkbeker is het nieuwe testament in Mijn bloed, hetwelk voor u vergoten wordt.’; vgl. 1 Kor. 11: 25: ‘Deze drinkbeker is het Nieuwe Testament in Mijn bloed.’

16 Zie Christoph Benke, *Die Gabe der Tränen. Zur Tradition und Theologie eines vergessenen Kapitels der Glaubensgeschichte* (Würzburg 2002) 294v., 335vv.

17 Zie over het verband tussen boetetranen en het verbond verder mijn artikel ‘“Let tears of blood run down your cheeks”. Blood and tears in German baroque devotional literature and music’ in: Mariacarla Gadebusch Bondio (ed.), *Blood in History and Blood Histories*, Micrologus' Library 13 (Firenze 2005) 193-214.

Naast deze theologische achtergrond reflecteerden de tranen van de huilende gelovige ook diens psychologische constellatie. Ze markeerden een moment van omslag in het uitgebreide zelfonderzoek waaraan de gelovige zich onderwierp. Het huilen functioneerde als psychologische reiniging; na goed ‘uitgehuild’ te hebben stond de gelovige open voor een

nieuw emotioneel en religieus begin. Pieter Boddaert stelt in het gedicht ‘Liefde- en vreugdetranen’ dan ook dat de tranen waarmee de zondaar in een verwijzing naar psalm 6, de eerste boetepsalm zijn bed natweent, uiteindelijk tranen van blijdschap zijn:

> [De waereld] mag zich vermaken in een zinneloos gelach;
> Zy heeft in 't lachen smert, haar vreugd eind in geklag:
> Terwijl een godsgezind gemoed, schoon 't lichaam quynt,
> Door tegenspoed bedweld, door smerten afgepynd,
> Op 't eenzaam leger vaan zyn kruis en ramp vergeet,
> En veelmeer tranen stort van blydschap dan van leed.[18]

De psychologische dimensie van de achttiende-eeuwse religieuze tranen laat zich gedeeltelijk verklaren vanuit de opkomst van het piëtisme, tot welke stroming ook Boddaert behoort. Oprecht gevoeld berouw speelde een belangrijke rol in de devotionele praktijk van het piëtisme, omdat deze de voorwaarde was voor de geestelijke wedergeboorte waarop de piëtistische theologie was gebaseerd.[19] Zonder een grote gewetensnood, schuldgevoelens, zelfverachting en hevige angst voor de wraak van God kon de de gelovige ziel niet bekeerd en wedergeboren worden.[20] Vanwege de theologische nadruk op een dergelijke boetestrijd waren expliciete emoties, en dus ook tranen, in het piëtisme nog belangrijker dan in de protestantse orthodoxie. Philipp Jakob Spener, een der grondleggers van het piëtisme, smeekt God in een dramatisch ‘Gebet um wahre Buß’ uit gewetensangst te kunnen zuchten, wenen en klagen:

> Ja Herr, so würcke selbst in mir die busse und bekehrung, und mache mich darzu willig und gehorsam, tüchtig und geschickt, erwecke in mir eine rechte wahre reu über meine sünde, daß ich sie hertzlich und schmertzlich beseufftze, beweine und beklage, mich betrübe und ängstige; ja, daß ich mir gleichsam gram und feind sey, daß ich so schrecklich gesündiget habe; daß ich so lang gesündiget habe; daß ich so offt gesündiget habe; und daß ich dich, o du frommer und getreuer; Gott, mit meiner missethat und übertrettung erzürnet, und dich mir zum Feinde gemacht habe.[21]

In de regels die op deze passage volgen spreekt de theoloog de hoop uit dat de gelovige net zo veel en uitbundig kan huilen als David, Petrus en Maria Magdalena.[22]

Ook in Nederland verschenen er veel piëtistische verhandelingen waarin nadruk werd gelegd op het belang van emotionaliteit voor de religieuze ervaring. Niet voor

18 Pieter Boddaert, *Stichtelyke Gedichten [...] Twede deel*. (Middelburg: Leendert Bakker, 1731) 182. Geciteerd naar S.D. Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte: piëtistische dichters in de achttiende eeuw* (Houten 1995) 372.

19 Over de wedergeboorte zie Markus Matthias, ‘Bekehrung und Wiedergeburt’ in Lehmann, *Geschichte des Pietismus* 4, hoofdstuk B en Post, *Boddaert en Schutte*, 356-362.

20 Zie bijvoorbeeld de boetepreek van piëtistisch theoloog August Hermann Francke, *Buß=Predigten Uber verschiedene Texte der Heil. Schrifft / Von einigen wichtigen Und Zur Erbauung des wahren Christenthums nöthigen Materien / gehalten In der St. Georgen Kirche zu Glaucha an Halle* (Halle 1699) 144v.

21 Philipp Jakob Spener, *Christliches Lehr= Beicht= und Bät=Büchlein/ vor Gottselige Communicanten* [...] (Frankfurt/Main 1684) 246.

22 Ibidem, 247-248.

niets werden de Nederlandse piëtisten wel ‘de bevindelijken’ of ‘de fijnen’ genoemd; deze bijnamen hadden betrekking op de - volgens orthodoxe calvinisten overdreven - fijngevoeligheid van de piëtisten, die bekend stonden om hun treurige gezicht en lijzige manier van praten.[23] De religieuze wedergeboorte van een gelovige ziel werd in deze boeken consequent beschreven

23 Zie Lieburg, *Levens van vromen*, 90-93.

als een tranenrijke gebeurtenis. Een voorbeeld is te vinden in het even omstreden als invloedrijke tractaat *Het Innige Christendom* van Wilhelmus Schortinghuis. De auteur beschrijft hoe zijn eigen bekering plaatsvond doordat een grondig zelfonderzoek zijn gevoelloze hart in beroering bracht, waardoor zijn berouw zich kon uiten in niet te stelpen tranen. Pas na deze psychische reiniging was het hem mogelijk, Jezus in zijn hart toe te laten en een nieuw begin te maken:

> Daarop wierde ik (nadat ik mij zoo even tot het onderzoek der Goddelijke schriften begeven haddde) schielijk en zeer onverwacht, als in een oogenblik gansch overstelpt met vele tranen, bewegingen en innerlijke ontroeringen des gemoeds [...]. O ik zag mijzelven van boven tot beneden als een zeer ijselijk en gansch afschuwelijk monster van zonden en ongerechtigheden [...]. Hier zonk ik als 't ware ter neder en versmolt als het mij scheen in een stroom van tranen, en meende dat ik in de aarde, ja zoo in den afgrond zoude neerstorten, verdwijnende in mijne helwaardige nietigheid en verdoemelijkheid, met die nare en overstelpte uitroep: Ach wat zal ik doen? Hand. 16:30. [...] O hoe klein wierde ik in mijne oogen! een worm, een made, een zondig stof en assche, een niet, ja minder als niet; ik verfoeide mijzelven duizendmaal met snikken en tranen, met schudden en bewegen van mijn ganschen lichaam [...] Jes. 6:5.[24]

De wedergeboorte is bij Schortinghuis een expliciet emotionele aangelegenheid, en ongevoeligheid een equivalent van ongelovigheid.[25] Deze gelijkschakeling van religiositeit en emotionaliteit vinden we ook in de vele egodocumenten die uit de achttiende eeuw bewaard zijn gebleven. Zo citeert Els Stronks het dagboek van Jacoba van Thiel, waarin deze piëtistische vrouw beschrijft hoe ze al lezend in de bijbel - met name de psalmen - vaak tot tranen toe bewogen wordt, en daardoor dichter bij God komt.[26] Ook Fred van Lieburg beschrijft de Nederlandse piëtistische bekeringsgeschiedenis, die zonder uitzondering over vele emoties en tranen verhaalt, als een zeer emotioneel genre:

> Vaak werd er gedurende vele dagen en weken en met vele tranen geweend en getreurd om de voorgaande levenswandel, die tot eer van satan en de goddelozen, en tot oneer van God en de godvrezende was geweest. Paulus van der Spek was zo benauwd ‘dat ik het moest uitschreeuwen op mijn legerstede en ook in het open veld en in het verborgene’, terwijl Willem Mense soms huilend van ellende door het staande koren kroop.[27]

24 Wilhelmus Schortinghuis, *Het Innige Christendom tot overtuiginge van onbegenadigde, bestieringe en opwekkinge van begenadigde zielen in desselfs allerinnigste en wesenlikste deelen gestaltelik en bevindelik voorgestelt in t'zamenspraken* (Groningen 1740) 328vv.

25 Zie over de emotionaliteit van de wedergeboorte ook Dorothee Sturkenboom, *Spectators van hartstocht: sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998) 173v.

26 Els Stronks, ‘Private devotion in a Protestant Diary: Jacoba van Thiel's “Rekenboek van de Ziel met God”’, 179-192 in: F. Van Ingen en C. Niekus Moore (ed.), *Gebetsliteratur in der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit. Funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden* (Wiesbaden 2001) 186v.

27 Lieburg, *Levens van vromen*, 65. Vgl. over de emotionele aspecten van de wedergeboorte ook Post, *Boddaert en Schutte, 356-362*. Vgl. Hans-Jürgen Schings,

Hoewel emoties en tranen een evident grotere rol speelden in het geloofsleven en de conventikels van de Nederlandse piëtisten, waren ze middels het al eerder genoemde verbondsdenken ook in de orthodoxe calvinistische geloofsleer verankerd. De emotionele beeldspraak en tranendiscoursen die hier zijn beschreven, zijn dan ook niet beperkt tot de piëtistische devotie, maar komen ook voor in gereformeerde, baptistische en mennonitische bronnen.[28]

Melancholie und Aufklärung. Melancholiker und ihre Kritiker in Erfahrungsseelenkunde und Literatur des 18. Jahrhunderts (Stuttgart 1977) 91: 'Die Historien der Wiedergeborenen sind in erster Linie Historiën der Traurigen und Angefochtenen.'

28 Zie over de overeenkomsten tussen de verschillende confessies in dit opzicht Israel, *The Dutch Republic*, 690v.; Stronks, *Stichten of schitteren*, hoofdstuk 5.1.

Religieuze versus sentimentele tranen

Juist op het gebied van de gelijkschakeling van gevoeligheid met diepzinnigheid, en van psychologische ontberingen met wijsheid, vertoont de emotionele religiositeit die hierboven is beschreven opvallende overeenkomsten met het sentimentalisme, dat rond dezelfde tijd in Nederland zijn culminatiepunt bereikte. Bronnen uit de beide stromingen stemmen idiomatisch opvallend met elkaar overeen. Zowel religieuze als sentimentele tranen werden niet druppelsgewijs, maar in stortvloeden vergoten; beide soorten tranen werden begeleid door zuchten, steunen en handengewring; beide werden bovendien expliciet beschreven als het resultaat van oprechte emoties, die leidden tot een geestelijke ommekeer. De preken van Bernardus Bosch laten heel duidelijk de overeenkomsten tussen beide idiomen zien:

> Ja! zo er iets is, om u op het gevoeligst te overtuigen, 't is het gedrag van den ouden Vader omtrent zijnen verkwistenden Zoon. Als hij nog verre was, zag hij hem. Op het zelfde oogenblik, toen hij den armen, den weenenden, den uitgeteerden jongeling beschoude, begon zijn ingewand te rommelen als een harp, waar op zagte, godlijke, tonnen geslagen worden. Zijn hartpols slaat terstond, en zijn bloed kroop naar hem, eer 't naar hem toe mogt gaan. Hij gedagt niet meer aan zijn ongeregeld leeven. Vaderlijke deernis teekent een handschrift van vergetelheid. Zijn hart vliegt voor uit. Hij loopt met open armen naar hem toe. Er is geen enkele kreuk op 't voorhoofd, geen vergramd woord op zijne lippen. De blijdschapstraanen benatten zijnen breeden witten baard. De beevende jongeling ligt, op zijne nadering, al op zijne knieën, en smeekt, en kermt met gevouwen handen.[29]

Net als de gevoelige gelovige, ervoer ook de modieuze sentimentalist frictie tussen zijn eigen overgevoelige ziel en de harde, gevoelloze wereld om hem heen.[30] Dit geestelijke lijden bracht echter tevens voldoening met zich mee: in zijn continue strijd met de wereld en met zichzelf herkent de sentimentalist, net als de bevindelijke gelovige, zijn eigen deugdelijkheid. In Posts *Het Land* beschrijft Emilia haar sombere karakter als resultaat van haar contemplatieve natuur. Door al het lezen en denken wordt ‘wat eerst zachte vrolijkheid is, [...] ras aangename droefgeestigheid; en deze denkende ernst.’[31] Somberte en zwaarmoedigheid waren net zo paradigmatisch voor de sentimentele ziel als voor de berouwvolle zondaar.

De noties omtrent deugdelijkheid die in de sentimentalistische theorievorming werden gehanteerd, vertonen verdere gelijkenissen met de deugdzaamheid die in

29 Jelle Bosma, *Woorden van gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800. Monografie & bibliografie*, Bibliotheca Bibliographica Neerlandica Vol. XXXIV (Nieuwkoop 1997) 316-317. Eerder dan van de door Bosma gesuggereerde eenzijdige beïnvloeding van de Nederlandse homiletiek door de literaire stromingen van de Verlichting zou ik willen spreken van - door gedeelde interesses in emotionaliteit en ervaringspsychologie onstaande - overeenkomsten en eventuele wederzijdse invloeden tussen seculiere en religieuze sensibiliteit.

30 Zie Frank Baasner, *Der Begriff ‘sensibilité’ im 18. Jahrhundert. Aufstieg und Niedergang eines Ideals* (Heidelberg 1988) 168v.

31 Elisabeth Maria Post, *Het land, in brieven. Toelichting: Bert Paasman* (Amsterdam 1987) 99.

stichtelijke geschriften te vinden is. In beide gevallen is morele verbetering het gevolg van uitgebreide introspectie, zelfkennis en emotionele zelfeducatie. De contemporaine definitie van de Duitse term voor sensibiliteit, *Empfindsamkeit*, refereert aan precies dit aspect van morele zelfontwikkeling door emotionele gevoeligheid:

> Empfindsamkeit [...] bedeutet eine Leichtigkeit, sanfte moralische Empfindungen zu erwecken. [...] Ein gewisser Grad der Empfindsamkeit für das Schöne und Gute, ist zur moralischen Besserung des Menschen unumgänglich nöthig. [...] Sie [die schönen Wissenschaften] dienen nicht blos zum Zeitvertreib, sondern ihr letzter Endzweck geht auf moralische Empfindungen, die durch Verstand und Weißheit geleitet werden.[32]

32 *Deutsche Encyclopädie oder Allgemeines Real-Wörterbuch aller Künste und Wissenschaften*, vol. 8 (Frankfurt/Main 1783) 341.

Sentimentele moraliteit werd, kortom, zowel gedefinieerd via als bereikt door sensitiviteit. Rhijnvis Feith beargumenteert in zijn tractaat *Het ideaal in de kunst* dat zijn esthetische ideaal tevens 'het ideaal van het Goede' is, dat 'voor zijn [de kunstenaars] geest staat, daar zijn hart voor ontgloeit, dat zijne driften gaande maakt'.[33] Kunst die dit doel nastreeft, bevordert bovendien de 'beschaving van verstand en veredeling van het hart, en vooral de Godsdienst en in de eerste plaats de Christelijke'.[34] Deze morele ontwikkeling zou moeten plaatsvinden door middel van het opwekken en sturen van de sentimenten. De kunstenaar diende zich daarom te richten op het opwekken van emoties bij zijn publiek: 'Neen, om de harten voor de deugd en het waar geluk, dat op de deugd alleen rust, te winnen, moet men de verhevenste gewaarwordingen [...] afschilderen.'[35] In de gevoelsesthetiek van de sentimentalisten zijn kunst en ethiek dus nauw met elkaar verbonden.[36]

In deze context waren de sentimentele roman, het dagboek en de brief zeer belangrijke genres. De lezer ervan kon leren door middel van empathie met de moeilijkheden waardoor de onvermijdelijk tragische held van het boek zich emotioneel ontwikkelde. De emoties - in het bijzonder milde emoties zoals medelijden, tederheid, vriendschap en liefde[37] - vormden het eigenlijke thema van de sentimentele roman. De ervaring van deze emoties door de held èn de lezer bepaalden de morele educatie die in de structuur van het boek was ingebed. Hoewel het eind van het boek tevens het eind van de emotionele ontwikkeling van hoofdpersoon en lezer betekende, stond de weg daarnaartoe altijd voorop. De ervaring van de emotionele strijd zelf was belangrijker dan het resultaat ervan.[38] In dit opzicht vormden de sentimentele roman, brief en dagboek seculiere pendanten van de stichtelijke bekeringsgeschiedenissen en egodocumenten die ik eerder besprak.

Een onontbeerlijk aspect van de sentimentele moraliteit was huilen. Tranen die vloden uit een bewogen geweten maakten emotionele ervaringen kenbaar en tastbaar. Ze markeerden, net als in het geval van de oprechte zondaar, het begin van de weg naar deugdelijkheid. Het sentimentele huilen, als uitdrukking van intense emoties, was tevens een bewijs van deugdelijkheid.[39] De *Encyclopédie* van Diderot en D'Alembert benadrukt de deugdelijke kant van huilen uit oprechte emoties:

33 Rhijnvis Feith, *Het ideaal in de kunst. Voor het eerst uitgegeven naar de handschriften. Met een inleiding en aantekeningen door dr. P.J. Buijnsters* (Den Haag 1979) 89.

34 Feith, *Het ideaal in de kunst*, 119ff. Over de mogelijk elitaristische aspecten van Feiths literatuurtheorie, die soms slechts voor lezers met 'de juiste smaak' bestemd lijkt te zijn, zie Joost Kloek, 'Rhijnvis Feith, het belang en de gevoelige lezer. Een receptie-esthetische problematiek avant la lettre', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 97 (1981) 120-143.

35 Rhijnvis Feith, 'Betekenis van het woord: "sentimenteel", voor- en nadelen van *sentimentele* schriften, over de liefde, genoegelijke en deugdbevorderende droefgeestigheid', 37. Geciteerd naar Meijer, *Pure Language*, 163. Vgl. Sauder, 'Der empfindsame Leser' in: *Das weinende Saeculum*, 14.

36 Vgl. Petrus J. Buijnsters, voorwoord bij Feith, *Het ideaal in de kunst*, 69.

37 Zie Peter Michelsen, *Laurence Sterne und der deutsche Roman des 18. Jahrhunderts* (Göttingen 1972) 149-158; Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, hoofdstuk 6.

38 Zie Michelsen, *Laurence Sterne*, 167.

39 Vgl. Siegfried Jüttner, 'Weinende Herzen. Die Natur der Tränen in der *Nouvelle Héloise* von Rousseau' in: *Das weinende Saeculum*, 51vv.

Les pleurs sont l'effet de toute violente émotion de l'ame; car on pleure d'admiration, de joie, de tristesse, &c. Les plus grands héros n'étoient point honteux chez les anciens de verser des larmes. Achille, Alexandre, Scipion, Annibal ont fu pleurer. Comment les pleurs déshonoreroient-ils un grand homme, puisque la sensibilité dont ils procedent est une vertu? Les larmes qu'Ennée versa dans le mouvement de joie qu'il ressentit de voir l'honneur qu'en faisoit à sa patrie & aux braves guerriers qui

> l'avoient si courageusement défendue, étoient des larmes d'une ame bien née; sunt lachrymae rerum, dit Vergile, locution latine qui est d'une élégance admirable.[40]

Ook de Nederlandse sentimentalisten vonden huilen een bewijs van morele grootheid, zoals blijkt uit verschillende passages in de poëzie van Jacobus Bellamy:

> Welaan! dat dan mijn traanen vloeien!
> 't Zijn traanen van gevoel!
> In 't stug en ongevoelig harte,
> Woont ware grootheid niet![41]

Rhijnvis Feith is zelfs van mening dat het vermogen tot huilen ware menselijkheid kan tonen:

> Hij, die geen' teêrheid kent, moog' u, ô Jongling! doemen [...]
> Dan, elk aandoen'lijk hart kan u, slegts zugtend noemen [...]
> Ja, Maagden! ween' hier vrij - schreit ... schreit, ô Jongelingen
> Gij weent... gij weent der mensch'lijkheid! [...]
> 't Is 't reinst gevoel, waar voor gij schreit![42]

De parallellen die P.J. Buijnsters naar aanleiding van dit soort passages opmerkt tussen het sentimentele idioom van Rhijnvis Feith en het piëtistische sentimentalisme van diens Duitse voorbeeld Klopstock wortelen mijns inziens eerder in de discursieve en levensbeschouwelijke overeenkomsten tussen beide stromingen, dan in de mogelijke piëtistische interesses van de schrijver.[43] Zo werd ook de piëtistische wedergeboorte, die zoals we gezien hebben op dezelfde manier plaatsvond als de sentimentele *Bildung*, vaak in termen van sensitiviteit beschreven. De piëtistische theologen beschouwden een gevoeligheid voor de zachte emoties als voorwaarde voor oprecht berouw; Spener benadrukt herhaaldelijk dat het hart van de gelovige gevoelig moet worden voor 'empfindliche ängste', zodat het uit echte gevoelens van spijt kan smelten.[44] Tranen werden in beide contexten beschreven als een bewijs van de wijsheid die uit gevoeligheid voortkomt.

De hechte thematische en stilistische verbindig tussen beide stromingen werd verder versterkt door de voortdurende kritiek op de sentimentele mode vanuit zowel stichtelijke alsook literatuurkritische kringen. Critici van het sentimentalisme verwoordden steeds weer de angst dat door de onderdompeling in wat zij beschouwden als modieuze dweperij, de 'ware', deugdelijke bevindingen in gevaar kwamen. Door

40 Denis Diderot en Jean le Rond d'Alembert (ed.), *Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*. Par une Société de Gens de Lettres (Berne/Lausanne 1780) Tome Vingt-Sixième (PLA-POR) 218.

41 Geciteerd uit Petrus J. Buijnsters, *Jacobus Bellamy: Gedichten* (Amsterdam 1994) omslag.

42 Rhijnvis Feith, 'Bij Werthers graf', geciteerd naar Joost Kloek, *Over Werther geschreven: Nederlandse reacties op Goethes* Werther, *1775-1800: proeve van historisch receptie-onderzoek* (Utrecht 1985) 125.

43 Hoewel die er mogelijk wel geweest zijn. Zie hierover Petrus J. Buijnsters, *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van 'Het graf'* (Assen 1963) 249vv.

44 Philipp Jakob Spener, *Theologische Bedencken / Und andere Briefflíche Antworten auf geistliche / sonderlich zur erbauung gerichtete materien / zu unterschiedenen zeiten aufgesetzet [...] nun zum dritten mal heraus gegeben* (Halle 1713) II, 685vv. Vgl. Schings, *Melancholie und Aufklärung*, 77.

dit debat, dat door Annemieke Meijer uitgebreid in kaart is gebracht,[45] verkreeg de Nederlandse sentimentele literatuur een vaak expliciet christelijk karakter: auteurs als Feith en Post maakten steeds duidelijk dat de gevoelens waaraan hun hoofdpersonen waren blootgesteld, christelijk en dus deugdelijk waren. Deze christelijk-bevindelijke invulling van de sentimentele ervaringspsychologie onderscheidt het Nederlandse sentimentalisme duidelijk van bijvoorbeeld de vaak natuur-

45 Meijer, *Pure Language*.

theologisch of deïstisch geöriënteerde Duitse *Empfindsamkeit*, en maakt de scheidslijn tussen religieuze bevindelijkheid en seculiere sensibiliteit in dit land zeer onduidelijk.

Sentimentele zowel als bevindelijke tranen waren het resultaat van introspectie, zelfkennis en de wil tot morele ontwikkeling. Huilen was actief: het functioneerde tegelijk als sensitieve zelfexpressie en als morele zelfheling. Om deze redenen was het van het hoogste belang dat de tranen die vergoten werden, uit niets anders dan echte, diepe gevoelens resulteerden. Zowel in sentimentele als in bevindelijke bronnen wordt veel aandacht besteed aan het verschil tussen 'echte' en 'valse' tranen. Terwijl de eerste direct aan het deugdelijkgevoelige hart ontsprongen, werden de laatste beschouwd als een leeg fysiek mechanisme dat geen enkele verbinding had met hart; valse tranen en de valse gevoelens die ze weerspiegelden konden slechts de morele ontwikkeling hinderen of zelfs in gevaar brengen.[46]

Sociale functies van het huilen

Naast hun psychologische en ethische functie, hadden de tranen van gevoelige gelovigen en sentimentalisten ook een duidelijke sociale dimensie. Ze maakten de teergevoeligheid van de huilende persoon zichtbaar en kenbaar aan diens omgeving, of die nu een lezerskring, een salon of concertzaal, een kerkgemeenschap of een biechtvader was. Omdat de contemporaine ideeën met betrekking tot moraliteit expliciet in verbinding werden gebracht met sociabiliteit, wonnen de tranen die uit persoonlijke emoties werden vergoten aan betekenis en zwaarte wanneer ze publiek werden gemaakt. Zowel in religieuze als sentimentele kringen veroorzaakten de paradoxale pogingen om individualiteit en sociabiliteit met elkaar te verbinden wrijving.[47]

Eenzaamheid, bijvoorbeeld, was om deze reden problematisch. Feith en Post ervoeren afzondering net als Goethe als 'een voortreffelijke balsem voor de ziel',[48] en de bevindelijke gelovige trok zich het liefst in een eenzaam hoekje of alleen in de natuur terug om zichzelf aan gebed en reflectie te wijden.[49] Kloosters werden vanwege de volstrekte isolatie van kloosterlingen vaak beschreven als een welhaast mystiek oord, waar zelfbeschouwing en persoonlijke emotionaliteit door middel van contemplatie tot grote hoogte konden opbloeien. Teveel afzondering maakte echter de ontwikkeling van de al even belangrijke sociale vaardigheden onmogelijk. Een van de manieren om deze paradox op te lossen was om de wens om alleen te zijn in de sociale conversatie te integreren; door het verlangen naar eenzaamheid te delen, konden gevoelige zielen hun deugdzaamheid publiek maken, en tegelijk collectieve

46 Zie Meijer, *Pure Language*, 145ff. Natuurlijk verschilde de door denkers uit beide stromingen toegekende *oorzaak* van emoties, tranen en wijsheid; terwijl het herstelde zelfvertrouwen van de sentimentele ziel veroorzaakt werd door de natuurlijke wijsheid der emoties, kon het gelovige geweten slechts geheeld worden door Gods genade.

47 Vgl. Andrejs Petrowski, *Weltverschlinger, Manipulatoren und Schwärmer. Problematische Individualität in der Literatur des späten 18. Jahrhunderts* (Heidelberg 2002) 14.

48 Johann Wolfgang von Goethe, *Die Leiden des jungen Werthers* (Leipzig 1774) 7.

49 Zie Lieburg, *Levens van vromen*, 93-100.

sensitieve identiteiten creëren.[50] De brieven in Posts *Het Land* zijn vaak op eenzame plekjes geschreven, en vervullen dus deze zeer gewenste rol van overbrugging tussen eenzaamheid en gedeelde gevoelens:

50 Vgl. Hans von Trotha, *Angenehme Empfindungen. Medien einer populären Wirkungsästhetik im 18. Jahrhundert vom Landschaftsgarten bis zum Schauerroman* (München 1999) 228: 'Einsamkeit wird gefeiert, indem der Wunsch nach ihr kommuniziert und so zum Gemeinschaftserlebnis wird.'

> Ik zit deze brief te schrijven, in een eenzaam hoekje van het beukenbos, waarin wij dikwijls wandelden, dat zelden betreden wordt en daar het mos, nog door geen voet gedrukt, een schone hoogte heeft.[51]

Zowel vanuit religieus als sentimenteel perspectief was er geen beter bewijs van deugdzame gevoeligheid dan een eenzame huilbui. Ook hier, echter, kon dit bewijs alleen geapprecieerd en gewaardeerd worden wanneer er achteraf getuigenis van werd afgelegd. De vaak schier eindeloze opsommingen in achttiende-eeuwse romans van wanneer, waar, waarom en hoeveel de held(in) huilt of gehuild heeft, zijn een manifestatie van het verlangen, de waarde van het huilen te valideren.[52] Het literaire dagboek (in religieuze kringen ook 'zielsdagboek' genoemd) vormde een zeer geschikt voertuig voor zulke gedeelde intimiteit, omdat het de ruimte bood om zowel de huilbuien van de auteur als de hoogstaande emoties waardoor die tranen werden veroorzaakt, te beschrijven.[53] Niet zelden wordt er *tijdens* het schrijven gehuild; de uitroep '- Ik moet enige ogenblikken afbreken!' van Posts heldin Eufrozyne is een typisch voorbeeld.[54] In de briefroman kon bovendien de reactie van de ontvanger op de ontboezemingen worden opgenomen: 'Ik heb tranen van blijdschap met u geweend.'[55] Huilen was een sociale activiteit, zoals ook blijkt uit de grootste Duitse encyclopedie van de achttiende eeuw, de *Zedler*:

> Der Mensch allein, der eine Vernunft alleine hat, kan weinen, und daß er dieses Vermögen hat, ist aus sonderbarer Providentz geschehen. Denn da er ihn zur Socialität erschaffen so soll er andere durch das Weinen zur Mitleidigkeit; durch das Lachen aber zur Beyfreude bewegen, und dadurch Gelegenheit geben, daß die Liebe unter einander je mehr und mehr gestärcket mithin das Band der Socialität fester werden.[56]

De sentimentele zowel als de bevindelijke ziel lijkt te genieten van zijn lijden, en huilen fijn te vinden, omdat deze geestestoestanden de buitenwereld zijn gevoeligheid en deugdelijkheid toonden. Zwaarmoedigheid en tranen waren onderdeel van een aantrekkelijke sociale verschijning. Anne Vincent-Buffault beschrijft in haar studie over gevoeligheid en sentimentaliteit in achttiende-eeuws Frankrijk uitgrebreid dat huilen een onmisbaar onderdeel was van de modieuze *salons*. Tijdens het voorlezen van sentimentele verzen konden zowel voorlezer als zijn publiek hun gevoeligheid laten zien èn met elkaar delen door middel van een dramatische declamatie en stemgebruik, expressieve gezichtsuitdrukkingen, zuchten en meest overtuigend, huilen.[57] Vanwege de sociale waarde ervan werd huilen een subtiele vorm van

51 Post, *Het land*, 177.
52 Vgl. Wolfgang Herrlinger, *Sentimentalismus und Postsentimentalismus. Studien zum englischen Roman bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* (Tübingen 1987) 75vv.
53 Vgl. Trotha, *Angenehme Empfindungen*, 232vv.
54 Post, *Het land*, 211.
55 Post, *Het land*, 81.
56 Lemma 'Weinen' in *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste, verlegt durch J.H. Zedler* (Halle/Leipzig 1732-1754) vol. 54, 703.
57 Anne Vincent-Buffault, *The History of Tears. Sensibility and Sentimentality in France* (Houndmills 1991) 8vv.

verleiding; hoe meer men van zijn gevoelige kant liet zien, hoe aantrekkelijker men was.[58]

Het huilen van de gevoelige zondaar had een zeer vergelijkbare sociale functie. Tijdens de boetedoening - of deze nu tot een biechtvader, de geloofsgemeenschap, of tot de pagina's van een dagboek gericht is - deelt de bevindelijke gelovige zijn geheime zonden, de meest persoonlijke beleving van zijn gevoelens van berouw en zijn morele inzichten met een ‘pu-

58 Vincent-Buffault geeft een opsomming van de vele gevallen in de achttiende-eeuwse literatuur waar vrouwen verliefd worden na een man te hebben zien huilen (*History of Tears*, 8).

bliek'. De geïntendeerde reactie van dit publiek, die tevens maatgevend is voor de effectiviteit en betekenis van de boetedoening, is empathie, medelijden en uiteindelijk vergevende waardering. Net als de expliciete gevoeligheid van de sentimentele salonbezoeker heeft ook die van de bevindelijke zondaar een direct sociaal effect: wanneer oprecht berouw zichtbaar is, zal de boetedoening in de vorm van een vergrote sociale status 'de performatieve magie van de verzoening' totstandbrengen.[59] Vanuit dit oogpunt kan ook de bevindelijke bekeringsgeschiedenis worden geïnterpreteerd als een *enactment* van sensitiviteit.

Vanuit dit cultuursociologische perspectief kunnen de achttiende-eeuwse tranen worden geïdentificeerd als niet alleen het bewijs, maar zelfs als een *performance* van sensitiviteit. Huilen was vaak een bestudeerde openbare demonstratie van gevoeligheid die juist door het publieke karakter ervan performatieve betekenis verkreeg.[60] Deze *performance* kreeg op uiteenlopende manieren een concrete gestalte: van het publiceren van een sentimenteel (dag-, brieven-)boek tot het publiekelijk voorlezen ervan, van het wegpinken van een gevoelig traantje tijdens de beschaafde conversatie tot de demonstratieve somberheid van de 'fijnen'. De publieke sfeer verschoof hiermee van het openbaar gepubliceerde en gelezen woord tot de salon, het conventikel en de biechtstoel.

Deze sociale functionaliteit van huilen is onderdeel van een ontwikkeling die het meest indringend door Jürgen Habermas is beschreven als het ontstaan van een 'publikumsbezogene Privatheit' in de achttiende eeuw.[61] Habermas argumenteert onder andere dat de openbare reflectie op de eigen intellectuele en emotionele ontwikkeling onderdeel werd van het nieuwe politieke ethos. Zoals boven beschreven droeg de explosieve groei van literaire zelfreflectie in de vorm van briefromans, dagboeken en psychologische *Bildungsromane* in het kielzog van deze historische ontwikkeling bij aan het ontstaan van een nieuwe publieke sfeer, waarin intimiteit gedeprivatiseerd werd en plaats maakte voor gedeelde emoties en intersubjectiviteit.[62]

Het compulsieve delen van individuele gevoelens, en de publieke huilbuien van de sentimentelen en bevindelijken kunnen in dit licht opnieuw geïnterpreteerd worden. Juist de meest subjectieve gevoelens waren niet alleen thema, maar ook doel van de op deze manier ontstane intersubjectiviteit. Omdat sensibiliteit een sociale kwaliteit was die voor zijn erkenning afhankelijk was van publieke tentoonspreiding, werden persoonlijke emoties *per se* collectief; de hooggewaardeerde affecten van 'medeleven' en 'medelijden' werden letterlijk gezien als de gedeelde gevoelens van een demonstratief gevoelige ziel en zijn net zo expliciet emotionele omgeving.[63] Tranen, het directe en bovendien zeer zichtbare resultaat van hevige emoties, waren instrumenteel in deze vorm van intersubjectieve communicatie. Zien huilen deed

59 Zie Ellis Hanson, 'Confession as Seduction: The Queer Performativity of the Cure in Sacher-Masoch's *Venus im Pelz*' in: Carolin Duttlinger, Lucia Ruprecht, and Andrew Webber (ed.), *Performance and Performativity in German Cultural Studies* (Frankfurt/Main 2003) 51.

60 Tegelijkertijd leidde juist het demonstratieve karakter van deze gevoeligheid ook tot veel internationale kritiek op de sentimentele beweging. Vgl. Jüttner, 'Weinende Herzen', 53; Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, hoofdstuk 6.

61 Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Frankfurt/Main 1990) 248.

62 Ibidem, 250, 261; vgl. Trotha, *Angenehme Empfindungen*, 215.

63 Vgl. Trotha, *Angenehme Empfindungen*, 216.

huilen; waar tranen vloeiden, werden persoonlijke emoties gedeeld en vaak in collectief wenen publiek gemaakt. Vincent-Buffault spreekt in de context van de Franse salons zelfs van de ‘vloeibare economie van tranen’, die een primaire vorm van com-

municatie vormde.[64] Omdat het de grenzen tussen de private en de publieke sfeer voortdurend actief verstoorde en opnieuw definieerde, functioneerde het sentimentele huilen als een van de werkzame factoren in de vestiging van een nieuwe publieke sfeer.

Sentimentele, metafysische en performatieve tranen in Elisabeth Maria Posts *Het Land*

De religieuze, sentimentele en sociale aspecten van het achttiende-eeuwse huilen die in dit artikel zijn beschreven, waren door de grote culturele invloed van met name de Nadere Reformatie in Nederland nog sterker met elkaar vermengd dan elders. Er lijkt, sterker nog, door de voortdurende nadruk op het christelijke karakter van het sentimentalisme in Nederland, naast de beschreven vervaging van de grenzen tussen religieuze en sentimentele emotionaliteit enerzijds, en private en publieke gevoelens anderzijds, nog een derde vorm van grensvervaging werkzaam te zijn geweest. Deze emoties alsmede hun concrete manifestatie in tranen hadden hier namelijk ook een metafysische dimensie; ze begeleidden wat Buijnsters de 'kosmische ontgrenzing van het eigen ik' heeft genoemd.[65] Door het vaste geloof in zijn eschatologische heil waren de emoties van een bevindelijke gelovige nooit beperkt tot het wereldse tranendal, maar omvatten ze ook de heilsverwachting na en buiten dit leven. Tranen van ongenoegen om het tijdelijk-aardse gingen vaak als vanzelf over in tranen van verlangen naar het eeuwig-hemelse, zoals bijvoorbeeld volgend citaat van Rhijnvis Feith illustreert:

> Zoo wordt mijne ziel geheel gevoel als ik eenzaam de volle maan aan een' ruimen en zuiveren hemel beschouw. Ik staar er gedachteloos op; mijne aandoeningen overstelpen mij; tranen biggelen langs mijne wangen; ik kom weder tot mij, en de gedachtenis van alle mijne overleden vrienden zweeft voor mijne oogen; ik bepeins mijne vergankelijkheid, ik gevoel mijne onsterfelijkheid.[66]

De sentimentele en bevindelijke tranen in de Nederlandse literatuur waren derhalve vaak tevens metafysische tranen, die de overgang van wereldlijke naar eschatologische overwegingen en gevoelens markeerden. Zoals bijvoorbeeld het boven geciteerde gedicht van Boddaert laat zien, resulteren deze tranen vaak eerder uit de ambivalent 'zwaarmoedige vreugde' van de bevindelijke geest dan uit eendimensionaal verdriet.

Alle drie de typen tranen, in al hun onderlinge vervlochtenheid, zijn terug te vinden in de mortuaire literatuur, die tijdens de sentimentele periode in Nederland een grote bloei beleefde. Dit in zekere mate stichtelijke genre binnen de sentimentele literatuur groeide in Nederland met name uit de imitaties van de Engelse *graveyard literature* en beschreef de veelal nachtelijke verblijven van ettelijke hoofdpersonen op kerkhoven, alwaar zij zich in het maanlicht en onder tranen wijdden aan contemplaties

64 Vincent-Buffault, *History of Tears*, 18, vgl. ook 11, 15vv. Zie over dezelfde verschijnselen in Nederland Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 314v.

65 Petrus J. Buijnsters, inleiding bij Rhijnvis Feith, *Het Graf* (Culemborg 1977) 21.

66 Rhijnvis Feith, *Verhandeling over het heldendicht* (Amsterdam 1809) 31.

over sterfelijkheid en eschatologie.[67] Hier vloeien alle aspecten van het sentimentele huilen samen: de bevindelijke zondaar toont zich publiekelijk gevoelig, en leert uit zijn hevige emoties de metafysische les van de eschatologie. Ondanks het evident stichtelijke karakter van de grafliteratuur diende ook de lezer hiervan te worden gewaarschuwd voor de mogelijk ondeugdelijke of desocialiserende gevolgen van een al te groot zwelgen in sentimentele eenzaamheid. Jacob Eduard de Witte

67 Zie Buijnsters, *Tussen twee werelden*, 61-92; Meijer, *Pure Language*, 114vv.

schrijft zelf in het voorwoord bij zijn sentimentele roman *Zephire* uit 1788: ‘een traantje of drie die een gevoelvolle trek u afdwingt is niets; zy zullen u niet schaaden - houdt slechts altyd in het oog dat gy een christen zyt.’[68]

Elisabeth Maria Posts brievenroman *Het Land, in brieven* vormt een goede illustratie van alle genoeme aspecten van het sentimentele huilen in de Nederlandse literatuur. Het boek, dat wegens zijn enorme succes binnen het eerste jaar drie herdrukken beleefde, werd in 1788 met een inleiding van de bevindelijke predikant en devotioneel dichter Ahasverus van den Berg uitgegeven. Van den Berg prijst de wijze waarop Post met haar brieven de lezer sentimenteel weet te ‘roeren en behagen’ en daarbij tegelijk haar eerbied voor religieuze thema's weet uit te drukken, ‘zodat men deze brieven, zowel tot Godsdienstige stichting, als tot een aangename uitspanning lezen kan.’[69]

Het boek vormt de weerslag van de intieme correspondentie tussen de twee gevoelige vriendinnen Emilia en Eufrozyne en is op verschillende manieren karakteristiek voor de Nederlandse interpretatie van de Europese sentimentele modes. De vrouwen wisselen, veel meer dan de feitelijkheden uit hun dagelijks leven, hun gevoelens daaromtrent uit. Dat deze gevoelens, zoals het de schrijfsters van een sentimenteel brievenboek betaamt, heftig zijn en om al even heftige reacties vragen, laten de vele uitroepen en afgebroken zinnen, maar bovendien de vele tranen van de beide vriendinnen zien. In iedere brief wordt wel verteld over een huilbui, de aanleiding daarvoor en de les die eruit is getrokken; de vrouwen laten bovendien geregeld weten, tijdens het schrijven door emoties overvallen te worden en de pen enige tijd neer te moeten leggen. Net als de Franse, Duitse en Engelse sentimentalisten zwelgen de vriendinnen ook in hun gevoelens voor elkaar. Vriendschap werd beschouwd als een van de hoogste emoties, die Emilia en Eufrozyne deugdelijke tranen van wederzijds medeleven doet wenen, immers ‘[e]en traan die de vriendschap over ons lot weent, is balsem in de wonden des harten.’[70]

Emilia woont in een klein dorp, omringd door een bezielde en inspirerende natuur. De eenzaamheid geeft haar de gelegenheid zich over te geven aan haar lectuur en bespiegelingen, zodat ze zich dikwijls verbeeldt ‘bijna een Non in haar cel te zijn’.[71] De contemplaties waaraan beide dames zich wijden, markeren tevens het samengaan van sentimentalisme met bevindelijkheid, en daarmee het specifiek Nederlandse karakter van *Het land*. De vriendinnen tonen zich goede calvinisten in de stijl van de Nadere Reformatie: hoewel ze zich bewust zijn van hun eigen zondigheid, tonen ze zich voortdurend bereid om door middel van hun gevoeligheid religieuze lessen te leren, om op die manier Gods verbond waardig te zijn. Emilia's overdenking over het berouw van Petrus - een geliefd topos in de achttiende-eeuwse devotionele literatuur - laat zien hoe de ervaringspsychologie gevoeligheid en bevindelijkheid aan elkaar koppelt. Naar aanleiding van haar gedachten aan de discipel herleest Emilia de betreffende passage in Klopstocks *Messias* en huilt met de berouwvolle apostel mee:

68 Jacob Eduard de Witte, *Zephire* (Den Haag 1788) voorwoord. Geciteerd naar Meijer, *Pure Language*, 135-136.
69 Post, *Het land*, 8v.
70 Ibidem, 11.
71 Ibidem, 21.

Ik verbeeldde mij de smart die de ziel van deze discipel folterde [...] en - toen - ja, nog lang daarna, edele tranen, uit gemengde hartstochten, [deed] vloeien. - Ik stak toen de lamp weer aan, en las in de onvergetelijke KLOPSTOCK, dit zo allertreffendst geschilderd stuk; - ik bewonderde de kunst des on-

> sterfelijken dichters, die mij niet slechts iets deed gevoelen van 't geen Petrus voelde en tranen deed storten om zijn wenen, maar ook mijn hart deed gloeien van liefde tot mijn Zaligmaker.[72]

Deze brief verweeft de bewondering voor een sentimenteel dichter met de ervaring en expressie van oprecht berouw, en de uiteindelijke loutering van de ziel door de ervaringsschool van heftige emoties. Door het gebeurde bovendien gedetailleerd aan haar vriendin te verhalen maakt Emilia haar deugdelijkheid openbaar; Eufrozyne laat op haar beurt niet na om in haar daarop volgende brief te vertellen hoezeer zij door het relaas van Emilia geroerd was. De somberheid die hierboven werd beschreven als paradigmatisch voor zowel de gevoelige als de bevindelijke geest ervaren de vriendinnen als een aangenaam lijden: ‘Welk een sombere wellust gevoelt mijn ziel!’[73]

De schedel die Emilia als *memento mori* op haar bureau heeft staan symboliseert de metafysische aspecten van *Het land*. De heldinnen wijden vele brieven aan thema's als de dood en eschatologie. Beiden hebben een voorliefde voor graven en kerkhoven: veelvuldig beschrijven ze hun gedachten en tranen bij de graven van geliefden. Zeer typerend voor de religieuze gelaagdheid van de Nederlandse sentimentele literatuur is ook de liefdesgeschiedenis waarvan Emilia haar vriendin vertelt. Zij was ooit verliefd op de gevoelige en intelligente Melidor, die haar verzen van Miller voorlas, en die haar zelfs de zo geliefde afzondering als eenzaamheid deed voorkomen. Melidor echter stierf voortijdig, en Emilia rest niets anders dan haar vriendin om tranen van medelijden te vragen. Na een gezamenlijke huilbui besluit Emilia het verhaal van haar ongelukkige liefde met een religieuze bespiegeling: de hoop op een toekomstig leven samen met haar Melidor verandert haar droefheid in blijdschap en droogt haar tranen.[74] De metafysische dimensie van het ervaringspsychologische leerproces overwint hier de aardse gevoelens van verlies.

Eufrozyne deelt de lezer mede dat ze na het horen van deze geschiedenis nog meer van haar vriendin houdt, en bezegelt hiermee de performatieve werking van diens tranen: juist het delen van haar hevige emoties en de les die ze daaruit trekt, maakt Emilia's deugdelijkheid kenbaar en waardeerbaar. De gedeelde gevoeligheid en ervaringswijsheid van de beide vriendinnen verstevigt hun vriendschapsband, die gebaseerd is op de wederzijdse herkenning van deze kenmerken. In de ‘zachte droefgeestigheid’ van de avondschemering mijmeren Emilia en Eufrozyne samen over de wereld, de menselijke natuur en de vriendschap; ‘- wij zagen elkander zwijgend aan; en onze vochtige ogen zeiden elkander: dat één gevoel ons bezielde.’[75]

Heel opmerkelijk in dit kader zijn ook de beschrijvingen van Emilia's grafmonument, dat ze in het midden van een beukenbos heeft laten maken om zichzelf te herinneren aan haar vergankelijkheid en uiteindelijke bestemming. Ze bezoekt haar graf vaak 's nachts om beter te kunnen nadenken en neemt ook Eufrozyne mee tijdens een van die nachtelijke wandelingen (zie illustratie). De vriendinnen hebben een roerend gesprek over hun sterfelijkheid en de tijd die na de dood komt. Onder

72 Ibidem, 39-40.
73 Ibidem, 125.
74 Ibidem, 110-117.
75 Ibidem, 107.

tranen en uitroepen verzekeren ze elkaar van de onsterfelijkheid van hun vriendschap en het weerzien na de dood:

> Wat zult gij, wat zal ik, gevoelen! Hoe zullen wij, al waren onze graven in onderscheidene wereldoorden, elkander tegemoet ijlen! en in elkanders omarming, nieuwe wellust gevoelen, dat wij herleven!

> Hoe zullen wij, met verrukking, de lotwisseling van ons eertijds verderfelijk lichaam zien! ons de scheiding in het vorig leven herinneren! Maar met geen andere tranen, dan die der dankbaarheid en vreugde [...].[76]

Ook de dood van Eufrozyne aan het einde van het boek wordt in deze termen beschreven: weliswaar weent Emilia een stortvloed van tranen op het graf haar vriendin, maar deze zijn tranen van dankbaarheid om hun vriendschap en van vreugde om het toekomstige weerzien. De onsterfelijkheid van hun intense emoties verleent de vriendschap van de beide vrouwen een metafysische dimensie; de tranen die Emilia om Eufrozyne vergiet vormen de tastbare manifestatie van deze transcendente gevoelens. Het publieke forum van de briefroman maakt het bovendien mogelijk dat ook de lezers van *Het Land* op intersubjectieve wijze kunnen delen in de emotionele ervaringsschool die de vriendinnen doorleven.

Elisabeth Maria Posts *Het Land* vormt een typisch voorbeeld van de Nederlandse verwerking van het internationale sentimentalisme. Het boek laat de drie vormen van grensvervaging zien die in dit artikel als onderdeel van deze korte fase in de Nederlandse literatuurgeschiedenis zijn aangemerkt. Religieuze en sentimentele emotionaliteit zijn volledig met elkaar vervlochten, beide vormen van gevoeligheid worden middels het brievenboekgenre direct in de intersubjectieve publieke sfeer geplaatst, en de bevindelijke visie op sterfelijkheid doet de grens tussen leven en dood vervagen tot een metafysische overgang naar eschatologisch heil. De door de beide heldinnen vergoten tranen functioneren als voertuig voor en belichaming van deze gelaagde grensoverschrijding.

Voor Guido

76 Ibidem, 125.

Signalementen

Montpellier: twaalfde internationale ISECS congres

Van 8 tot en met 15 juli 2007 wordt in Montpellier, Frankrijk, het twaalfde internationale Verlichtingscongres gehouden. Zoals iedere keer heeft het ISECS-congres een overkoepelend thema. Dit maal is dat 'Sciences, techniques et cultures au XVIIIme siècle / Knowledge, techniques and cultures in the 18th century'. De organisatie nodigt ons allen uit om 'Onder het teken van de *Encyclopédie*' te reflecteren over de interactie tussen wetenschap, techniek en cultuur in de achttiende eeuw. Niemand hoeft zich overigens door het technische thema buitengesloten te voelen: de organisatoren vatten hier alle kennisvelden en menselijke activiteiten onder, van filosofie, literatuur, kunst, wetenschap, mentaliteit, politiek, economie tot demografie. Deelname kost €200 voor wie zich voor 15 februari 2007 inschrijft; mensen onder de 27 betalen €150. Meer informatie over het congres, opgave voor lezingen, panels en workshops, en de mogelijkheid u te abonneren op de mailing-list, vindt u op http://www.congreslumieres2007.org/.

Call for Papers.
Mythe en werkelijkheid van doperse vrouwen ca. 1525-1900 op het Europese vasteland

Het onderzoek naar vrouwen in dissenterse bewegingen heeft zich tot dusver geconcentreerd op vragen als: waarom voelden vrouwen zich tot het dissidente geloof aangetrokken? Welke posities konden vrouwen verwerven in stromingen als het doperdom, calvinisme en lutheranisme? Hoe werden gelijkheidsen patriarchale beginselen en verhoudingen in deze gemeenschappen opgevat?

Dit congres wil een andere benaderingswijze voor te stellen, die gekenmerkt wordt door een vergelijkende, contextuele, kritische en multidisciplinaire aanpak. Deze nieuwe benadering wordt aangeduid als imagologie ('imagology'). De imagologische benadering is recentelijk voortgekomen uit culturele studies. Ze behelst het onderzoek naar beeldbepalende representaties, stereotiepen en zelfbeeldtradities. In de imagologie wordt de objectieve informatiewaarde van 'beelden' ter discussie gesteld, worden de structurele en bevooroordeelde aannames achter deze beelden en stereotiepen bestudeerd, en worden de gevolgen van dit soort opvattingen in de geschiedenis en in de geschiedschrijving onder de loep genomen.

Tijdens het congres zal onze aandacht gericht zijn op de beelden, beeldvorming en stereotiepen van/over doperse vrouwen in de historische bronnen en in de geschiedschrijving, op de ontwikkeling van deze beelden en stereotiepen, op de verschillen tussen de diverse beelden en stereotiepen, en op hoe deze geïnterpreteerd dienen te worden in de juiste cultuur-, mentaliteits-, sociaal- en/of kerkhistorische context.

Het congres zal op 30 en 31 augustus 2007 plaats vinden in de Vrije Universiteit te Amsterdam. De voordrachten zullen daarna in het Engels worden gepubliceerd.

U wordt vriendelijk verzocht vóór 15 februari 2007 een lezingvoorstel van maximaal 200 woorden te sturen/e-mailen naar dr. Mirjam van Veen, Faculteit der

Godgeleerdheid, Vrije Universiteit, De Boeleaan 1105, 1081 HV Amsterdam. E-mail adres: m.g.k.van.veen@th.vu.nl. Zie voor meer informatie over inhoud en voorwaarden onze website: http://www.godgeleerdheid.vu.nl/english/index.cfm.

Het congres wordt georganiseerd door:

PD. Dr. Marion Kobelt-Groch (Mennonitische Geschichtsverein e.V. & Universität Hamburg)
Dr. Els M. Kloek (Universiteit Utrecht & Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag & Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland)
Prof. Dr. Piet Visser (Doopsgezinde Historische Kring, Doopsgezind Seminarium & Vrije Universiteit, Faculteit der Godgeleerdheid, Amsterdam)
Dr. Mirjam van Veen (Vrije Universiteit, Faculteit der Godgeleerdheid, Amsterdam)

Ieder zijn eigen Bilderdijk

Eén van die heel vreemde mensen uit het Nederlandse verleden: Willem Bilderdijk (1756-1831). Als persoon: solitair én groepsvormer, melancholicus én optimist, protestant én esotericus, klassiek én romantisch. Als cultureel figuur: exponent van de achttiende eeuw en vader van het Réveil. Hoeder van de politieke traditie God-Nederland-Oranje, maar immer mee-evoluerend met elk bewind. Altijd zwervend, maar geestelijk immer zichzelf. Schrijver, dichter,

denker. Vaak eersterangs, soms zesderangs. Irritant en aantrekkelijk. Je weet kortom nooit echt wat er met die Bilderdijk aan de hand is, per dag van leven, per bladzijde, per boek.

Door het laatste congres van de Werkgroep 18e Eeuw heeft u al kennis kunnen maken met het Bilderdijk-Museum. Daar zijn handschriften, boeken en persoonlijke bezittingen van hem te vinden. Dit museum, dat door de gelijknamige vereniging in stand wordt gehouden, is gehuisvest in het hoofdgebouw van de Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, Amsterdam. Bezichtiging: maandag-vrijdag 9.00-12.30 en 13.00-16.45 uur via de afd. Oude Drukken en Handschriften van de Bibliotheek, kamer 1B-41/31. Ook kunnen daar documenten uit de collectie worden opgevraagd. Voor gerichte adviezen inzake raadpleging kunt u met de secretaris/conservator een afspraak maken.

Vandaag de dag is er weinig, soms te weinig aandacht voor de eigen Nederlandse cultuur, ook voor die uit het verleden. Het voortbestaan van cultuur-goed kan echter niet zonder die belangstelling. Zonder steun kan de Werkgroep 18^{e} Eeuw niet bestaan, en evenmin de Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum'. Lidmaatschap van 'Het Bilderdijk-Museum' is een mooie aanvulling op uw werkgroepslidmaatschap. Bilderdijkianen ontvangen eenmaal per jaar een fraai uitgegeven en goed geïllustreerde tijdschrift, waarin sedert 1983 artikelen verschenen over bijvoorbeeld boekdrukkunst, kindergedichtjes, penningontwerpen of taalkunde, en over tal van dichters, uitgevers, geleerden en kunstenaars als Kinker, Groen van Prinsterer, Immerzeel, Pindarus, Verwey, Halbertsma, Kuyper, Beets of Da Costa. Een volledig overzicht vindt u op de website. Nieuwe leden krijgen bovendien ten geschenke het boek *Bilderdijks Boekenwijsheid*. De contributie bedraagt slechts €12,50 per jaar. Voor €230 euro bent u lid voor het leven. Maak uw bijdrage over op giro 367063 t.n.v. Het Bilderdijk-Museum, Vorden (penningmeester: drs T. Geerts, tel. 0575-551376; tgeerts@wanadoo.nl). Meer informatie over de vereniging 'Het Bilderdijk-Museum': www.bilderdijkmuseum.vu.nl of Dr M. van Hattum, secretaris/conservator, Fokkerlaan 36, 1185 JC Amstelveen, 020-6454368.

Dutch Decline in Eighteenth-Century Europe

Aan de Erasmus Universiteit Rotterdam wordt op 28 en 29 september 2006 een congres georganiseerd over het 'model' dat de Republiek der Nederlanden in internationaal perspectief was, in contrast met de hier gevoelde neergang van diezelfde republiek. Terwijl de handelsnatie ten onder dreigde te gaan aan concurrentie van andere Europese staten, bleef het politieke bestel model staan voor veel moderne denkers in de achttiende eeuw. Dit contrast wordt op het congres *Dutch Decline in Eighteenth-Century Europe* bestudeerd vanuit internationaal vergelijkend perspectief.

De thema's van het congres zijn de vragen welke alternatieve ideeën er in Europa bestonden over commerciële en morele neergang, welke 'Hollandse modellen' er bestonden in Europa op het gebied van politiek en religieus pluralisme en hoe zagen de Nederlanders zelf hun neergang, economisch zowel als moreel, en welk antwoord hadden zij hierop. Voor vragen kunt u zich richten tot stapelbroek@fsw.eur.nl.

Idolen in de achttiende eeuw

Lia van Gemert
Echte helden zie je zelden
Idolen in het Nederlandse epos

Lia van Gemert is hoogleraar Historische Nederlandse letterkunde na 1500 aan de Universiteit Utrecht. Zij publiceerde over verschillende vroegmoderne literaire genres: drama, emblematiek, lyriek, epos en roman. Ze was redacteur van *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850* (Amsterdam, AUP, 1997) en bezorgde o.m. uitgaven van Van Beverwijcks *Schat der gezondheid* en Hoofts *Granida*. Momenteel doet zij onderzoek naar de vroegmoderne Nederlandse roman en werkt zij aan de educatieve website www.literatuurgeschiedenis.nl.

Bent u een held? Bezoekers van de tentoonstelling *Made in Belgium* (Brussel 2005)[1] moesten onverwacht over die vraag bij hun geweten te rade gaan. Stel u voor: een gang van pakweg vijf meter breed met aan weerszijden manshoge rood-zilveren kruisridderschilden en aan het eind, op ongeveer vijftien meter, een hoge vitrine met het zwaard van Godfried van Bouillon. U moet door de gang naar het zwaard toe - een andere weg is er niet - en plotseling klinkt het doordringende gestamp van marcherende soldaten. Het effect is onontkoombaar: het is 1099 en u bent een strijder op weg naar Jeruzalem. Nu gaat het om trouw aan uw ideaal, om moed, kracht en slimheid in het lijf-aan-lijfgevecht met de Saracenen. De zeventiende-eeuwse auteur Lambert van Bos beschreef zo'n tafereel in zijn epos *Mauritias* (1646), over de slag bij Nieuwpoort in 1600:

> Daar vocht men hant aan hant, en sette voet aan voeten,
> Daar was elck inde weer, syn schennelust te boeten,
> Daar wiert het drooge sant gemest met menschen bloet,
> De lucht met roock vervult en blixemende gloet. (III, 354)

De dood dreigt, maar u marcheert verder want in de verte gaat aanvoerder Godfried van Bouillon met hoog geheven zwaard bezielend voorop, in vast vertrouwen op Gods hulp.

Echte helden boezemen ontzag in: zij legitimeren een bepaalde maatschappelijke moraal en belichamen de metafysische instantie die de gemeenschap haar coherentie (terug)geeft.[2] Het epos is al sinds de oudheid het literaire genre bij uitstek om helden uit te beelden; ook in de vroegmoderne tijd, toen leidinggevende kwaliteiten en moreel gezag nauw verbonden begrippen waren, was het populair. Hier kon een auteur zijn/haar ideeën neerzetten over een moreel zuiver leiderschap dat zich in moeilijke situaties wist te bewijzen.

Omdat het genre tevens de top van de literaire hiërarchie vormde, stelde het hoge artistieke eisen aan de auteurs. Torquato Tasso, auteur van het bekendste epos over

1 De tentoonstelling luisterde het 175-jarig bestaan van België op.
2 Deze omschrijving ontleen ik aan Bart Keunen, 'Kleine genealogie van de ethische beproeving. Deleuze, Bachtin en de geschiedenis van de roman', *Spiegel der Letteren* 45-3 (2003) 295-317, 301.

Godfried van Bouillon, *Gerusalemme liberata* (1575, gedrukt 1581), oogstte lof maar ook kritiek voor zijn

vereeuwiging van de strijd tussen de kruisridders en de Saracenen.[3] Geprikkeld kwam hij met een revisie, *Gerusalemme conquistata* (1593), die echter algemeen als verslechtering werd beoordeeld. Tasso, toch al jaren ten prooi aan psychische instabiliteit, ervoer dit als de definitieve nederlaag voor zijn kunstenaarschap.

Aanvankelijk waren ook de vroegmoderne Nederlandse auteurs schroomvallig. Vanaf 1550 verschenen er, eerst in het Zuiden, wel vertalingen van Homerus' *Ilias* en *Odyssee*, Vergilius' *Aeneis* en Lucanus' *Pharsalia*, maar niet de geringste zeventiende-eeuwers als Tesselschade Roemer Visscher en Joost van den Vondel weigerden hun bewerkingen van bijvoorbeeld Tasso's *Gerusalemme liberata* te publiceren en pas in 1646 kwam er met Lambert van Bos' *Mauritias* en *Belgias* oorspronkelijk Nederlands werk uit. Ook Vondel, die zich tevreden had gesteld met de tragedie, schreef toch nog een epos: *Joannes de Boetgezant* (1662). Niet dat er helemaal geen heldendichten verschenen. In zijn overzichtstudie *Kalliope in de Nederlanden* telde W.A.P. Smit 20 voornamelijk Noord-Nederlandse titels tussen 1550 en 1700 en tot 1780 kwamen er nog eens 45 bij. Dit groeiende zelfvertrouwen na 1700 toont de eerzucht bij de achttiende-eeuwse schrijvers zoals Marleen de Vries die beschreven heeft.[4]

Wie voldeden volgens de Nederlandse auteurs aan de heldenstatus? Naar vroegmoderne epische gewoonte selecteerden ze geslaagde figuren uit de bijbelse en nationale geschiedenis, die ze doorgaans als uitzonderlijk deugdzaam karakteriseerden. Uit het Oude Testament waren dat bijvoorbeeld Abraham, Joseph, Debora, Ruth, David en Esther, uit het Nieuwe Testament Christus, verschillende apostelen en Johannes de Doper. Uit de nationale geschiedenis waren de vrijheidsstrijders populair, met name het Oranje-geslacht; soms greep men terug naar de tijd van Claudius Civilis. De epische held is een krachtige leider met een fundamentele taak voor het openbaar belang. Dat verklaart waarom weinig Nederlandse vrouwen deze rol konden vervullen. Vorstinnen kende de Nederlandse Republiek nog niet en hoe doortastend Trijn van Leemput of Kenau Simonsdochter Hasselaer op crisismomenten in de Tachtigjarige oorlog het heft ook in handen hadden genomen, hun optreden was een incident dat hen niet boven de huisvrouwenstatus uittilde.[5] De bijbel bood hier meer mogelijkheden: Debora, Ruth en Esther werden

3 De meningen zijn nog steeds verdeeld. Frans van Dooren oordeelt in zijn vertaling Torquato Tasso, *Jeruzalem bevrijd* (Amsterdam 2003) positief (7-19); W.A.P. Smit is veel kritischer (*Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850, I Prolegomena; Opkomend tij (1550-1700)* (Assen 1975) 66-71).

4 Smit concentreerde zich voornamelijk op de Noordelijke Nederlanden. De telling betreft het totaal van vertalingen en oorspronkelijke werken; zie de overzichten in Smit, *Kalliope* I, 769-775 en *Kalliope* II (*Hoogwater* (Groningen 1983) 827-837. De twijfelgevallen, zoals Vondels *Verovering van Grol*, zijn hier niet meegerekend. Een voorgenomen derde deel, over de periode van 'Eb en vervloeiing' tussen 1780 en 1850, heeft Smit niet meer voltooid (zie *Kalliope* I, xiii; II, xvii). Een overzicht van de Noord-Nederlandse bijbelse epen die tussen 1662 en 1723 verschenen, geeft ook H.M.J. van Galen, *De grote bijbelse gedichten van Joan de Haes (1685-1723)* (Leiden 1970). Marleen de Vries, 'Over eerzucht en onsterfelijkheid in de achttiende-eeuwse literaire genootschappen. Dichten voor de eeuwigheid', *Literatuur* 12-3 (1995) 142-149.

5 In het grootschalige verhaalkader van een epos was het dus hoogstens geschikt voor een episode. Het kon bijvoorbeeld wel in een deugdencatalogus of in een tragedie beschreven worden. Zo komt Van Leemput voor in Van Beverwijcks *Wtnementheyt des vrouwelicken*

door de achttiende-eeuwse Anna van der Horst, Petronella Moens en Adriana van Overstraten gekozen tussen 1764 en 1790. Opmerkelijk laat dus en enkel door schrijfsters. Hun tekening van de heldinnen is eveneens veelzeggend: vóór alles zijn het stereotiepe ideale vrouwen, deugdzaam en dienstbaar, ook in hun strijdbare, publieke rol. Het epos lijkt dus, zoals zoveel teksttypen, een *gegenderd* genre, waarin culturele gedragspatronen worden opgevoerd als vanzelfsprekende seksegebonden identiteiten voor mannen en vrouwen.

geslachts (1639) en heeft Hasselaar een hoofdrol in De Lannoy's *De belegering van Haerlem* (1770).

In hoeverre *gendering* het genre beheerst, zal verder onderzoek moeten uitwijzen. In dit artikel wordt die vraag gekoppeld aan een onderzoek naar de maatschappelijke normering die in het vroegmoderne Noord-Nederlandse epos gepropageerd werd. Mijn voornaamste waarnemingspunt is het imago van de held, zoals dat blijkt uit zijn zelfpresentatie, zijn relatie tot de overige personages en de ingrepen van de auteur als regisseur van de tekst. Als materiaal dienen twee zeventiende-eeuwse en twee achttiende-eeuwse epen: Lambert van Bos' *Mauritias* (1646), Vondels *Joannes de boetgezant* (1662), Lucretia van Merkens *David* (1767) en Petronella Moens' *Hugo de Groot* (1790). De zeventiende-eeuwse epen zijn elk de eerste oorspronkelijk Nederlandse in de traditie die ze vertegenwoordigen, resp. het lucaanse en het vergiliaanse epos. Ook de twee uit de achttiende eeuw horen elk bij een van die tradities; Van Merken zocht haar inspiratie duidelijk in Vondels *Joannes de boetgezant*, Moens' werkte zelfstandig maar is als type auteur goed vergelijkbaar met Van Bos; haar epen stammen net als *David* uit de late achttiende eeuw. De keuze viel op *Hugo de Groot* omdat ook hier, net als in *Mauritias*, stadhouder Maurits optreedt. Vooraf gaat een korte typering van het vroegmoderne epos in de Republiek.[6]

Signalement van het Noord-Nederlandse epos

Het vroegmoderne Noord-Nederlandse epos imiteert in veel opzichten het genre uit de oudheid. Het neemt het centrale strijdmotief over en handhaaft de twee belangrijkste tradities: de vergiliaanse en de lucaanse.[7] Het voornaamste onderscheid tussen die twee is de balans tussen 'Dichtung' en 'Wahrheit'. Bij het vergiliaanse type, genoemd naar de auteur van de *Aeneis* en in poëtische voorschriften sterk bepaald door Aristoteles' *Poetica*, wordt een aan de werkelijkheid ontleende verhaalkern voorzien van talrijke fictionele toevoegingen, maar in een zodanige samenhang dat het waarschijnlijkheidsgevoel van het publiek geen geweld aangedaan wordt. Het verhaal moet een duidelijke rode draad hebben, die rechtstreeks te verbinden is met alle episoden, en het geheel moet een eeuwige, universele waarheid uitdrukken. De naamgever van het andere type, de Romein Lucanus (39-65 n. Chr.), koos in zijn (onvoltooide) *Pharsalia* een kroniekachtige structuur om zijn thema, de Romeinse burgeroorlog die Caesar het keizerschap opleverde, vorm te geven.[8] Lucanus bleef dus dichter bij de historische feiten. Bovendien nam hij herhaaldelijk zelf het woord, hartstochtelijk klagend over de teloorgang van de republikeinse vrijheid. De emoties en de lering versierden hier de werkelijkheid in de ogen van de zestiende-eeuwse theoreticus Scaliger, die dit epostype bekrachtigde. Scaliger zag aangename lering als het voornaamste doel van literatuur en legde minder nadruk

6 De basis voor dit artikel vormt mijn lezing *Echte helden zie je zelden. Overwegingen bij het Nederlandse epos*, voor het Colloquium *Mislukkingen en ontdekkingen in de Renaissance*, Universiteit Utrecht, 15 december 2000.

7 Voor algemene informatie over het (Noord-)Nederlandse epos zie vooral Smit, *Kalliope* I en II en de reacties daarop van Marijke Spies, 'Het epos in de 17e eeuw in Nederland: een literatuurhistorisch probleem', *Spektator* 7-7 (1977-1978) 349-411; 7-9/10 (1977-1978) 562-594 en J.J.V.M. de Vet, 'Smits *Kalliope* voortgezet: het Nederlandse epos uit de 18e eeuw in kaart', *Spektator* 15-3 (1985-1986) 201-213. De komisch-burleske epen laat ik buiten beschouwing.

8 De eigenlijke titel van Lucanus' epos luidde: *De bello civili Romanorum* (Smit, *Kalliope* I, 334).

op de verhaallijn ten faveure van de ethische normen die via de stof gepropageerd konden worden. Vooral de morele kwaliteiten van de personages waren daarbij van belang. De persoon van de held kreeg in beide typen epen veel aandacht; de verschillen zitten in de verhaalmatige, gedetailleerde verhaalstructuur van de vergiliaanse epen tegenover de emotionelere belichting van op zichzelf vaak kort gehouden feiten in de lucaanse. Maar de kaders waren tamelijk ruim en elke auteur kon eigen accenten leggen, zoals zal blijken.

In de Republiek had het vergiliaanse epos getalsmatig de overhand, niet alleen omdat het het meest vertaald en bewerkt werd, maar ook omdat het behalve aan wereldse ook ruimte bood aan bijbelse onderwerpen. In de zeventiende eeuw werden literaire bijbelbewerkingen doorgaans kritisch ontvangen en de aanvankelijke reacties op Vondels *Joannes de Boetgezant* (1662) waren even zuinig. Zo bekritiseerde Vondels biograaf Brandt de roomse inslag en de toevoegingen aan de evangelische stof. Pas in 1696 verscheen een herdruk. In de achttiende eeuw werd de *Joannes* het grote voorbeeld voor veel nieuwe bijbelse epen, waarbij de auteurs vaak vrijer omsprongen met de bijbelstof en de algemene epische conventies. Van Merkens *David* (1767) is hier een goed voorbeeld van: deze tekst toont zowel bewondering voor Vondel als zelfbewuste eigen omgang met het genre. *David* had onmiddellijk succes: al in 1768 verscheen een tweede druk.[9]

De literatuurhistoricus Smit legde in zijn al genoemde magistrale overzicht *Kalliope in de Nederlanden* het primaat bij de vergiliaanse epen, maar Marijke Spies heeft er terecht op gewezen dat deze opvatting niet houdbaar is: ook de lucaanse traditie was in Nederland in zwang.[10] Van Bos' *Mauritias* en *Belgias*, in 1646 in één band gepubliceerd, gelden hier als de eerste oorspronkelijke Noord-Nederlandse producten. In 1647 verschijnen ze opnieuw, met gewijzigd voorwerk, in het *Triodon of Dryling van Heldendichten*. Al in 1648 volgt Van Bos' derde eigen epos, *Batavias*, maar kennelijk vond zijn fascinatie toch niet veel weerklank want de bundels worden niet (meer) herdrukt en er wordt door tijdgenoten ook zelden aan gerefereerd. Laat in de achttiende eeuw had het genre Moens - die net als Van Bos een groot oeuvre schreef, verdeeld over allerlei genres - eveneens een korte periode in zijn greep. Vóór *Hugo de Groot* (1790) verscheen in 1786 *Esther*, een co-productie met Adriana van Overstraten, en daarna op eigen kracht *Ruth* (1790), *De gebroeders De Witten* (1791, herdruk 1792) en *Johan van Oldenbarneveld* (1792). De populariteit valt hier moeilijk te meten omdat de epen onderdeel zijn van Moens' jarenlange gestage publicatiestroom.[11]

In de analyse vergelijk ik steeds per traditie een zeventiende-eeuws met een achttiende-eeuws epos. De nadruk valt daarbij als gezegd op het imago van de held als middel om de maatschappelijke normering op het spoor te komen. Voor zover relevant worden conventies van de literaire epiek meegewogen.

Vergiliaanse helden

9 De eerste oplage was na zes maanden al bijna uitverkocht; de tweede druk, van foutjes gezuiverd, werd geïllustreerd. Over de moeizame relatie tussen Van Merken en uitgever Meijer zie Marleen de Vries, 'Uitgegeven...en uitgebuit. Over achttiende-eeuwse bestsellerauteurs, liegende uitgevers, stiekeme privileges en het gedeeld auteurschap', *De Achttiende Eeuw* 37-1 (2005) 36-52, m.n. 41-43.

10 Spies, 'Het epos in de 17e eeuw in Nederland'.

11 De Groots geschiedenis komt vaker voor in Moens' werk, bijvoorbeeld in *De leerzame Praat-al* (1792), in *Aardenburg* (1817), in *Tafereelen uit de Nederlandsche geschiedenis, dichterlijk geschetst voor de jeugd* (1823) en in 'Mijn bezoek op Loevestein' (1841). Zie Ans J. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843). De Vriendin van 't Vaderland* (Nijmegen 1999) 172, 102 en Mieke B. Smits-Veldt, 'Maria van Reigersberch: de canonisering van een vaderlandse echtgenote', *Nederlandse letterkunde* 2-3 (1997) 271-291, 290 nt 50. Voor een publicitair overzicht zie Veltman-van den Bos, *Petronella Moens*, 444-471.

De twee teksten met vergiliaanse, in dit geval bijbelse, helden horen tot de bekendste uit het genre.[12] Vondels *Joannes de boetgezant* (1662) handelt over de geschiedenis van boeteprediker

12 Ik gebruikte de uitgaven: J. van den Vondel, *Joannes de boetgezant. Begrepen in zes boecken*, J.F.M. Sterck e.a. (ed.), *De werken van Vondel*. (...) (Amsterdam 1927-1937) IX, 673-793; L.W. van Merken, *David. In twaalf boeken* (Amsterdam 1768^2, privéex). In de spelling van de namen volg ik de auteurs; tenzij anders aangegeven betreffen citaten eposboek en versregels bij Vondel, eposboek en paginanummers bij Van Merken. Over deze epen zie: Smit, *Kalliope* I, 637-687 en II, 601-620; G.C. de Waard, 'Over calvinistisch-bijbels epos als genre-aanduiding. Kritische aantekeningen bij een dissertatie', *Spiegel der Letteren* 16 (1974) 42-54; Van Galen, *De grote bijbelse gedichten*; Lia van Gemert, 'Verreziende helden. Visualiteit in het Nederlandse epos', Marc van Vaeck e.a., *De steen van Alciato. Literatuur en visuele cultuur in de Nederlanden. Opstellen voor prof.dr. Karel Porteman (...)* (Leuven 2003) 387-403; idem, 'Een rotsvast vertrouwen. Lucretia van Merken over de natuur', *Literatuur* 21-7 (2004) 35-37 en de daar opgegeven literatuur.

Jo(h)annes de Doper. Hij spoort de joden aan tot inkeer van hun zonden en doopt ze in de Jordaan, in afwachting van de komst van Christus. Nadat hij ook Hem gedoopt heeft, wordt de boetgezant onderworpen aan allerlei beproevingen, die hij allemaal weerstaat. Zelfs na zijn arrestatie door koning Herodes volhardt hij in zijn roeping. Dat betaalt hij met zijn leven als Herodes' stiefdochter zijn hoofd afhakt. Maar er is hoop: Christus leidt Joannes naar het voorgeborgte en voorspelt hem de verlossing van de mensheid. In deze helletocht en vele andere scènes wemelt het van de toespelingen op Vergilius' *Aeneis*; Vondel mikte op een aemulatie van zijn model.[13]

Van Merkens relaas over Davids weg naar het koningschap ademt een Vondeliaanse sfeer. Op basis van de bijbelboeken 1 en 2 Samuël doet ze verslag van de talloze rampen die David het hoofd moet bieden tussen zijn zalving door de profeet Samuël en zijn kroning.[14] Hij verzeilt in een strijd met zijn vorst Saül, waarin zijn beste vriend Jonathan, Saüls zoon, sterft en zijn vrouw Michol door haar vader Saül aan een ander uitgehuwelijkt wordt. Davids vertrouwen in God is echter onaantastbaar.

De vergiliaanse lijn volgend willen de auteurs een universele waarheid onderstrepen, de betekenis van de christelijke heilsgeschiedenis. Vondel stelt:

> (...) God het hoogh verneêrt, het laegh zo hoogh verheft.
> Laat kiezen, wien het lust, het eêlst uit alle stoffen:
> Wie kiest wat God verkiest, heeft best het wit getroffen (I, vs. 39-42)

en Van Merken:

> Hem die op God vertrouwt, is 't hoogst geluk beschooren:
> Zyn zorg, zyn toeverzicht, zyne onbepaalde magt
> Versterkt het nedrig hart en geeft in zwakheid kracht. (I, 1)

De twee helden krijgen nadrukkelijk de rol van Gods uitverkorenen, wier leven van hogerhand wordt ingezet in de strijd tegen het kwaad. Hun uiterlijk weerspiegelt die taak: Joannes heeft ‘een Engels aenschijn’ (I, 490-491) en bij David straalt ‘een overtuigend licht,/ Iet meer dan menschlyks, [...] van 't achtbaar aangezicht’ (V, 134). Maar er zijn ook verschillen in uitbeelding, die voortvloeien uit Vondels betogende tegenover Van Merkens vertellende structuur. De inzet (*propositio*) geeft daarvan al een voorproefje. Vondel opent:

> Het lust me door den zoon van priester Zacharias,
> Den strengen boetgezant, de heirbaen voor Messias,
> Aertspriester, koning en waerachtigen profeet,

13 Zie S.J. Pretorius, *Die stryd tussen hemel en hel. 'n Poging tot 'n verklaring van Vondel se christelike epos Joannes de Boetgezant* (Pretoria 1972); idem, ‘*Joannes de Boetgezant* as allegorische werk’; H. Vekeman en H. Uffelen (ed.), *Jetzt kehr' ich an den Rhein. Een opstellenbundel bij Vondels 400ste verjaardag*. (Köln 1987) 230-244 en Maximilianus O.F.M. Cap., ‘Vergilius en *Joannes de boetgezant*’, *Vondelstudies*. L.C. Michels ed. (Terheijden 1968) 3-88. Overigens verwees Vondel o.m. ook naar de *Gerusalemme liberata*; een kort bronnenoverzicht geeft Smit, *Kalliope* I, 665-666.

14 Het precieze bijbelgedeelte loopt van 1 Samuël 16 tot 2 Samuël 2:16. Een van de toespelingen op *Joannes de Boetgezant* is: ‘Wie dacht de Hoop des Volks in een spelonk te groeten!’ (Vondel I, 147, 192, 252; Van Merken IV, 108). Ook *Gysbreght van Aemstel* wordt geïmiteerd, bijvoorbeeld bij de beschrijving van de priestermoord in Nob (boek IV), naar het bodebericht uit het vijfde bedrijf, zie Smit, *Kalliope* II, 612.

> Te baenen, om de smet van Adams appelbeet,
> In 't paradijs behaelt, te wasschen uit de zielen,
> Die voor Gods heiligh Lam boetvaerdich nederknielen (I, 1-6)

en Van Merken stelt daartegenover:

> Ik zing den Herder, die, tot Isrels Ryksgebied
> Op Gods bevel gezalfd, de kudde en kooi verliet;
> Den Filistyn versloeg; het Erfland aêm deed halen;
> Voor Saüls bittren haat als balling om moest dwaalen,
> En op den troon steeg, na den val van dien tiran;
> Held David, Jesses zoon, den vriend van Jonathan. (I, 1)

Vondel kondigt, naar algemeen episch gebruik, zijn thema en personages indirect aan: de rol van Joannes en Christus in de heilsgeschiedenis. Van Merken is explicieter: ze vat het hele verhaal al samen en noemt een aantal personages bij naam.

Vondels zes boeken vertegenwoordigen stadia in Joannes' geschiedenis: de bevestiging van de roeping, de prediking, de doop van Christus, de gevangenneming, de dood en de voorspelling van de verlossing. In dit betoog worden de abstracte machten van goed en kwaad op tamelijk statische wijze gepersonifieerd. Joannes, Christus, Lucifer en Herodes zijn vooral symbolen. Joannes treedt in alle boeken op en onderscheidt zich als leider in zijn rol als vrome, vastberaden en moedige aankondiger van Christus; zijn strijd is een morele. Zijn taak isoleert hem en voor zover hij contacten heeft, staan ze in dienst van de hogere bedoelingen van zijn leiderschap.

David biedt Saül de slip aan die hij van zijn mantel heeft gesneden. Gravure uit de tweede druk van *David* (1768).

Bij Van Merken geen betoog, maar een vloeiend, narratief kader met als rode draad het positiespel tussen David en Saül. De groep personages die al aan het begin wordt neergezet moet steeds partij kiezen in de wisselende (oorlogs)omstandigheden. Deze personages zijn geen symbolen maar individuen. David krijgt de meeste aandacht, maar is wel nadrukkelijk lid van een hele gemeenschap, die aanvankelijk zowel zijn eigen als Saüls kringen omvat. En hoewel hij steeds geïsoleerder raakt, beheerst David met sereen Godsvertrouwen alle angst, woede en wanhoop, immer strevend naar een verdraagzame oplossing voor de hele bevolking. Hij onderscheidt zich als de sociale, rechtvaardige en verdraagzame leider die alleen in nood geweld gebruikt. Laten Joannes en David zich dus kennen als vroom, moedig en onbaatzuchtig, toch is dit imago wat problematisch voor David. Het lijkt mij dat Van Merken haar epos beëindigde bij de kroning om de compromitterende kwesties rond Uria-Batseba en de executie van Saüls nageslacht te ontwijken. De enkele complicatie die zich al voordeed in de aanloop naar het koningschap, masseerde Van Merken eerst weg om haar vervolgens te verdoezelen. Dat David Abigaël als vrouw neemt en ontrouw is aan Michol, doet ze af met een beroep op de omstandigheden: Michol is immers intussen door Saül aan Palthiël gegeven (VII, 224-225). En hoewel David tegen Saüls 'ontroving' protesteert met het argument dat hijzelf nog in leven is en dus als Michols echtgenoot geldt (V, 152), vecht Van Merken de bijbelse polygamie verder niet aan: noch Michol, noch Abigaël protesteert tegen Davids tweevoudige huwelijksbed en bij diens kroning toont hij 'zyn Vorstinnen' aan hof en volk (XII, 395).[15]

De nobele inborst van de helden wordt in beide epen door de overige personages bevestigd, zowel door de 'goeden' als de 'kwaden'. Bij Vondel draait het vooral om de met (verzonnen) details zwaar aangezette overeenkomst tussen Christus en Joannes enerzijds[16] en het contrast tussen Lucifer, Herodes, zijn gezin en Joannes anderzijds. De beeldvorming over goed en kwaad is absoluut en wordt ondersteund door een uitgebreide natuurmetaforiek over licht versus duisternis en tuin/Eden versus woestijn/dorre wildernis, waarbij de betekenisvelden ook voor hun tegendeel kunnen staan. Zo bereidt Joannes als 'woestynier' de weg naar Eden, en wanen Herodes en de zijnen het hof van Macherunte in een Eden herschapen te hebben.[17]

Tegenover statische persoonlijkheden bij Vondel staan meer genuanceerde bij Van Merken. Zij laat veel meer 'beleving' zien, zoals angst, (wan)hoop, verdriet en woede. Ook de tegenstelling tussen goed en kwaad - hier eveneens doorwerkend in

15 Davids integriteit werd in de zeventiende en achttiende eeuw vaker betwijfeld. Vondel achtte hem 'aen twee lasterstucken schuldigh' (*Joannes de Boetgezant* IV, 379) en stelde in *Gebroeders* met name via Rispe en Michol zijn mindere reputatie aan de orde (zie F.W. Korsten, 'Legitimatie, allianties, natievorming en mannenliefde: de retorische werking van verhalen en argumenten in Joost van den Vondels *Gebroeders*', *TNTL* 118-1 (2002) 73-92). Na de tweede druk van *David* verscheen in 1769 het anonieme pamflet *De waare Held, Lierdicht aan juffrouw Van Merken*, waarin betoogd wordt dat een heldendicht over een bloeddorstige, overspelige en eedbreukige schurk als David onzinnig was. De auteur was mogelijk de jonge Amsterdammer Willem Ockerse, zie Smit, *Kalliope* II, 617-620.

16 Smit (*Kalliope* I, 673-687) meent dat Christus de werkelijke hoofdpersoon is, maar m.i. is dat Joannes: Christus' daden worden steeds ingegeven door de positie van de boetgezant, bijvoorbeeld bij de doop en bij het pleidooi voor Joannes na diens gevangenneming. Zie ook Pretorius, *Die stryd tussen hemel en hel*, 38-51 en idem, '*Joannes de Boetgezant* as allegorische werk', 232.

17 Over de beeldspraak in de twee teksten zie ook Van Gemert, 'Verreziende helden'.

overvloedige natuurmetaforiek[18] - krijgt meer schakeringen: een aantal personages ervaart die keuze in zichzelf, zoals bij David al bleek. Vooral Saül is aan verschillende stemmingen ten prooi. Zijn ongeneeslijke achterdocht en wroegende angst worden soms even ingedamd, maar gaan steeds

18 Zie Van Gemert, ‘Een rotsvast vertrouwen’.

meer over in destructieve haat. Gezalfde en vorst staan dus samen in het brandpunt van het verhaal. Dat David niet alleen de feitelijke maar ook de morele winnaar wordt, komt door zijn Godsvertrouwen. Hoe ver Saül van het rechte pas is afgeraakt blijkt uit zijn bezoek aan een toverkol, dat zijn definitieve ondergang inluidt. Deze 'Boschwaarzeggerin' (o.m. IX, 347) is een incident in het verhaal en de duistere machten die zij vertegenwoordigt worden ter plekke overwonnen door Samuëls voorspelling. De echte kwade genius is Saüls sluwe veldheer Doëg, 'die geen vroomheid kan gehengen' en 'wreed' en 'ontmenscht' zijn elitetroepen (het 'vloekrot') aanvoert.[19] Hij vormt een fel contrast met Davids steun en toeverlaat, de 'wakkre' Jonathan, Saüls zoon (I, 5). Loyaal geeft Jonathan zijn erfrecht en zelfs zijn leven op, een bevestiging van Davids sociale leiderschap. De bijzondere, gevoelvolle zielsverbintenis tussen David en Jonathan (1 Sam. 18:1-2) wordt door Van Merken achttiende-eeuws ingekleurd als de band van twee zuivere zielen die een kalmerende levensblijdschap onderhouden (o.m. II, 52), waarmee de homo-erotische implicaties omgesmeed worden tot een hoog ideaal: 'De vriendschap, die ons hart onscheidbaar t' saamenbond,/ Die teedre vriendschap, zo onwankelbaar gegrond,/ Verleende my meer zoets dan ooit de min der Vrouwen', rouwt David na Jonathans dood (XII, 389). De enige die hem kan troosten is Michol, 't voorwerp van zyn eerste en teêrste min' (XII, 393).

Met betrekking tot de uitbeelding van de held is ook van belang of en hoe de auteurs hun eigen stem lieten horen. Volgens de eposconventies[20] kan dat op twee manieren: de auteur kan persoonlijk het woord nemen of via de muze Kalliope spreken. Vondel is terughoudend. Hij maakt in de christelijke context van de muze een koor van engelen, maar gebruikt dat spaarzaam. Verder neemt hij een enkele maal zelf het woord met traditionele opmerkingen als 'Geen schilder kan (...) [het] mooier malen' (III, 280) of '(...) was nu Apelles hier,/ Zijn verf quam vier tekort, om dit gezicht te schilderen' (V, 435-436). Af en toe benoemt hij zijn eigen activiteiten: 'Maer 'k hebbe alree te lang gezwegen langs wat baen/ Joannes ziel, ontboeit van 't lichaem, is gegaen (...)' (VI, 255-256). Het effect van deze spaarzame inmenging is dat de indruk van zelfstandige, bijbelse waarheid van het verhaal versterkt wordt: de geschiedenis als reportage die zichzelf presenteert.

Van Merken pakt het anders aan. Om te beginnen roept ze geen bescherming van de muze over zich af. Zij voert zelf de regie en richt zich meteen tot haar publiek: 'leent my aandachtige ooren' (I, 1). Ze geeft regelmatig gedreven commentaar, om de lezer te doordringen van het gewicht van het verhaal in verleden én heden, zoals in: 'Gy hebt, als Davids ziel, ook onze ziel ontroerd,/ Onz' eerbied aangespoord, ons hart zichzelv' ontvoerd./ ô Gryze Samuël! ô Eer van Jesses zoonen!' (II, 34). Dergelijke uitroepen stamden formeel uit de lucaanse traditie, en nemen naar mijn indruk in de achttiende eeuw toe als de auteurs zich explicieter als regisseur van een compositie gaan opstellen. Een ander voorbeeld, waarin ook de natuur nadrukkelijk wordt ingezet, is de beschrijving van David en Jonathan: 'ô Woud, (...)/ Maal, daar dit Vriendenpaar elkander teêr beschreit,/ Welspreekender dan ik, hier hun stilzwygendheid!' (III, 85). Over Van Merkens sympathie bestaat geen twijfel: ze staat aan Davids kant.

19 O.m. I, 9; III, 91; IV, 114.

20 Beide auteurs stellen in hun voorwoord dat de artistieke vrijheid hun boven strakke regelvoering van het genre gaat, zie Van Gemert, 'Verreziende helden', m.n. 390-391.

Met deze puzzelstukken kan nader licht geworpen worden op de maatschappelijke normering bij Vondel en Van Merken, waarbij gender inderdaad een factor van belang blijkt.

Beide verhalen worden zowel in de bijbel als in de uitwerking gedomineerd door mannen. Met name in de zeventiende-eeuwse tekst worden daar ook de stereotiepe rollen bij gepropageerd, vooral het voorbeeldige openbare leiderschap. Vondels epos illustreert opvallend hoe ver de traditionele patronen doorwerkten want alleen mannen kunnen deze taak aan. De enige twee stemhebbende vrouwen illustreren het traditioneel negatieve beeld van hun sekse. De heerszuchtige Herodias[21] wordt in haar geilheid en boosaardige trots niet voor niets met Eva en Jesebel vergeleken. Behalve haar minnaar en de priesters bespeelt ze ook haar dochter Salome, die vooral onzelfstandig, wulps en verwend is. Nu is deze ongewenste vrouwelijke onmatigheid niet zo verrassend, maar wel het feit dat Vondel tot aan het optreden van Herodias in boek IV nauwelijks gewag maakt van vrouwen, uitgezonderd enkele bijbelse voorbeelden: de moeders Maria, Rebekka en Anna en verder Eva. In de menigte die naar Joannes komt luisteren en die later door hem gedoopt wordt, zijn beide seksen wel aanwezig ('kunne', I, 453), maar verdere specificatie gebeurt alleen in algemene zin (de een, de ander, of: elk, elk) en naar mannelijk benoemde taken zoals boeren en vissers (III, 301-302). De massa is dus feitelijk mannelijk totdat Herodias verschijnt. Zij werkt als een dubbele 'trigger' omdat ze Joannes dwingt mee naar het hof te komen en omdat vanaf dat moment de mensenmassa expliciet uit mannen en vrouwen bestaat, bijvoorbeeld op het feest voor Herodes (o.m. V, 272-273). Deze wijst op het algemene riskante gedrag van vrouwen: ze zijn onbestuurbaar en brengen in blinde wraakzucht staten in gevaar (VI, 111-116). Omdat over mannen als categorie geen algemene uitspraken worden gedaan, wordt hier de traditionele uitzonderingspositie van de vrouw bevestigd.

Subtiel maar veelzeggend anders is Van Merkens maatschappij. De uitgangssituatie verschilde in zoverre dat in de bijbelstof ook enkele vrouwen positieve rollen vertolkten: het 'pronkjuweel' Michol en de 'juistgevormde' Abigaël, Davids echtgenotes (II, 54; VII, 208). Zij zijn pionnen - Michol wordt twee keer door Saül aan een man uitgehuwelijkt, Abigaëls optreden wordt van hogerhand ingegeven - maar tonen zich niettemin zelfstandig. Ze bedenken listen, zoeken de discussie en grijpen in de gebeurtenissen in; hun deugden zijn vooral moed, slimheid en trouw. Van Merken kenschetst ze dus als louter positieve individuen en ontleent hun eigenschappen bovendien niet aan typisch vrouwelijke deugden als zorgzaamheid en moederliefde. Die klinken meer door in de retorische uitbreidingstechniek die ze gebruikt om de vrouwelijke sekse in het algemeen aandacht te geven. Ze laat het licht op haar vallen als hofpersoneel (een voedster, hofdames), als familieleden (moeders, dochters, echtgenotes, weduwen) en als bevolkingsleden van de steden/gebieden in de oorlog. Het gaat er dan niet om om enkel de vrouwen te beschrijven: ze zijn in gezelschap van bijvoorbeeld echtgenoten, vaders, zonen of soldaten, of er worden aparte gedeelten aan de afzonderlijke seksen gewijd. Dat man en vrouw samen de maatschappij dragen, blijkt ook uit vele indirecte aanduidingen als de overpeinzing van gezant Ithaï, op zoek naar David: 'Zou Michols Echtgenoot zich in dees grot onthouên?' (IV, 106), of de argumenten van de soldaten tegenover David: wij zijn op pad voor 'uwe Egaê' (V, 160). Van Merken koppelt eigenschappen niet op de traditionele manier aan de seksen, de verdeling is bij haar naar partij: voor of tegen David.

21 Zij was eigenlijk de vrouw van Herodes' halfbroer Filippus en heeft dus met Herodes een overspelige relatie (Smit, *Kalliope* I, 665).

Lucaanse helden

De twee auteurs van de lucaanse epen, Lambert van Bos en Petronella Moens, waren nog nadrukkelijker dan Vondel en Van Merken veelschrijvers.[22] Van Bos liet zowel geschiedeniswerken, toneelstukken, poëzievertalingen, romans als epen na en voor Moens geldt ongeveer hetzelfde. Zij begon uitdrukkelijk aan de verstechnische kant met lyriek, drama en epos, maar koos gaandeweg meer voor het proza, onder andere in haar journalistieke bijdragen en vertellingen voor de jeugd. Beiden waren zeker op de hoogte van genrecodes, maar hanteerden die oppervlakkiger dan de scrupuleuze Vondel en Van Merken.

In de lucaanse traditie ging het om de leerrijke verdichting van realistische stof, vaak ontleend aan een recente oorlog. De thematiek werd doorgaans in een kroniekachtige structuur gegoten. Zo ook hier: Van Bos geeft een relaas over Maurits' overwinning bij Nieuwpoort in 1600; Moens beschrijft het leven van Hugo de Groot, tegen de achtergrond van de politieke spanningen van zijn tijd. In dit epostype treden de auteurs vaak zelf emotioneel op de voorgrond; ze beïnvloeden zo nadrukkelijk het imago van hun held. Voordat ik de profilering van de helden via de personages zal bekijken, daarom eerst enkele opmerkingen over de focaliserende rol van de auteurs. In *Mauritias* zet Van Bos, indirect en refererend aan de klassieke eposopening, de dappere held meteen neer:

Ick sing de waepenen en 's mans kloeckmoedicheyt,
Voor wie de grootste siel genoeg ter aerde leit
Des vyants, die voorheen door 't opslaen van sijn blicken,
Niet 't oost, niet 't westen, maer den aertboôm dee verschricken,
Gevreest en aengebeên van 't volk, dat nimmer dach
Noch heldre stralen van de gulde son en sach:
Aan wiens beproefde deucht elck siele is gehouden,
En lichtlijk overstapt de glory van de ouwden,
Die doots gewelt en kracht tot hier toe heeft verbluft:
Dien mans, wiens dapperheyt voor geen gevaar en suft,
Noch soo veel dooden als hem alle uren dreygen.
Gy maeckt mijn uwe hulp en noodge bystant eygen,
En tot dit grote werck leent gunstich uwe hant,
En sent een grooter geest en kracht in mijn verstant;
Gy seg ick, die om hooch daar eeuwge snaren klincken,
De aarde beven doet en hemel op u wincken,
En aan dit heylich Choor geeft altijt nieuwe stof
Te singen, en noyt sijn versadicht van u lof.
En gy doorluchtich saat ter eeren opgeschooten,
Van eedler stammen een der alderbeste looten,
Begunsticht mijn gedicht 't geen van u voorsaat singt,

22 Ik gebruikte de uitgaven: L. v. Bos, *Triodon, of Dryling, van heldendichten (...) dry Gezangen van P. Mauritz daden (...)* (t'Amsterdam 1647, UBA 968 F 8); P. Moens, *Hugo de Groot. In zeven zangen*. (Amsterdam 1790, privé-ex.). In de spelling van de namen volg ik de auteurs, citaten verwijzen naar eposboek en paginanummers. Over Van Bos zie vooral Smit, *Kalliope* I, 445-528; H. Duits, 'Lambert van den Bosch als pleitbezorger voor het stadhouderschap' in L. Rens e.a. (ed.), *'t Ondersoeck leert. Studies over middeleeuwse en 17de-eeuwse literatuur (...)* (Leuven 1986) 341-352; over Moens o.m. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens*; Lia van Gemert, *Norse negers.Oudere letterkunde in 1996* (Nijmegen 1996), 13-20 en idem, 'De blinde verlichte' in: R. Schenkeveld-van der Dussen e.a. (ed.), *Met en zonder lauwerkrans (...)* (Amsterdam 1997) 742-754.

En soet in d'ooren van u onderdanen klinckt. (I, 317)

Muzische inspiratie heeft de schrijver niet nodig; de enigen die hem moeten begunstigen zijn God en de eveneens indirect genoemde Frederik Hendrik (vs. 19-22), die zijn broer misschien wel overtreft maar hem de eer van deze heldenzang moet gunnen. Pretenties genoeg dus: Van Bos als intermediair tussen hemelse en aardse machthebbers. De hemelse steun komt nog enkele malen ter sprake, natuurlijk alleen aan Nederlandse zijde, maar merkwaardig genoeg niet als Maurits de overwinning behaald heeft. Diens dankzegging aan God, een beroemd detail in de historische verslagen,[23] ontbreekt. Mij lijkt dat dit samenhangt met Van Bos' doel: de lof zingen van zijn aardse held, Maurits.

Oppermachtig is de auteur intussen toch geenszins want vaak roept hij emotioneel zijn onmacht uit om de edele dappere strijders te loven of het verhaal te sturen, bijvoorbeeld met ‘wat helpt vroomheid hier? Wat kracht en wijsheid helpt tegen zulk geweld?’ (II, 327) als veldheer Ernst Casimir in de knel komt. Doorgaans leidt de emotie een waardeoordeel in, hier de verzuchting dat deze vrome held toen gemakkelijk had kunnen sneuvelen, wat voor vaderland en Staten een ramp geweest zou zijn. De lucaanse rechtstreekse koppeling tussen verhaalfeit en ethische instructie krijgt zo gestalte.

Deze emotioneel-morele inslag is nog dominanter in *Hugo de Groot*, vooral omdat Moens zelf veelvuldig het woord neemt. Haar doel is politiek-religieus: eerherstel voor haar held, die de ‘reine Godsdienst’ uitdroeg (Inleiding, 4) en streefde naar verdraagzaamheid tussen alle christelijke kerken. Ook Moens was voorvechtster van een verenigde christenheid, zij het dat haar ‘ware godsdienst’ een protestantse signatuur had.[24] Vanaf de inzet, met de vertrouwde literaire verankering, verschilt de auteurspositie echter van de andere besproken epen:

> Thans streelt mijn tedre hand, de Vaderlandsche snaaren,
> Ik zing de glorie, van der Belgen oud geslacht,
> De roem van 't menschdom - de eer der brave Delvenaaren,
> Hem, die de laatste galm van 't dankbaar nakroost wacht.
> Ik durv'een' lauwerkrans, om de eeuwige eernaald slingren;
> Bloos niet, mijn jonge Nimf! Durf vrij ten reïe gaan,
> Gints wenkt de onsterflijkheid! Zij leert uw zwakke vingren,
> Voor zalige de Groot de glorie nooten slaan!
> Ik voel een heilig vuur, in mijnen boezem gloeien,
> Ô, Zuivre Hemelgloed! Mijn dierbaar Vaderland!
> Hoor uwen voedsterling! Niets kan mijn zangdrift boeïen,
> Daar fiere Vrijheid zelf, verrukt, mijn snaaren spant.
> Mijn zangnimf kent geen dwang, geen vleizucht kan haar kluistren,
> Hoe klopt dit maagdlijk hart, voor zuivre vrijheidsmin!
> De Groot! Ik zal uw'naam nooit door mijn zang ontluistren,
> Gij Vrijheid! Hemeltelg! Wees mijne zanggodin! - (I, 1-2)

De verhouding tussen auteur en muze(n) is hier wat diffuus. Er worden drie poëtisch-creatieve krachten opgevoerd: Moens zelf (vs. 1-2, 5, 9-11, 15), die wordt

23 Voor de bronnen zie Smit, *Kalliope* I, 475.

24 Zie ook H.J.M. Nellen, *Hugo de Groot (1583-1645). De loopbaan van een geleerd staatsman* (Weesp 1985) 73-78. Moens gaf haar opvattingen over het ware christendom o.m. ook vorm in de tragedie *Johanna Gray* (1789, zie Van Gemert, *Norse negers*, 13-15), de roman *Aardenburg* (1817; A. Veltman-van den Bos en J. de Vet ed., Amsterdam 2001) en *Tafereelen uit de Nederlandsche geschiedenis, dichterlijk geschetst voor de jeugd* (1823). Zie verder Veltman-van den Bos, *Petronella Moens*, 223-316, m.n. 281-289, 312-316.

geïnspireerd door de van God gezonden (Ware) ‘Vrijheid’ (vs. 12) en de poëzie (vs. 6), die pas verderop bij haar

naam genoemd wordt: de ‘vergoode Poëzij’ met ‘haar klinkend snaartuig’ bij (I, p. 2). De twee allegorieën Vrijheid en Poëzij lijken in bovenstaande openingspassage tot een tweeeenheid te vervloeien (vs. 13-14, 16), maar zijn toch onderscheiden krachten: ze moeten samen een menigte slechte krachten overwinnen, zoals laster, heerszucht en mensenhaat. Vrijheid staat zowel buiten als binnen het verhaal, ze inspireert Moens én De Groot. Moens op haar beurt is regelmatig sterker dan de Poëzij en manifesteert zich als de uiteindelijk belangrijkste architect, hoeveel moeite dat ook kost:

> Verschriklijk treurtoneel! mijn jonge zangnimf beeft!...
> Zij schuwt een plaats met bloed, door satans hand getekend!...
> Waar wrevle trotsch of haat verwoed de vierschaar spant,
> Geen schets des helschen raads is voor een Maagd berekent,
> Het bevend dichtpenseel ontvalt mijn tedre hand!
> Ik volg alleen de Groot, belaagd - getergd - gelasterd
> Maar groot, zelfs in het diepst van zijn vernedering! (II, 34)

Deze overdadige stoffering is symptomatisch voor dit ‘dichtschildrij’ (Inleiding, 5): de schrijfster doorleeft zeven zangen lang de strijd tegen het kwaad van ‘mijn Hugo’ en de zijnen. Hun lotgevallen ontlokken haar voortdurend emotionele kreten. Ook in een aantal voetnoten, die verder gebruikt worden voor historische achtergronden en bronverwijzingen, drukt Moens met een verdediging van haar personagetekening een duidelijk stempel: ‘Mijn lezers beschuldigen mij niet van partijdigheid, wanneer zij eene hooge maate van gevoeligheid in de gezegdens van De Groot en anderen opmerken; als ik karaktermatig wilde dichten, moest ik hen de taal in de mond leggen, die zij, natuurlijk, jegens hunne tegenpartij in het hart voerden. - De menskundige lezer zal dit moeten toestemmen.’ (I, 11) En bij Maurits' klacht dat de Synode van Dordrecht weinig heeft opgeleverd, verontschuldigt ze zich dat ‘de menschkundige karakterschets van Maurits’ haar woorden ingeeft waar ze als ‘Protestante’ niet mee in kan stemmen (III, 63-64).[25]

Wat betreft de auteurspositie zijn de epen van Van Bos en Moens dus lucaans, maar veel overeenkomst vertonen ze verder niet. Een vergelijkende behandeling zoals bij Vondel en Van Merken heeft dan ook niet zoveel zin. Daarom belicht ik de teksten nu na elkaar op achtereenvolgens de status van de held, zijn relaties tot de overige personages en de maatschappelijke normering.

Over de status van Maurits kan ik kort zijn, omdat Van Bos' voornaamste compositieprincipe concentratie is. Zijn epos telt slechts drie canto's (zangen). Zonder verdere introductie, voorgeschiedenis of data passeren een aantal opwindende evenementen uit begin juli 1600: de slag bij Leffinge die door Ernst Casimir verloren wordt (I), de chaotische ontwikkelingen daarna (II) en de climax in de beroemde slag bij Nieuwpoort (III). Het gaat Van Bos niet om de tactische posities van de regimenten, maar om de gevechtshandelingen - met het bloedvergieten, de wapens,

25 Ze voegt eraan toe dat de schrijver J. Nomsz recentelijk in *Vaderlandsche brieven* de zaken wonderlijk heeft omgekeerd in zijn lof van Maurits, hoewel het werk op zich de moeite waard is, bijvoorbeeld in de brieven van Oldenbarneveld en Louise de Coligny aan Maurits (III, 64). Bij De Groots overpeinzing over alles wat in Nederland verloren is gegaan, noteert ze: ‘Men merke toch op, dat hier, en in alle dergelijke uitdrukkingen, de Dichteresse karaktermatig, en volgens de ideën van haaren held spreekt.’ (IV, 151).

de verwarring, en vooral de effecten van oorlog. Zoals in de inleiding van dit artikel al bleek, wordt de lezer herhaaldelijk midden in het gevecht

geplaatst.[26] Dit was geen pacifistische aanklacht tegen oorlogsgeweld, maar een aanprijzing van eervol gedrag.

Maurits, de centrale figuur, belichaamt dat ten volle als de slimme en dappere aanvoerder, de onbetwiste bevelhebber die voorgaat in de strijd en zijn mannen bemoedigt. De orangist Van Bos noemt hem herhaaldelijk 'vorst'. Vooral het besluit om de confrontatie aan te gaan in de Nieuwpoortse duinen als het staatse leger klem zit tussen het water, het moeras en de Spanjaarden, dwingt respect af. Belangrijker nog dan de feitelijke is Maurits' morele overwinning: zijn deugdzaamheid is een morele correctie op elk ondeugdzaam gedrag, met name het Spaanse.

Maurits' mannen, zoals Eijnthoven en Willem Lodewijk van Nassau, gedragen zich daarnaar. De aandacht gaat vooral naar Ernst Casimir, die zich bij Leffinge liever dood had gevochten dan te vluchten om verslag te doen, en naar de Engelsman Francis Vere, die gewond raakte maar doorvocht. De zestienjarige Frederik Hendrik - naamloos, maar door Maurits 'Vorst'(I, 344) en door Van Bos 'den jongen Vorst' (II, 349) genoemd - wil ondanks zijn jeugdige leeftijd meevechten en doorstaat alle angsten zolang hij maar bij zijn halfbroer is. Deze raakt daardoor zeer ontroerd (o.m. I, 344, II, 352). De nobele kloekheid aan Nederlandse zijde staat tegenover de lage wreedheid van de Spanjaarden. Onder hen wordt maar één persoon als individu voorgesteld: de Oostenrijkse aartshertog en opperbevelhebber Albertus (bij Van Bos: Albert), zoon van de Duitse keizer Maximiliaan II en neef van koning Filips II. Filips had hem tot gouverneur-generaal van de Nederlanden benoemd. Albert lijkt net als Maurits moedig, zelfs als de situatie verslechtert, maar vlucht uiteindelijk laf weg op het paard van een ander. Ook hier blijkt weer Van Bos' geserreerdheid. Alberts aftocht besluit het epos abrupt. Aan zijn prachtige witte paard, buit voor Maurits, wordt geen aandacht besteed, evenmin als eerder aan specifieke locaties of weersomstandigheden, details die bij Vondel en Van Merken niet aan uitweiding ontsnapt zouden zijn. Bij Van Bos is alles kort en krachtig, Zo beschrijft hij bondig de Spaanse schending van het pact dat Snaaskerke wordt overgegeven op voorwaarde dat het staatse leger vrijuit gaat:

> Maar siet de kleene trouw en boosheit hier bevonden
> Van bloedige maraan, en wreede Spaansche honden,
> Den weereloosen hoop wort van haar aangerant,
> En teegen trouw en eet geholpen aan een kant; (II, 321)

Hoewel dit de enige plaats is waar het bekende scheldwoord honden valt en Van Bos ook niet doorlopend gewag maakt van de tegenstelling tussen goed en kwaad, is de algemene strekking onmiskenbaar: Nederland heeft zich terecht gewroken op de laffe en wrede Spanjaarden, die het ten onrechte 'onder voet gehouden' hebben (III, 357-358).

26 Overigens kwamen ook in Tasso's *Gerusalemme liberata* dergelijke gevechtsscènes met flitsend opeenvolgende details voor. De wirwar van gebeurtenissen was beschreven in geschiedeniswerken als E. van Reyd, *Oorspronck ende voortganck vande Nederlandstche oorloghen*, Van Bos' voornaamste bron (Smit, *Kalliope* I, 472). Van dit werk was in 1644 de derde druk verschenen (UBA 330 B 8, m.n. 620-632). Van Reyd zal echter niet Van Bos' enige bron geweest zijn, zie C.E.H.J. Verhoef, *Nieuwpoort. De bekendste slag uit de Tachtigjarige Oorlog* (Soesterberg 2000); A. Duyck, *De slag bij Nieuwpoort. Journaal van de tocht naar Vlaanderen in 1600*. V. Roeper en W. Uitterhoeve (ed.) (Nijmegen 2000).

Wat betreft de maatschappelijke normering geldt dat Van Bos, net als Vondel, die grotendeels langs mannelijke kant vormgeeft. Er komen geen vrouwen aan het woord en in beschrijvingen van bevolkingsgroepen komen ze heel spaarzaam voor, bijvoorbeeld bij het af-

scheid van de soldaten van hun families (I, 320-321) of bij een van de weinige historische details, de jammerlijke dood van een aantal soldatenvrouwen en -kinderen als hun 'wagentrein' in het gevecht op het strand verzeild raakt.[27] Van Bos' kernbegrip is eervol gedrag, dat wil zeggen de deugdzame strijd voor het algemeen belang. Daarin zijn behalve moed ook emoties als angst en verdriet positief. Een goed voorbeeld is de beeldvorming rondom Ernst Casimir: hij waakt over zijn troepen ('kudde') als een kloeke stier en als dat tevergeefs blijkt, deelt hij zijn zware droefenis en bitter lijden met Maurits. Angstig geworden beseft deze dat hij moet aanvallen om de listige vijand voor te zijn (I, 330-331). 'Geluckich lant dat door sulcke krijchsluyd wort beschut,/ En staat door sulck beleit en overheen gestut' (III, 346) concludeert Van Bos.

Geconcentreerde selectie van gegevens was bepaald niet Moens' doel. Zij volgt in *Hugo de Groot* diens levensloop vanaf 1618 tot zijn dood in 1645. De arminiaanse pensionaris van ''t kooprijk Rotterdam' (III, 83) wordt samen met zijn compaan Oldenbarneveld beschuldigd van landverraad. In de eerste twee boeken staat hun proces centraal. Na de dood van Oldenbarneveld valt het volle licht op de tot levenslang veroordeelde De Groot. Dankzij de succesvolle list met de boekenkist weet hij het weliswaar studieuze, maar onrechtvaardige en treurige verblijf op Loevestein te beëindigen, waarop hij asiel verwerft in Parijs (III, IV). Als de hoop op een eervolle terugkeer ijdel blijkt (V, VI) en hij op eigen kracht evenmin zijn gelijk kan halen, treedt De Groot teleurgesteld in Zweedse dienst. Hij sterft uitgeput in Rostock (VII). De verhaalstructuur heeft veel weg van de lucaanse kroniek, zonder dat te zijn: Moens doorbreekt steeds de chronologie voor terug- en vooruitblikken en laat ook de personages zelf uitgebreid aan het woord komen, via overgeleverde documenten en in gesprekken.[20]

Meer nog dan 20 jaar eerder bij Van Merken bepalen de karakters van de personages het verloop van de gebeurtenissen. Het middelpunt is De Groot, integer en onschuldig slachtoffer van Maurits' dictatoriale aspiraties. Hun geschilpunten zijn tweeërlei: De Groots weigering genade te vragen voor het vonnis van landverraad en zijn godsdienstige standpunt. Dat laatste is van fundamenteel belang en strekt veel verder dan de dogmatische verschillen tussen arminianen en gomaristen, die op zichzelf geen aandacht krijgen. De Ware Vrijheid van De Groot is die van het Ware Christendom, waarin alle christelijke richtingen verenigd zijn. Overigens komen de grondtrekken daarvan evenmin aan de orde, maar alleen het resultaat van De Groots attitude: zijn status als beschermeling van 'Der waren Christnen God' (I, 11). De Groot krijgt de trekken van een Christus-figuur, bijvoorbeeld in aanduidingen als 'Menschenvriend' (I, 26), 'verhevene Godsvriend' (IV, 152), 'den vriend der godheid' (V, 202) en nog rechtstreekser bij de ontsnapping uit Loevestein, als hij eerst met Mozes en verderop met Goël vergeleken wordt (IV, 134, 152). De goddelijke sfeer wordt versterkt door bijbels getinte beeldspraak, bijvoorbeeld de vergelijking met een Libanon-ceder die zich niet zomaar laat verplaatsen (VI, 213) en herhaalde toespelingen op de psalmregel van het hijgend hert.[29] Moens geeft de Republiek zelfs

27 Zie ook Verhoef, *Nieuwpoort*, 128-129.

20 Evenals bij Van Bos ontbreken precieze data, maar de seizoensaanduidingen markeren het verstrijken van de tijd.

29 O.m. IV, 141; VI, 219, 245, 248; VII, 263.

paradijselijke trekken, door er olijfbomen te laten groeien (II, 20) en De Groots geboortestad Delft met Eden te vergelijken (VII, 250).[30]

30 Bijvoorbeeld ook in: ‘Toen waare Godsdienst, door d'olijvengaard belommerd/ Der zaalge eendracht juichte, ondanks des oorlogsgloed’ (III, 79; zie verder III, 100; VI, 242).

Nergens blijkt dat dit imago historisch gezien problematisch was. Ook in Moens' tijd was bekend dat De Groot zich tijdens de verhoren wankelmoedig had gedistantieerd van Oldenbarneveld, tegen wie hij zelfs een belastende verklaring schreef. Vanwege de onrechtvaardige omstandigheden stond de geschiedschrijving in het algemeen vergevingsgezind tegenover deze afvalligheid,[31] maar Moens heeft haar held resoluut ontdaan van alle smetten. Ze omzeilt de belastende feiten door ze kort en verdraaid weer te geven: zo wordt de memorie over Oldenbarneveld in één versregel omgekeerd tot een verdediging van diens onschuld (II, 35) en De Groots algehele eigengereidheid positief voorgesteld. Op het allerberoemdste punt, de ontsnapping, was er keuze uit twee versies. In een anoniem pamflet (Antwerpen, 1621) wordt geclaimd dat De Groot de list had bedacht. Waarschijnlijk was hij zelf de auteur van dit vlugschrift en wilde hij zijn vrouw Maria van Reigersbergen, toen nog op Loevestein, beschermen. In zijn poëzie steunde De Groot echter de lezing waarin zijn echtgenote het plan ontwierp. Moens koos deze tweede, meest gecanoniseerde, versie en zette zo ook Van Reigersbergen als 'heldin' neer.[32] Zij weerstaat verdriet en wanhoop en sleept het gezin door de moeilijke omstandigheden heen. Moedig probeert ze De Groots lot te begunstigen, onder meer in contacten met Maurits en diens stiefmoeder Louise de Coligny. Haar daden dwingen groot respect af; in Parijs bestempelt Charlotte Condé haar tot 'Glorie mijner kunne' (V, 197), waaraan Moens de loftuitingen 'Vaderlandsche Vrouw' en 'Morgenster' (V, 198) toevoegt.

Evenals zijn echtgenote zijn De Groots naaste medestanders overtuigd van zijn gelijk. Dat geldt niet alleen voor zijn trouwe personeel, waaronder het moedige dienstmeisje Elsje en haar minnaar Van der Velde zich eervol onderscheiden, maar ook voor de staatslieden Oldenbarneveld, Hogerbeets, Ledenberg en hun families en voor de intellectuelen Erpenius, Schriverius, Vossius, Epsicopius en Uitenboogaard. Zelfs het buitenland steunt hem, met name de Franse gezant Maurier, maar hogere staatsbelangen verhinderen verdere activiteiten van het Franse hof.

Dat hiertegenover Maurits getekend wordt als kwade genius van de 'gevloekte dwinglandij' (IV, 134), zal geen verbazing wekken. Hoewel de 'Vorst' even last heeft van gewetenswroeging (III, 62-64), laat hij zich domineren door een ongebreidelde heerszucht, die hem al vanaf Nieuwpoorts overwinning ('Daar Alberts hoogmoed werd in 't stuivend zand versmoord', III, 63) achterdochtig maakte voor jaloezie van de Staten. Het trouweloos gedrag van Oldenbarneveld en De Groot rechtvaardigde in zijn ogen de greep naar de macht. Na deze passage komt Maurits nauwelijks meer aan het woord. Ook de andere Oranjes, Frederik Hendrik en Louise de Coligny, worden gezien door een Grotiaanse bril. Zij pleiten tevergeefs voor gematigdheid en bevestigen zo Maurits' halsstarrige wraakzucht. De belastende feiten stapelen zich op: het ontzag van informant Vermeulen voor De Groot vermurwt de

31 De Groot werd misleid door de mededeling van zijn ondervragers dat Oldenbarnevelds schuld bewezen was. Voor de bronnen zie D. Carleton, 'Hugo de Groot slaat door, Den Haag 25 januari 1619 (o.s.)' in: R. van Stipriaan (ed.), *Ooggetuigen van de Gouden Eeuw in meer dan honder reportages* (Amsterdam 2000) 124-125; Nellen *Hugo de Groot*, 34-35.

32 O.m. V, 183-184; zonder op de tekst in te gaan refereert Moens ook even aan het 'grootsche' gedicht van Vondel 'Huigh de Groots verlossing. Aan Mevrouw Maria van Reigersbergh' (*W.B.* III, 380-381). Over de roem van De Groots echtgenote zie Smits-Veldt, 'Maria van Reigersberch'. Het pamflet (Knuttelnr. 3186a) is gedeeltelijk opgenomen in 'Ontsnapping in de boekenkist, Loevestein 22 maart 1621' in: Van Stipriaan (ed.), *Ooggetuigen van de Gouden Eeuw*, 138-139.

prins niet; Pronink, de wrede cipier van Loevestein, vermeerdert Maurits' zonden; trouwbetuigingen van De Groot zijn tevergeefs. De voornaamste schande is wel dat de

J.E. Marcus, De hereniging van het gezin De Groot in Parijs, 1798. Rijksprentenkabinet (Atlas FM, nr. 1444c).

befaamde Bataafse vrijheid door tirannie bevlekt wordt. Maurits' kamp is klein maar heeft de Republiek in zijn greep.

De maatschappelijke norm is evenals bij van Van Merken de sociabiliteit, in Moens' samenleving nog nadrukkelijker bestaande uit mannen én vrouwen. Opvallend is dat Moens bijna steeds publieke en privé-aspecten combineert. Slechts enkele personages treden alleen in hun openbare rol op, zoals de Leidse oriëntalist Erpenius, die voor de boekenvoorraad zorgde, en de geleerden Schriverius en Vossius. Van de meeste anderen komen ook de familie-omstandigheden aan de orde, bijvoorbeeld van Oldenbarneveld, Hogerbeets en de Gorcumse Abraham Daatzelaar, belangrijke schakel in de ontsnapping. Hetzelfde geldt voor de tegenstanders, met de echtgenote van slotvoogd Pronink en met Louise de Coligny en Frederik Hendrik in het Oranjekamp. De De Groot-clan, in drie generaties én met personeel, is de belangrijkste en daarbinnen belichamen De Groot en zijn vrouw het nadrukkelijkst de ideale eigenschappen: godsvrucht, moed en trouwe liefde voor vaderland en gezin. Intussen blijft Moens traditioneel: Van Reigersbergen treedt in de openbaarheid vanwege de huwelijkse band en is in haar politieke inbreng slechts de spreekbuis van haar echtgenoot.

Conclusies

Zijn deze vier helden inderdaad de krachtige leiders uit de epostraditie, met fundamentele taken voor het openbaar belang? Wat betreft hun opdracht wel: Joannes, David, Maurits en De Groot willen misstanden uit de weg ruimen en streven naar

een hernieuwde coherentie in hun samenleving. Hun missie is metafysisch, steeds goddelijk, geïnspireerd; Joannes en De

Groot vertonen zelfs gelijkenis met Christus. Maar in de kracht van het leiderschap en het resultaat zitten verschillen. Maurits en David zijn gezaghebbende leiders met veel contacten in de groep die ze letterlijk voorgaan; zij behalen de overwinning. Joannes is een indrukwekkende, maar geïsoleerde leider, die weinig directe contacten heeft en wel slaagt in zijn missie - de boeteprediking - maar die ook bekoopt met de dood. De overwinning - de verlossing van de mensheid - ligt nog in de toekomst. De Groot is eigenlijk geen leider: hij heeft vele contacten, maar weet zijn rol als balling niet te combineren met die van gerespecteerd aanvoerder. Zijn missie van vereniging van de christenheid wordt gedomineerd door zijn persoonlijk belang - eerherstel. De frustraties daarover bepalen zijn imago als verongelijkte mislukkeling, al doet Moens er alles aan om zijn sneven tot onsterflijk heldendom te verheffen.

De maatschappelijke normering toont de leidersdeugden die bij het epos horen: vroomheid, moed en morele integriteit tegenover zelfoverschatting, lafheid en onbetrouwbaarheid bij de tegenstrevers. In het maatschappijbeeld zijn de algemene trekken van de zeventiende en achttiende eeuw zichtbaar: de eerste richt zich meer op het onderscheid tussen leidende elite en lagere milieus, de tweede heeft de sociabiliteit als richtsnoer en ziet de leider tevens als lid van de hele gemeenschap. De genderinvalshoek maakt nog meer zichtbaar. Vondel en Van Bos brengen nauwelijks vrouwen in beeld; Vondel geeft hen bovendien de traditionele ongewenste eigenschappen. Bij Van Merken en Moens dragen mannen en vrouwen samen de maatschappij. Bij Van Merken handelen ze zelfstandig, Moens' Van Reigersbergen is de traditioneel dienstbare echtgenote, die gedwongen door de omstandigheden de openbaarheid zoekt en in die rol, als enige in deze vier epen, uitgroeit tot medeheldin. Overigens wordt haar man ook in beide aspecten getekend: staatsman en familieman. In het ideale burgerschap zijn voor Van Merken en Moens openbare en privé-zaken ingekleurd door het vaderlands belang.

Houdt men tot slot de epen tegen het licht van de genreconventies, dan valt op dat het vergiliaanse kader het meest eenduidig gevolgd wordt. Het verhaal bij Vondel en Van Merken drukt een universele waarheid uit en is als een eenheid gestructureerd, waarbij alle elementen de hoofdlijn ondersteunen. Het lucaanse kader gaf meer vrijheid voor de opbouw, zoals blijkt uit Van Bos' strenge chronologische selectie van feiten tegenover Moens' uitvoerige en gedeeltelijk a-chronologische relaas. Ook de voor deze lijn kenmerkende emotioneel-morele inslag wordt door Moens veel meer benadrukt dan door Van Bos.

In het genrekader zijn eveneens verschillen tussen de zeventiende en de achttiende eeuw merkbaar. Van Bos en Vondel schrijven betogen, waarin statische personages de waarde van hun leiderschap bewijzen. Ten opzichte van andere genres onderscheidt Van Bos zich vooral van de beperktere ode en Vondel van de tragedie, die bijvoorbeeld het ruime tijdsbestek en het optreden van Christus verbood. In de achttiende eeuw lijken de genregrenzen losser te worden. Van Merken en Moens staan in hun narrativiteit en aandacht voor karakterontwikkeling dicht bij de roman. Mij lijkt dat ze hun hooggestemde onderwerp en de dito status van hun hoofdpersonen niet wilden blootstellen aan het nog twijfelachtige imago van dat genre. David en De Groot mochten dan gemeenschapsleden zijn, zij waren voor deze auteurs geen doorsneeburgers maar zeldzame helden.

Idolen in de achttiende eeuw

W.R.D. van Oostrum
Veroordeeld tot voorbeeld?
Vrouwelijke idolen in het achttiende-eeuwse literaire circuit

W.R.D. van Oostrum is onafhankelijk literair-historisch onderzoeker. Ze houdt zich vooral bezig met literairkritische, seksespecifieke en politieke teksten uit de periode 1670-1815. Recent publiceerde ze o.m. over De Lannoy, Weyerman, Van Effen, Wolff-Bekker en Bilderdijk-Schweickhardt, over tolerantie en intolerantie in 18e-eeuwse literaire teksten, Nederlandse vertalingen van zeventiende- en achttiende-eeuwse Franse treurspelen van vrouwelijke auteurs, en de veronderstelde sekse-gebondenheid van theedrinken eind zeventiende en begin van de achttiende eeuw.

Vraag aan belezen liefhebbers van achttiende-eeuwse Nederlandse literatuur welke dichteressen hun gehele werkzame leven op eclatant succes konden bogen, en die in brede kring lovend toegesproken en gerecenseerd werden. Het antwoord zal vrijwel zeker luiden: De Lannoy en Van Merken. Beiden haalden dan ook moeiteloos en met stip de eerste literatuurgeschiedenissen van J. de Vries (II 1810), N.G. van Kampen (II 1822), P.G. Witsen Geysbeek (IV 1823), W. de Clercq (1824), W. Siegenbeek (1826) en H. baron Collot d'Escury (IV-2 1830). Maar was dit literaire succes tijdens en direct na hun leven voldoende om ook als persoon tot een *idool* te kunnen uitgroeien? Hieronder beschrijf ik waarom De Lannoy en Van Merken nauwelijks als zodanig kunnen worden beschouwd. Sterker, de aan beide vrouwen betoonde bewondering moet uiteindelijk als 'afstandelijk' worden gekwalificeerd. Opvallend is dat de echte achttiende-eeuwse vrouwelijke idolen *papieren kinderen* waren: een reeks levensechte literaire personages.

Gevraagd: super-Sappho's

Zowel Lucretia Wilhelmina van Merken (1720-1789) als Juliana Cornelia de Lannoy (1738-1782) werden tijdens hun leven beschouwd als de Nederlandse Sappho.[1] Dit overkwam meer dichteressen. De nu nog steeds bekende Elisabeth Wolff-Bekker (1738-1804) werd als 'de Beemster Sappho' maar ook als 'onze Nederlandsche Saffo' bejubeld; de velen nu onbekende en in haar dagen slechts in kleine kring gewaardeerde

1 Van Merken: R. Schenkeveld e.a. (ed.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar* (Amsterdam 1997) 572-579; J. Wille, 'De leerschool van Lucretia Wilhelmina', in: idem, *Literair-historische opstellen* (Zwolle 1963) 202-249; S. Vuyk, *Verlichte verzen en kolommen, remonstranten in de letterkunde en tijdschriften van de Verlichting 1720-1820* (Amsterdam 2000) 98-121; S. Vuyk, 'Twee vrouwen over vaderland en voorzienigheid [...]', *De Achttiende Eeuw* 34 (2002) 1, 33-48; 'Dossier Lucretia van Merken', *Literatuur* 2004-7, 18-40 en tal van passages in O. van Marion, *Heldinnenbrieven* (Nijmegen 2005). De Lannoy: W.R.D. van Oostrum, *Juliana Cornelia de Lannoy (1738-1782): ambitieus, vrijmoedig en gevat* (Hilversum 1999).

Sara Maria van Zon (1692-1755) werd eveneens als een ‘Saffo’ gewogen.[2] Het toekennen van zo'n lauwerkrans had als doel

2 P.J. Buijnsters, *Wolff & Deken* (Leiden 1984) 153, 363 nt 34. Van Zon: *Met en zonder lauwerkrans*, 523-529; in ‘Apollos Oordeel over de uytgekomen gedigten op het Jubile der Hoogeschoole te Utrecht, Gevierd den 27e van Lentemaand 1736’. Bibl. Het Utrechts Archief sign. XX B 123 (ms.) [4]; haar ‘Op het eeuwgetyde, van Utrechts Hoogeschoole [...]’ in H.S. van Alphen, *Leerrede over Jesaias Voorsegging* [...] (Utrecht 1736). De beroemde Katharina Lescailje bezong Sara Maria en haar tweelingzusje Izabella Jakoba ook bij hun eerste verjaren op 5 februari 1693 in haar *Mengelpoëzy* deel I (Amsteldam: Erf. J. Lescailje & D. Rank, 1731) 143.

Juliana Cornelia de Lannoy (1738-1782) Olie op doek door Niels de Rode (1778), Noordbrabants museum 's-Hertogenbosch, inv.nr. B 841 BG.

dichteressen een duwtje richting literaire onsterfelijkheid te geven. Sappho - sinds de Hellenistische periode archetype voor vrouwelijke auteurs - figureerde in de zeventiende en achttiende eeuw te onzent als de meest eervolle, zij het tegelijk de enige, persoon uit de klassieke oudheid met wie dichteressen konden worden vergeleken, ongeacht het genre dat ze beoefenden.[3] Dichters kenden per genre een klassieke topper in wiens schaduw ze mochten vertoeven - Virgilius, Pindarus, Sophocles, Homerus, Juvenalis, enzovoorts. Om hun pronknaam te verdienen, moesten vrouwen een dubbele barrière nemen: excelleren ten opzichte van zowel haar eigen als de mannelijke sekse. Katharina Johanna de With (1691-1728) riep in triomf: 'Verheugt u nu ge een maagd den Lauwerkrans ziet strijken / Die vele mannen in het zangperk doet bezwijken', en Klara Ghyben (1708-1747) prees Katharina Lescailje (1649-1711) die 'in kunst zelfs mannen streeft voorbij, / Waardoor ze onsterflijk leeft'.[4] Omgekeerd werden mannelijke auteurs nimmer vergeleken met hun vrouwelijke collega's. Het was ondenkbaar dat werk van vrouwen voor mannen het ijkpunt vormde.

Complimentjes van particuliere vrienden, zoals tal van Sappho's (maar ook de genoemde Virgiliussen en dergelijke) ten deel vielen, waren prettig maar onvoldoende om met haar werk de status van *voorbeeldwaardigheid* te kunnen verwerven. Dat vereiste enthousiaste promotie door de literaire, normstellende elite en impliceerde dat een auteur ambitieus genoeg was om haar werk te publiceren. Uiteraard leverden positieve recensies in gerenommeerde

3 M. Peereboom, 'Sappho: mother of all women poets' in: S. van Dijk e.a., *'I have heard about you'. Foreign women's writing crossing the Dutch border: from Sappho to Selma Lagerlöf* (Hilversum 2004) 34-40; M. Giebel, *Sappho* (Utrecht 1993).

4 Geciteerd in *Met en zonder lauwerkrans*, 495, 556.

periodieken en niet in de laatste plaats het met succes beoefenen van in principe aan mannen voorbehouden genres (epos, treurspel, lierzang, enz.) munitie om tot de kring-dervoorbeeldigen te kunnen geraken. Daarnaast werkte, net als nu, contact en bekendheid met toonaangevende literaire tijdgenoten in haar voordeel om op een landelijke favorietenlijst te komen.

Van Merken en De Lannoy waren dichteressen die *alom* bewondering oogstten, wier werken men koesterde, wier teksten rondzongen via gesproken of geschreven citaten en die zowel vrouwen als mannen met de schrijfveer in de hand hardop of heimelijk deed verlangen zich óók zo te kunnen uiten. Maar waren beiden, aan wie tevens de meer zeldzame eretitel 'De Sappho *onzer eeuw*' werd toegekend, tevens vrouwen in wier nabijheid men zou willen verkeren en wier naam alleen al het hart sneller deed kloppen?[5] Waren ze kortom ook *idolen*?

Bekroond en gelauwerd, maar een idool?

Vanaf haar debuut *Aan myn Geest* (1766) kende De Lannoy succes en ontving tal van lofdichten en eerbewijzen van haar tijdgenoten. Bij het Haagse dichtgenootschap *Kunstliefde spaart geen vlyt* (KSGV) en het Leidse *Kunst wordt door arbeid verkreegen* (KWDAV) sleepte ze het eremetaal viermaal in de wacht en overtrof mannen door één keer goud te winnen.[6] Daarvóór oogstte ze applaus met het genre 'le plus masculin': het treurspel.[7] *Leo de Groote* (1767) ontlokte jubelende mannentonen. Joannes Le Francq van Berkheij zong: 'Triomf! / Een Vrouw behaald den Prys; en streeft het al voorby [...] Een Vrouw uit d'Eedlen stoet van Parnas Konst-Godinnen / Daald neer, met Mannenbrein uit *Phaebus* Tempel-tinnen', terwijl ook anderen, waaronder scherpslijpers bij uitstek als Rijklof Michaël van Goens en Frans van Lelyveld, hun instemming betuigden. Daarna raakten velen in vervoering over *De Belegering van Haerlem* (1770): 'Nooit heeft een Vrouwestem zoo op 't Tooneel gedonderd'. Elisabeth Wolff-Bekker prees 'Begaafde De Lannoy, uw *Haarlem* kost my traanen', terwijl een auteur die zich achter *Kunst baart Eer* verborg niet schroomde Homerus en Vondel aan De Lannoy een eresaluut te laten brengen.[8] De roem bezorgde haar als vrouw de primeur van het honorair lidmaatschap bij een dichtgenootschap, bij KSGV. Nadat ze er in 1774, met nota bene de lierzang 'De waare verëischten in een Dichter', zilver won en datzelfde jaar goud bij KWDAV, leek niets haar 'idool-fähigkeit' meer in de weg te staan.

Willem Bilderdijk (1756-1831) bekende haar kort na mei 1777, nádat hij bij KWDAV goud en zij bij dezelfde gelegenheid zilver won: 'Het Dichtvuur, dat mij blaakt, ben ik aan U verplicht'.[9] Toch klonk dat obligaat. Het leek vooral een beleefdheidsfrase van een dan 21-jarige jongeman tegenover een oudere dichteres. Hun correspondentie was doorgaans vriendelijk van toon en ging hoofdzakelijk over de dichtkunde. Nog

5 Van Merken gec. in O. van Marion, 'Aan pathos geen gebrek [...]', *Literatuur* 7 (2004) 29-34; 30. De Lannoy in haar *Nagelaten Dichtwerken* (Leiden: A. & J. Honkoop, 1783) 86.
6 Van Oostrum, *De Lannoy*, 189-210.
7 L. Timmermans, *L'accès des femmes à la culture (1598-1715)[...]* (Paris 1993) 187.
8 Van Oostrum, *De Lannoy*, 89-133; 105, 130-131 (ook voor aantal opvoeringen); E. Wolff-Bekker, *Aan mynen Geest* (Hoorn: T. Tjallingius, 1774) 14.
9 W. Bilderdijk, *De Dichtwerken* deel X (Haarlem 1858) 212.

lang na De Lannoys dood sprak Bilderdijk eerbiedig en vol lof over haar.[10] In zijn brieven aan de eveneens jeugdige Rhijnvis Feith (1753-1824), die 'De Sappho van de Nederlanden' ook hogelijk bewonderde,

10 Over hun brieven Van Oostrum, *De Lannoy*, 196-198. Eén kwestie scheidde hen, zie W.R.D. van Oostrum, 'Geen Elysium voor Pegaasje, het schootkatje van De Lannoy?', *Het Bilderdijk-Museum* 16 (1996) 12-16.

zinderde ondertussen wèl een opgewonden toon door.[11] Zomer 1781 had De Lannoy haar woonplaats Geertruidenberg verlaten voor familiebezoek in Gelderland en Holland en was in augustus in Leiden. Bilderdijk was verhinderd, maar Feith ontmoette haar op 16 augustus. Bilderdijk: 'hoe lang blijft zij daar? waar onthoudt ze zich? Hebt ge met haar gesoupeerd? Hoe vindt ge haar? etc. etc. etc.? - ô Meld mij toch veel! Ik reikhals naar Uw brieven'.[12] Zo op het oog lijkt onmiskenbaar sprake van idolatrie. Maar op deze wijze richtte hij zich nimmer tot haar. Ook zullen ware Bilderdijk-kenners ongetwijfeld op zijn in die dagen oververhitte gemoed wijzen.[13]

Spijtig genoeg is Feith's antwoord aan Bilderdijk niet bekend en over de ontmoeting zelf moeten we ons met literatuur behelpen. Toonde De Lannoy zich doorgaans uiterst afstandelijk en dankte ze de ander slechts voor de betoonde vriendschap, in Feith's vriendenrol schreef ze de dag van hun treffen: ''k Heb in uw ziel het merk der reinste deugd gelezen: / Reik, reik me uw Album toe, ô Feith! 'k ben uw Vriendin'. In zijn lijkzang bij haar dood op 18 februari 1782 herinnerde hij aan hun kennismaking:

> Ik kende u uit den roem, dien gij alom genoot, / Eer mij het gunstig lot u immer deed ontmoeten; / Maar meer dan kunst en roem, een hart, zo rein als groot, / Bragt mij, toen ik u zag, eerbiedig aan uw voeten. / 'k Herdenk, hoe 'k aan uw zij' bij uw Bewoondraars zat, / Hoe mij uw zedigheid daar tot verbazing strekte; / 'k Vergat de Dichteres, hoe hoog door mij geschat, / Voor 't nedrig hart der Maagd, dat al mijne eerbied wekte, / Ik werd eens uw Vriend om 't voor altijd te zijn.[14]

Geen idolentaal, al was Feiths vriendschap voor haar, die haar leven lang celibatair bleef, eind negentiende eeuw nog aanleiding om bij de trouw voor zijn wettige echtgenote een onbewezen vraagteken te plaatsen.[15] Uit zijn woorden bleek steeds respect van een man die zich tevens zijn eigen (literaire) waarde bewust was. Een zelfbewustheid die ook gold voor Bilderdijk. Ze toonden hoogachting voor de persoon, hun bewondering gold *haar werk*. Mogelijk kenden ze een vlaag van *jalousie de métier*, doch beiden waren zelf te zeer succesvol ten tijde van de lauweren die haar ten deel vielen om zichzelf in de positie van idolate navolgers te plaatsen. Eerder was ze hùn 'gelijke'.

Dat gold niet voor de Rotterdamse notaris en latere fel patriot Jakob Petrus van Heel (?-1795). Als hij De Lannoys *Dichtkundige Werken* (1780) aan een vriend

11 R. Feith in het album amicorum van Ferdinand Dobbrauski, 29 mei 1779. UBL: Ltk 1616, [2]v.

12 J.C. Streng (ed.), *De correspondentie van Rhijnvis Feith (1753-1824)* (Epe 1994) 54 nr. 19.

13 Bilderdijks vroege obsessieve, hevige amoureuze avonturen (Netje Luzac, Catharina Rebecca Woesthoven) mogen bekend worden verondersteld. Zie over zijn 'bij vlagen softpornografische bundel' *Mijn Verlustiging* (1779/1781) in: P. Gerbrandy, *Een steeneik op de rotsen. Over poëzie en retorica* (Amsterdam 2003) 126, en tal van opmerkingen in J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (Hilversum 1998) 94, 111, 195-207

14 GA-Zwolle, FA-Feith; De Lannoy, *Nagelaten*, 30, 132-135; 133.

15 Zie hierover Van Oostrum, *De Lannoy*, 192-198 (veronderstelde ontrouw Feith: 196, 283 nt 97).

retourneert, schrijft hij, na het ‘vrouwelijk... nee goddelijk verstand’ van de ‘schrandere Lannoy’ te hebben geprezen:

> Dus licht de teedre kunne ons, als een leidstar voor. / Geliefde Boezemvriend! kom - drukken wy haer spoor: / Het volgen van die Maagd moet ons tot eer verstrekken! / Dan siert ons mooglyk ook nog eens een lauwerkrans - / Hoe blinkt hy in ons oog - kom - wagen wy een kans - / Zoo zullen we onzen naem 't geweld des tijds onttrekken![16]

Navolgenswaardig voorbeeld, om eigen roem nabij te brengen.

16 J.P. van Heel, *Iets* (1780; Dordrecht: A. Blussé & Zn, 1790) 132-133.

Een enkele keer viel ook lof van vrouwen voor De Lannoys werk te beluisteren. Zo was haar werk modelwaardig voor Anna Catharina Slicher (1739-1827) die na De Lannoys dood bij KSGV als 'een tweede Lannoij, in wier plaatse zij ook verkoozen is' werd binnengehaald. Slicher stelde in *Weegschaal van het waare en schijn-vermaak* (1782) dat De Lannoys poëzie 'het keurigst oor kan streelen' en benadrukte zo slechts één deel van haar werk. Ze negeerde ogenschijnlijk de kritische toon waarop De Lannoy het optreden van haar mannelijke collega's alsmede de sekseverhoudingen nogal eens karakteriseerde.[17] Tijdens de herdenking van De Lannoy door KSGV, waar Bilderdijk zijn vriend Feith in smart wilde overtroeven, sprak dominee Johannes van Spaan (1720-1789) op 6 augustus 1782 over 'onze edele Juliane, die Zanggodes en bijna eenling haarer Kunne'.[18] Opeens was ze niet meer de enige bijzondere vrouw, al lijkt dat zowel winst als verlies.

Blijkens de overgeleverde contacten en de toon van loftuitingen, was De Lannoy iemand geweest die alom bewondering oogstte, wier werken men koesterde, wier teksten rondzongen via gesproken of geschreven citaten, een dichteres die vrouwen èn mannen met de schrijfveer in de hand hardop of heimelijk deed verlangen zich óók zo te kunnen uiten. Maar wat in alle loftuitingen, zowel in verzen als in brieven ontbrak, was passie voor haar persoon, één die het hart sneller deed kloppen, één die dwingend haar nabijheid zocht. Werd de eerbiedige *distance* voor deze succesvolle, ironisch-geestige, op krachtige toon dichtende *celibataire* bewerkstelligd door wat de heer C. zomer 1765 aan *De Denker* schreef? Hij kende twee uitmuntende, zeer geleerde dichteressen, die desondanks niet verwaand waren; ze boezemden hem 'wel hooge achting, maar nooit eenige de minste liefde' in. Zouden alle mannen zo voelen, dan konden deze vrouwen volgens hem 'nimmer voldoen aan de schikking haarer Sexe'.[19] Of speelde nòg iets anders? Het lijkt of De Lannoys uitzonderlijkheid haar niet alleen *voorbeeldwaardig* had gemaakt, maar dat ze juist door de haar toebedeelde uniciteit tevens *onbereikbaar* was geworden.

Even idool, maar bij leven al een monument

Lucretia Wilhelmina van Merken, 'wier naam op ieders tong, wier werken in ieders handen waren', had talrijke vrouwelijke en mannelijke bewonderaars.[20] Ze voelde zich gedwongen er één, Elisabeth Wolff-Bekker, ondubbelzinnig op afstand te houden. In later jaren herinnerde Elisabeth Bekker zich nog levendig haar vroegrijpe ambitie als meisje van 'nog naauwlyks zeven jaaren' oud:

> Eens hoorde ik uwen lof, uitmuntende VAN MERKEN!
> De pop viel uit mijn hand, zo luisterde mijn oor:

17 Slicher doet dit in kleine oplage gedrukte werk in 1782 aan KSGV-leden cadeau. Vier jaar later verschijnt een officiële druk (Amsterdam: Johannes Allart, 1786). Hierover Van Oostrum, *De Lannoy*, 212.

18 Zie voor deze bijeenkomst Van Oostrum, *De Lannoy*, 211-214.

19 *De Denker* (Amsteldam: K. van Tongerlo & F. Houttuyn, 1766) III 273-280; 278, nr. 140. Geen namen genoemd, maar het zou om de celibataires S.M. van der Wilp en C.L. de Neufville kunnen gaan.

20 Citaat J. de Vries, *Proeve eener Geschiedenis der Nederduitsche Dichtkunde*, 2 dln. (Amsterdam: Johannes Allart, 1810) II, 268. Zijn tekst is geschreven vóór 28 juni 1804.

‘Ach Vlissing!’ dacht ik, ‘had gij ook eens uw VAN MERKEN!
Hoe aangenaam zou mij dit zijn’.[21]

21 Uit ‘Aan Vlissingen’ in E. Bekker, wed, A. Wolff & A. Deken, *Gedichten en Liedjens voor het Vaderland [...]* (Den Haag: Isaac van Cleef, 1798) 160-179; 162.

In 1745 moet het om Van Merkens eersteling zijn gegaan, het treurspel *Artemines* waarover inderdaad prijzend werd gesproken. Voor Bekker ging het niet om een jeugdige adoratie die, als onderdeel van het ontwikkelingsproces naar een eigen identiteit, op een gegeven moment verdween.[22] Deze beklijfde en zette zich vast. Maar ze bewonderde in stilte. Dat wil zeggen: ze zweeg hierover tegen Van Merken maar niet tegen anderen, zoals uit haar eigen werk en correspondentie blijkt. Tot het haar teveel werd en ze haar admiratie ook aan de bewonderde zelf kenbaar *moest* maken.

Op 3 mei 1774 verbrak Bekker haar stilzwijgen tegenover Van Merken. Ze wilde zeggen welke belangrijke plaats de dichteres innam in haar (gedachten-)leven, hoe diep Van Merkens epos *David, in Twaalf Boeken* (1767) haar had geraakt. Veelbetekenend lijkt dat Bekker *Aan mynen Geest* (1774) meestuurde. Hierin maakte ze niet alleen de balans op van haar schrijvende leven maar plaatste ze ook zelf kritische kanttekeningen bij enkele gedichten waarover critici haar hadden veroordeeld. Ze vroeg zich tevens af òf ze eigenlijk nog wel met dichten wilde doorgaan.

> Wat beweegt my toch U lastig te vallen met deezen? Ik beken dat ik geene andere verschooning heb, dan myne onuitdrukkelyke hoogagting voor uwe deugden, & begaaftheden. Hoe verre gy ook boven my uitschitterd, myn hart, myn grootsch hart, dwingt my, u, ééns van al myn leeven, te zeggen dat, niemand, wie ook, u met meerder eerbiedige verwondering beschouwt dan ik; Ja dat dit zelf my belet eenige vriendelyke sentimenten voor u te durven koesteren. [...] Denk niet, dat ik uwe onschatbare vriendschap ambieer, & dus myne Eigenliefde tragt in de hand te werken; [...]
> Nacht & dag occupeerd gy myne eerbiedige gedagten. - myn' heele ziel is met u vervult. Myn Wolff hoord dikwyls; (want ik leef sterk) hoe druk ik het met u heb: van deezen nagt nog was dat zo, & ik weet zeer distingt wat gy zeide. Wat zegt gy van zulk een effort op my zelf? my dus jaaren lang (schoon met moeite,) te weerhouden u eenig bewys te geven van die wel gegronde hoogagting die ik voor U voede. [...]
> Geef my myn DAVID, dat heerlyk Kabinet stuk, myn geest voelt zich verlustigt, myne rede wordt gesterkt, & myn hart, (o Mejuffrouw, het is als wasch in uwe handen!) *voelt* millioenen schoonheden die ik niet weet op te noemen. Hoe bid ik om de verlenging van zulk een kostelyk leeven als het uwe! [...] Ik verg u niet eens der moeite om deezen te antw. Ik heb uw schrift gezien: dat is my genoeg.[23]

Een uitboezeming met onmiskenbare ingrediënten voor de benadering van een *idool* met het accent op de unieke grootheid van de bewonderde, die hartstochtelijk wordt toegesproken waaruit de behoefte aan een persoonlijke ‘één-op-één-verhouding’ blijkt.[24] Let wel: het gaat niet om fanmail van een jonge anonieme vrouw, maar om

22 Vgl. M. Poole, *Idols - Ideals - Identities: women in society* (Melbourne 1986) 1-5, 11-25 en W. Frijhoff, *Heiligen, idolen, iconen* (Nijmegen 1998) 47.

23 P.J. Buijnsters (ed.), *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken* (2 dln. Utrecht 1987) 202-205, nr. 51.

24 Frijhoff, *Heiligen*, 17, 42.

een zeer bekende èn hevig bekritiseerde 35-jarige schrijfster. Van Merken achtte het haar *plicht* voor de brief te danken, hoewel ze haar correspondentie met tegenzin vermeerderde. Maar ze kon onmogelijk op de inhoud ingaan: Bekker maakte haar wel èrg groot en 'weidsche lofspraken' benauwden haar. Bekkers *Aan mynen Geest* kon haar en haar man behagen en ze moedigde haar aan door te gaan: 'vaar voort met Nederland te vermaaken met die levendige trekken van uwen vluggen geest'.[25]

Wanneer Van Merkens antwoord is verstuurd, is onduidelijk. Bekker reageerde 12 april 1775 teleurgesteld en beledigd van 'vleierij' te zijn beticht en voelde ze zich 'liefdeloos' be-

25 Buijnsters, *Briefwisseling*, 205-206 nr. 52 (ongedateerd).

handeld. Dacht mevrouw van Merken ‘zal dat kind dan nooit zijne destance [sic!] omtrend my houden’? Mogelijk drukte ze zich, voortgedreven door sterke emoties, wat lomp uit:

> ik weet wat mij dat eerbiedig zwygen gekost heeft, wat ik er aan geleden heb; & hoe dikwyls ik in de Remonstrantsche Kerk geweest ben, om de eere te hebben van u te zien. [...] o Mevrouw! ik aanbid u! op myn eer, ik aanbid u. [...] Ik durf u niet lief te hebben, zo ik dorst, ik zou u beminnen zo als gy nooit bemint zyt door eene Vriendin; want ik ken uwe waardy. Permitteer my dat ik u door myne pen de eerbiedigste kus geef die gy ooit ontvong.

Van Merken zwijgt. Op 2 januari 1777 meldt Bekker zich opnieuw:

> Zo ras wagtte gij mij evenwel niet weêr? 't Is nog geen twéé jaar dat ik U mijne laatste papieren visite gaf. [...] Gy zyt Mevrouw van Winter, & ik ben maar een Boere Dominees vrouw, heel goed. Gy zyt de grootste Dichteresse onses Lands, & ik schryf gerijmde Prosa.

Desondanks zou ze nog steeds zes grachten omzwerven ‘om maar een slip van uw sac te zien’. Ze wilde Van Merken dolgraag ontmoeten, een uurtje met haar praten, en hoopte ‘binnen de eerste 25 jaar eens in bedevaart te gaan, naar mynder lieve Vrouwtje van Bijdorp’, het buiten onder Zoeterwoude waar het echtpaar Van Winter-Van Merken sinds 1773 resideerde. Maar ze was realistisch (Van Merken zou haar inderdaad nooit uitnodigen) en troostte zich met over haar te dromen: ‘ik voel dat ik [...] zo by je wezen moet; ik heb het dan zo wel’. En, besloot ze, over twee jaar meld ik me weer.[26]

Toch sloop er al een andere toon binnen. Ze bevestigde hun verschil. Een paar weken later bleek dit ook uit haar brief aan Jan Everhard Grave - bij wie thuis haar vriendschap met Aagje Deken (1741-1804) werd beklonken: Van Merken zou ‘veel grooter zyn, zo zy minder likkers gebruikte’ (en, voegde ze er mogelijk in gedachten aan toe, mensen zoals ik toeliet die haar níet kritiekloos vleiden).[27] In een vlaag van emotionele verblinding meende ze dat Aagje Deken, mits voldoende geschoold, Van Merken voorbij kon streven. Maar de periode van dweepzucht was voorbij. Wat resteerde, was respect naast gewone bewondering mèt ruimte voor kritiek voor een groot dichteres. Drie maanden later schreef ze dat zowel De Neufville als Van Merken de beloften uit hun vroegste werken om hun eigen voorbeelden te overtreffen uiteindelijk niet hadden ingelost.[28] Ze bleven *grande dames*, dat wel, en daarmee sloot Bekker aan bij een door velen gedeelde houding: grote waardering voor het werk, maar op eerbiedige afstand van de gerespecteerde persoon.

26 Ibidem, 252-254 nr. 72 (12 april 1775), 300-303 nr. 95 (2 januari 1777).

27 Ibidem, 311-314 nr. 98. Zie ook W.R.D. van Oostrum, ‘Elisabeth Bekkers afscheidsbrief [...]’ in: P. Altena, M. Everard (ed.), *Onbreekbare Burgerharten. De historie van Betje Wolff en Aagje Deken*, speciale afl. *MedJCW* 27-3 (dec. 2004) (Nijmegen 2004) 165-182; 167, 214 nt 18.

28 Buijnsters, *Briefwisseling*, 315-315 nr. 99 (8 februari 1777), 318-319 nr. 100 (5 mei 1777).

Alom beroemde dichteressen zeldzaam

Nu klinkt het zo vanzelfsprekend: dichteres zijn, publiceren en soms uitgroeien tot een beroemdheid. Toch was publiek optreden van een vrouw, die zich zelfbewust als dichteres presenteerde en die ook nog eens meende dat een lauwerkrans op termijn voor het grijpen lag, helemaal niet zo gewoon in de vroegmoderne tijd. Haar scholingsmogelijkheden waren minimaal en dichterlijke pretenties hebben was simpelweg *not done*. Aan beide seksen werden indertijd geheel verschillende fysieke en psychische capaciteiten, eigenschappen,

taken en gedragingen toegeschreven. De als ‘natuurlijk’ uitgelegde bestemming van vrouwen impliceerde dat men haar intellectuele ontwikkeling van ondergeschikt belang achtte: voor haar volstond een *kleintje kennis*.

Ook in onze Republiek gold *sekse* als het dominante organisatieprincipe, dwars door alle sociale en culturele bevolkingssegmenten heen. Een sociale indeling die prevaleerde boven en voorafging aan andere ordeningsprincipes, zoals sociaal, cultureel en politiek milieu, ras, leeftijd en godsdienst. Eén aspect daarvan gold de sociale conventie die de dichtkunde als een vooral mannelijk territoir beschouwde, waar vrouwen als uitzondering welkom waren, mits haar dichten haar primaire taken als echtgenote, huisvrouw en moeder niet in gevaar bracht en ze voor haar poëzie slechts bescheiden verwachtingen koesterde. Dit impliceerde dat het voor vrouwen niet zonder risico was een *grande dame* tot voorbeeld te nemen en ze eerder een gerespecteerd dichter uitverkozen. Een logisch gevolg was dat dichteressen, ‘wier naam op ieders tong, wier werken in ieders handen waren’, die succesvol met wèl geschoolde dichters konden concurreren, op de vingers van één hand te tellen waren. De sekse-dichotomie werd verder bevestigd door differentiatie en hiërarchisering van literaire genres: doorgaans beoefenden vrouwen ondergeschikte, zogenoemde kleine genres, merendeels gelegenheids- c.q. conversatiepoëzie.[29]

Was een geschoold dichteres geen vanzelfsprekend fenomeen, toch waren ze er. Al ging het eerder, in de zeventiende en vroege achttiende eeuw, vooral om enkelingen die in *lokale en regionale* gezelschappen, besloten kringen van dichtende mannen en vrouwen of uitsluitend dichteressen, actief waren. Soms publiceerden ze samen een bundel, zoals *Zeeusche nachtegael* (Middelburg 1623), *Klioos Kraam* (Leeuwarden 1657), *Hollantsche Parnas* (Amsterdam 1660) en *De bron-swaan of mengeldichten* (Groningen 1686). Dergelijke regionaal gebonden cercles bestonden in Zeeland, in Amsterdam en Dordrecht, in Leeuwarden en in de stad en directe omgeving van Groningen. Daarbinnen werd één specifiek persoon vaak hogelijk bewonderd.[30]

In de decennia rond 1700 was de fameuze Katharina Lescailje (1649-1711) een typisch voorbeeld van een vrouw die ‘mocht’ schrijven. Ze bezat voldoende intellectuele, taalkundige en literaire kwaliteit, vertaalde treurspelen en kwam als celibataire niet in conflict met andere, verplichtende bezigheden. Blijkens talrijke zelf geschreven en ontvangen gelegenheidsgedichten maakte ze deel uit van een groot, breed vertakt sociaal netwerk. Sinds 1679 was ze verantwoordelijk voor de drukkerij en uitgeverij van haar overleden vader Jacob. Zeker dit laatste is van belang: lof voor haar kan deels zijn ingekleurd door opportunistische motieven van collega-auteurs. We kunnen ons zelfs afvragen of ze vanuit haar positie als uitgeefster

29 K. Steenbergh, ‘“Gelieve hieraan te denken, heren!” Marianne Vogel en Frits van Oostrom over gender in de Nederlandse literatuur-geschiedenis’, *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 25* (Amsterdam 2005) 49-67. Schets genderstudies m.b.t. 18e-eeuwse letteren: W.R.D. van Oostrum, ‘“Voorwaarts, en niet vergeten”: de kleine genderstappen voorwaarts’, *Spiegel der Letteren* 3 (2004) 355-365.

30 Zie A. de Jeu, *‘t Spoor der dichteressen’. Netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750)* (Hilversum 2000), tevens voor de veranderende houding tegenover dichteressen.

zelf het eerbetoon heeft gegenereerd. Nam ze daarom temidden van haar schrijvende seksegenoten een centrale positie in? Of claimde ze deze?[31] De vooral uit Amsterdam-

31 Lescailje verdient een biografie. Voor haar *Met en zonder lauwerkrans*, 396-402; L. van Gemert, '"Maak vaerzen, leez en schrijf": dichtende vrouwen uit de 17e en 18e eeuw', *Vooys* 12 (1994) 66-74; L. van Gemert, 'De Vrouwenzucht van Katharina Lescailje' in: H. Duits, A.J. Gelderblom, M.B. Smits-Veldt (ed.), *Klinkend Boeket [...]* (Hilversum 1994) 143-149; E. Grabowsky, 'Katharina Lescailje (1649-1711) en de "vrouwenzucht". Schijn of werkelijkheid?', *MedJCW* 23 (2000) 65-79; P. van Oostrum, 'Dutch interest in 17th- and 18th-century French tragedies written by women' in: Van Dijk e.a., *Foreign women's writing*, 153-172.

se kring afkomstige lijkdichten voor haar zijn opmerkelijk door hun grote aantal (twintig) en door hun inhoud. Men accentueerde haar uniciteit door haar - voor een vrouw - uitzonderlijke dichttalent te benadrukken. Ze was een ‘Wonder van haar tyd, / Haar tyd alleen niet, maar van 't gantsch Geslacht der Vrouwen: / Wiens weêrgalooze Geest de Dichtkunst wist te bouwen, / Al is het Mannenwerk, met ongemeene vlyt’. Daarnaast wezen de collega's op haar ongetrouwd en kinderloos zijn: ze liet slechts *papieren kinderen* na.[32]

Lescailje was niet alleen in haar dagen een beroemdheid, maar bleef ook nog decennia later hèt ijkpunt. Gold voor haar hetzelfde als wat Borzello opmerkte voor vrouwelijke schilders? Deze stelde: ‘Commentatoren kregen last van een soort artistieke indigestie bij de gedachte dat er méér dan een kunstenares tegelijk zou opstaan. Wanneer een schilderes beroemd werd, vergeleek men de eerstvolgende vijftig jaar iedere vrouw die een penseel kon vasthouden met haar’.[33] In de tweede helft van de achttiende eeuw leggen sociale en culturele ontwikkelingen echter tijdelijk een bredere basis voor de acceptatie van succesvolle dichteressen, met Van Merken en De Lannoy als nieuwe ijkpunten.

Veranderingen tweede helft achttiende eeuw

Gedurende de gehele achttiende eeuw werd een steeds weer terugkerend en ongemeen fel debat gevoerd over het respectievelijk wèl en níet mogen gebruiken van ‘haar geest’. De stroming die veronderstelde dat vrouwen slechts een kleintje kennis mochten en konden verwerven, kreeg veelvuldig tegengas met tal van argumenten die bestaande vooroordelen beoogden te ontkrachten over zowel het ‘onnatuurlijke’ karakter als het gesuggereerde onvermogen van de vrouwelijke sekse zich met typisch intellectuele zaken bezig te houden. Dichteressen die een *geschoold* auteur wilden worden, vochten de amputatie van haar intellectuele capaciteiten aan. Tevens verzetten ze zich tegen het spookbeeld van de immorele *savante*, dat vooral als een politiek-cultureel instrument werd ingezet. Daarbij stond slechts één Nederlandse vrouw als waarlijk geleerd model: Anna Maria van Schurman (1607-1678).[34]

Vrouwen die in de achttiende eeuw haar sekse verdedigden, bouwden voort op een omslag die aan het eind van de voorgaande eeuw had plaats gevonden. Catalogi met fameuze - waaronder geleerde - voorbeeldwaardige vrouwen functioneerden tot het midden van de zeventiende eeuw vooral ter demonstratie van het potentiële

32 Onder de lijkdichters één vrouw: de Friese Jetske Reinou van der Malen (1687-1752), zie voor haar *Met en zonder lauwerkrans*, 491-494; lijkdichten in Lescailje, *Mengelpoëzy*, I, 1-36; 34.

33 F. Borzello, *Seeing Ourselves* (London 1998) 36-38.

34 Zie M. de Baar, M. Löwensteyn, M. Monteiro, A.A. Sneller (ed.), *Anna Maria van Schurman (1607-1678). Een uitzonderlijk geleerde vrouw* (Zutphen 1992); ‘Geleerde Vrouwen’, *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 9* (Amsterdam 1988); A.A. Sneller, *Met man en macht. Analyse en interpretatie van teksten van en over vrouwen in de vroegmoderne tijd* (Kampen 1996) 58-151; S.I. Veld, *Retorica, sekse en macht in paradoxale vrouwenloven in de Nederlandse letterkunde (1578-1662)* (Hilversum 2005); M. de Baar, *[...] Het spiritueel leiderschap van Antoinette Bourignon (1616-1680)* (Zutphen 2004) besteedt ook aandacht aan Van Schurman. Savante als politiek-cultureel instrument: Van Oostrum, *De Lannoy*, 19-24, 45-61, 222-225, 236-244.

prestatievermogen van vrouwen - niet als een realiteit die zich bij velen deed kennen. Vanaf de late zeventiende eeuw werd het uitblinken in kennis en kunde echter niet langer beschouwd als een bijzondere gave die zich slechts incidenteel bij een enkele uitzonderlijke vrouw uit de elite kon manifesteren. Net als eerder bij mannen, werd serieuze studie nu *in principe* ook haalbaar geacht voor vrouwen die niet tot de intellectuele en sociale toplaag behoorden.[35] Het betekende dat in de loop van de achttiende eeuw voor meer vrouwen de mogelijkheid tot privé-scholing

35 Vgl. 'Geleerde Vrouwen' (nt 34), 36-64, 86-114; J.I. Israël, *Radicale Verlichting [...]* (Kampen 2005) 99-102, 108, 112.

toenam, vooral dankzij de inhoud van talrijke periodieken. Ook vrouwen drongen nu tot de eerder alleen voor mannen gereserveerde kern van de 'ontwikkeldencultuur' door en claimden publiekelijk voor haar seksegenoten het recht op studie en intellectuele ontwikkeling, iets dat ze zelf niet zonder strijd en doorgaans door zelfstudie hadden verworven. Exemplarisch zijn *Aan myn Geest* (1766) van Juliana Cornelia de Lannoy (1738-1782) en *Aan mynen Geest* (1774) van Elisabeth Bekker (1738-1804).

Parallel aan deze ontwikkeling werd met name in doorgaans als 'spectator' geclassificeerde periodieken namens de *gelukkige middenstand* vurig gepleit voor verdere inperking van de intellectuele bewegingsvrijheid van getrouwde vrouwen. Bood het verrichten van huishoudelijke en opvoedkundige taken door personeel de sociaal beter gesitueerde huisvrouw en moeder eerder nog een gerespecteerde ruimte voor eigen (hier: dichterlijke) bezigheden, alras werden deze voor de middenstanden als strijdig met haar 'natuur' bestempeld. Voor deze categorie gold alleen ongetrouwd-zijn als een geldig excuus. Achtergrond hier is zowel een optredende economische malaise als de versteviging van de positie van de middenstanden, waar de mening overheerste dat het economisch onverantwoord was huisvrouwen van huishoudelijke taken en meewerken binnen het bedrijf vrij te stellen ten behoeve van wetenschappelijke en/of dichterlijke vrijetijdsbesteding.[36]

Gezien het feit dat vele vrouwen zich inmiddels op het schrijverspad hadden begeven, moet het felle verweer op dat moment feitelijk als een signaal van een al verloren zaak worden uitgelegd.[37] Toen Elisabeth Bekker in de voorrede bij haar *Lier- Veld- en Mengelzangen* (1772) stelde: 'want dat het thans de eeuw der vrouwen is, denk ik niet, dat my één éénig verstandig man zal betwisten', signaleerde ze een inderdaad veranderde situatie in de Republiek der Letteren.[38] Een constatering die Isaac Sweers (1707-1777) parafraseerde in zijn dankbrief aan haar na de toezending van de bundel: 'Maar dewyl wy thans de eeuw der Dichtressen in ons Vaderland beleven, en de Nederlandsche Parnas geraakt is onder eene vrouwelyke Heerschappy, wensch ik met al myn hart, dat dáár eene vrye Republikynsche Regeering moog' stand houden; en niemand naar 't oppergebied staan'.[39]

36 D.M.B. Sturkenboom, *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998) 184-193, 334-337; J. de Vries, A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (3e druk Amsterdam 2005) 585-608, 647-700, 724-749, 782-790; A. Janssens, 'De mannelijke kostwinner: mythe of historische werkelijkheid [...]', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111 (1998) 258-280; K. Davids, 'Neringen, hallen en gilden. Kapitalisten, kleine ondernemers en stedelijke overheid in de tijd van de Republiek' in: C.A. Davids, W. Fritschy, L.A. van der Valk (ed.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid [...]* (Amsterdam 1996) 95-119; W.F. Los, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als Cultuurkritiek in Nederland in de 18e* eeuw (Hilversum 2005) 313-327.

37 Voor 18e-eeuwse dichteressen: L. van Gemert, '"Onwederstanenlyken drang": het vrouwelijk schrijverschap in achttiende-eeuws Nederland', *De Achttiende Eeuw* 27 (1995) 2, 127-140; een genreverlegging van zgn. conversatiepoëzie naar o.m. epos en *origineel* toneel had zich inmiddels doorgezet (p. 134). Van Oostrum, *De Lannoy*, 17-58.

38 E. Wolff, geb. Bekker, *Lier- Veld- en Mengelzangen* (Hoorn: T. Tjallingius, 1772), [*5]v. Ze wijst op werken van De Neufville en Van Merken.

39 Buijnsters, *Briefwisseling*, 173-174, nr. 39 d.d. eind mei - begin juni 1772; 174. Doorgaans wordt Sweers' kenschets niet uitgelegd als een parafrase van Bekkers voorrede, doch als zijn eigen gedachte.

De nieuwe literaire kritiek, in het bijzonder die in *Maendelyksche By-dragen ter opbouw van Neerlands Tael- en Dichtkunde* (1758-1762) en *Nieuwe Bydragen tot opbouw der Vaderlandsche Letterkunde* (1763-1765), selecteerde ook enkele vrouwelijke auteurs. Sara Maria van der Wilp (1716-1803), Christina Leonora de Neufville (1713-1781) en Lucretia Wilhelmina van Merken kregen in juni 1762 de welwillende goedkeuring van de *Bydragers*.[40] Nog groter eer ontving Van Merken. Bij

40 *Maendelyksche By-dragen, ter opbouw van Neerlands Tael- en Dichtkunde*, 2 dln (Leiden: Johannes Le Mair, 1760-1762) II nr. XLIV (juni 1762) 437-468; 437. Vooral Van Merken wordt geroemd (437-456). Van der Wilp prees men eerder om haar vertaling, een 'kostbaar stukje', van Popes *Messias, gewyde Herderszang* (I nr. 2 (december 1758) 23). De 'verstandige' De Neufville is 'voor lang bekend als een groot Poëtesse, en een Juffer tevens, die van de wijsbegeerte haer Lievhebbery maekt, en daerin zeer bedreven is' (II, 457). Ook nt 35.

de behandeling van de dichtsoorten werden steeds enkele personen, vrijwel allen mannen, genoemd die als navolgenswaardig golden. Voor de heroïde werd Van Merken in één adem genoemd naast Ovidius, Pope en Hooft; ze was tevens de enige vrouw op deze voorbeeldlijsten.[41]

Tegelijkertijd trok de literaire kritiek een grens door dichteressen als Van Merken slechts één specifieke kunde toe te schrijven, want het wezenlijke van de ene mens laat zich het beste kennen door het verschil ten opzichte van *de ander* te benoemen. Grote dichteressen, stelde men, muntten uit door een excellent taalkundig en esthetisch vermogen om emoties op te roepen en het publiek in het hart te treffen; vervolgens werd dit vermogen voor de gehele vrouwelijke sekse als bij uitstek voorbeeldwaardig voorgesteld. Over Van Merken zei men:

> Tederheid en vloeiendheid vindt men overal. De Juffers, naer het schijnt, die de bekwaemheid van Dichten hebben, is deze gaev byzonder eigen, en meer dan de mans. - De tederheid vooral, omdat ze lichter en teerder van aandoeningen zijnde, ook beter de hartstochten weten te raken en gaende te maken: deze althans is een gaev, waer in Juffr. VAN MERKEN mag gezegd werden overal heerelyk uittemunten, ja ieder, (we zeggen niet te veel) wonderlijk te overtreffen.[42]

Van Merken overtrof hierin dus haar mannelijke collega's. Toch lijkt het nu een dubieus compliment. Want welk doel diende deze uitvergroting van de 'aandoenlijkheid' die, naarmate de achttiende eeuw voortschreed, ten gevolge van het proces van stereotypering steeds meer als de *vrouwelijke natuur* ging functioneren? De excellente Van Merken paste enerzijds in het streven om de mythe van de vrouwelijke uniciteit op dichtgebied in stand te kunnen houden nu het aantal vrouwelijke auteurs drastisch was toegenomen, al betekende het tegelijkertijd wèl dat vrouwen nu zonder in problemen te raken naar een voorbeeld-vrouw konden verwijzen. Anderzijds werd vrouwen een eigen territorium toegewezen, terwijl haar 'bijzondere kunde' haar *met alle eer wegzette*, dat wil zeggen haar tegelijk ongeschikt verklaarde voor het beoefenen van wetenschap die immers vroeg dat aan de ratio boven de hartstochten voorrang werd gegeven. De opkomst en ontwikkeling van nieuwe wetenschappen, zoals wisen natuurkunde, zou dan ook tezelfdertijd tot nieuwe vormen van seksesegregatie leiden.[43]

41 *Nieuwe Bydragen tot opbouw der Vaderlandsche Letterkunde*, 2 dln (Leiden: Pieter van der Eyk, 1763-1765) I, 90. In 'Over de Navolging' van U.D.B. (75-136) passeren in volgorde van belang de revue: heldendicht, treurspel, blijspel, hekeldicht, heldenbrief (heroïde), lierdicht, minnedicht, herderdicht, puntdicht, mengeldicht. Van Merken verkeert in gezelschap van 15 Nederlandse dichters. Zie ook Van Marion, *Heldinnenbrieven*.

42 *Maendelyksche By-dragen* II (1762) 447.

43 Sturkenboom, *Spectators*, 341-344 (en ald. gen. lit.); J.A. Vega, *Inventing Enlightenments Gender: the Representation of Modernity in dispute* (Leiden 1998); L. Schiebinger, *The Mind has no Sex. Women in the Origins of modern science* (Cambridge, Mass. / London 1989); H.F. Cohen, *The scientific revolution, a historiographical inquiry* (Chicago 1994) inl.; M. Wertheim, *Pythagoras' Trousers. God, Physics, and the Gender War* (New York 1995) 104-148; D. Beckers, *'Het despotisme der Mathesis'. Opkomst van de propaedeutische functie van de wiskunde in Nederland 1750-1850* (Hilversum 2003); D. van Lente, 'Publieke beeldvorming van de natuurwetenschappen in de negentiende en twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) 1, 32-47; 35-36.

De toename van vrouwelijke auteurs bleek onmiskenbaar uit hun deelname aan een nieuw type letterkundige genootschappen, fenomeen sinds 1772 toen in Den Haag op de 4de januari *Kunstliefde spaart geen vlyt* (KSGV) werd opgericht. Deze laagdrempelige genootschappen wierven hun leden niet alleen in de gehele Republiek maar nodigden ook nadrukkelijk vrouwen uit. Jaarlijks terugkerende bekroningen van met name KSGV en het Leidse *Kunst wordt door*

arbeid verkreegen (KWDAV) voegden een belangrijke mogelijkheid toe aan de kans om tot een idool te kunnen uitgroeien.[44] Zeker, het aantal vrouwen dat lid werd, was verhoudingsgewijs gering: tot 1800 bedroeg dit 49 op een totaal van bijna 2000 leden, circa 2,5%. Het betekende dat minder dan de helft van de door publicaties bekende vrouwelijke auteurs géén lid werd, waaronder Van der Wilp, De Neufville, Bekker & Deken.[45] Pieter van Braam (1740-1817) probeerde in 1774 tegen beter weten in de uitzonderlijkheid van dichteressen continueren:

> Onze eeuw levert indedaad veel Vrouwen, die in verscheiden kunsten en weetenschappen uitmunten; byzonder in de Dichtkunst. Ja, bezit Engeland in onze dagen een negental van Zanggodinnen, ons dierbaar Vaderland is ook, meêr dan ooit, vruchtbaar in uitmuntende Dichteressen, welke ligter konden worden opgenoemd, dan naar verdiensten gepreezen worden. Doch hoe ruim men dat getal ook neeme, het blyft altoos nog klein genoeg, om de sieraaden van haar geslacht onder de zeldzaamheden te moogen stellen.[46]

Maar in datzelfde jaar begon KSGV een actieve werving onder vrouwen, gevolgd door KWDAV, ten teken dat men verwachtte dat ook zij een literaire bijdrage van kwaliteit konden leveren. Zonder meer speelden daarnaast opportunistische motieven: vrouwen uit sociale toplagen hadden een uitstraling op het genootschap, genereerden goodwill en spekten de kas, maar dit gold ook voor mannen uit hetzelfde milieu. Verschil was en bleef dat vrouwen (voor zover bekend) niet werden uitverkozen tot bestuurder of tot medebeoordelaar van ingezonden dichtwerk.[47] Sommige vrouwen accepteerden de uitnodiging met een beleefde brief, maar voegden er een literair statement aan toe. Zoals bijvoorbeeld Clara Feyoena van Raesfelt-van Sytzama (1729-1807):

> Maar hoe...! wordt ook dit manlijk koor / Gevierd door 't werk van vrouwen? / [...] / Wordt haar, die doorgaans werd gekeerd / By 't plukken der lauwrieren, / Dewyl 't vooröordeel dwaas beweert / Dat die geen vrouwen sieren, / By deeze rei, die anders dacht, / De letterbaan ontsloten?...[48]

44 KWDAV (1766) nam in 1772 het KSGV-model over. C.B.F. Singeling, *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800* (Amsterdam / Atlanta 1991) 98. Bewuste strategie vrouwen werven, zie *Notulen 1774* KSGV, GA-Gv: beheersnummer 46, inv. nr. 3, 9 apr. 1774.

45 M. de Vries, *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 175-1800* (Nijmegen 2001) 137-140; van de 49 dichteressen komen er 19 voor onder de 40 genoemden in *Met en zonder Lauwerkrans*.

46 P. van Braam, 'De Beste Opvoeding der Jeugd', *Proeven der Poëtische Mengelstoffen [...]* III (Leiden: C. van Hoogeveen, 1775) 235-258; 257.

47 In april 1772 accepteerde J.C. de Lannoy als eerste vrouw haar lidmaatschap, bij KSGV, dat jaar gevolgd door M.H. van Dijk en A. Roelfzema-van der Horst. In 1774 accepteerden ook C.F. van Raesfelt-van Sytzama, P.J. Hennert-de Timmerman en A. van der Aar de Sterke de uitnodiging van KSGV. Zie: W.R.D. van Oostrum, 'Honneurs aux dames? [...]', *de Nieuwe Taalgids* 88 (1995) 307-321; 307, 310-1.

48 In haar *Gedichten* (Amsterdam: J. Allart, 1794) 161; ze accepteerde 29 april 1774 (GA-Gv: bnr. 46, inv.nr. 34).

Twijfel bleef, omdat het recht vooralsnog als een gunst van de mannelijke normstellende elite werd ervaren, die haar, zo was de ervaring, weer kon worden afgenomen. Zoals De Lannoy het formuleerde: onze sekse ‘heeft die proef maar al te veel gedaan; En wie voorspelt ons nog hoe 't in 't vervolg kan gaan’.[49]

Beklijft haar roem begin negentiende eeuw?

Vóór de achttiende eeuw plaatsmaakte voor de negentiende, spaarde de zeef van de tijd van de circa 75 als actief publicerend bekend staande dichteressen alleen De Lannoy en Van Merken. Voor beiden gold dat ze sinds hun debuut lof ontvingen, en dat het eerbetoon

49 Van Oostrum, *De Lannoy*, 58.

zich tijdens hun leven vermeerderde zodat ze ‘levende monumenten’ werden. Ze werden bijgezet in het *Pan Poëticon Batavum*, een serie portretten met enkele regels tekst, dat het Leidse KWDAV had weten te verwerven en uitbreidde met tijdgenoten, hoewel al in de jaren tachtig de animo daaraan mee te werken matig was.[50] Daarnaast bestond in genootschapskringen behoefte aan standbeelden als ‘literaire symbolen van de nationale cultuur’, een wens om het dichterschap als zodanig te institutionaliseren. Alleen Vondel haalde het echter als beeld, terwijl een KWDAV-initiatief om ook Van Merken na haar dood een marmeren, door Anthony Ziesenis ontworpen, gedenkteken te geven bij een papieren ontwerp bleef.[51]

Al eerder bleken de genootschappelijke lauwerkransen tot irritatie te leiden. Het belang ervan werd geestig gerelativeerd door Carolus Vlieg, één der vijf oprichters van het Haagse KSGV. Noteerde hij november 1780 in de vriendenrol van Ferdinand Dobbrauski: ‘Wat heerscht er op den wereldkloot / Veel ijdelheid mijn Kunstgenoot’, in die van Bilderdijk schreef hij 21 december 1781: ‘Hooft, de Agrippijner, Poot en Hoogvliet moesten sneeven, / De groote Bilderdijk zal zelf niet eeuwig leeven!’.[52] Het kondigde een andere stemming aan, die eind tachtig - begin negentig zou uitmonden in het herdefiniëren van *de ware dichter*, de theorie van het dichten.[53] Men onderscheidde enerzijds de auteur die de dichtkunde professioneel beoefende en anderzijds de talloze liefhebbers in de letterkundige genootschappen, onder wie, al werden ze niet genoemd, veel vrouwen. De liefhebbers bestonden grotendeels ‘uit Leden van verschillende Ampten, Beroepen en Bedieningen [...], die allen de Letteroefeningen beminnen’ klonk het in 1787. Omdat hun hoofdbezigheden elders lagen, deden ze dit uitsluitend ‘tot vermaak, en by wyze van uitspanning’. Net als in de ‘Burgerlyke Samenleving’ diende in de Republiek der Letteren daarom een minderheid ‘om de meerderheid te verheffen’. Na 1800 zaten niet langer negentig dichters om één tafel, zoals gebruikelijk was bij het Leidse KWDAV; de dichter *stond* nu achter een katheder en sprak *zijn*, vóór hem in de zaal zittende gehoor toe. [54] En waar de mythe van de uniciteit slechts een enkele man een podium gunde, was voor vrouwen zeker geen plaats - ook ‘het Poëtisch Genie’ vroeg om een nieuwe invulling.

De toon voor de volgende eeuw werd gezet door Jan Konijnenburg (1758-1831) in *Bydragen tot het Menselyk Geluk* en zijn opvolger de *Nieuwe Bydragen tot het Menselyk Geluk* (1789-1791; 1792-1794). De Lannoy en Van Merken hadden bewezen dat ook vrouwen een *Poëtisch genie* konden bezitten; tevens dat de veronderstelling dat de ‘Schoone Sexe geen *soliditeit* van denken’ had op een vooroordeel berustte. Doch ‘helaas bleef het na de dood van beide uitmuntende en *geleerde* dichteressen

50 Ibidem, 215, 290-291; De Vries, *Beschaven!*, 36, 132. Al mei 1778 is het plan om De Lannoy te schilderen voor het *Pan* maar het wordt steeds uitgesteld; uiteindelijk kan na haar dood aan het portret ook een bijschrift worden toegevoegd. Zie *Handelingen* KWDAV, mei 1782 (KB: 296 A 27).

51 De Vries, *Beschaven!*, 36, 83, 333-334 nt 133, 336 nt 167.

52 Album F. Dobbrauski (UBL: Ltk 1616), [6]r; album W. Bilderdijk (UBL: Ltk 1615), [4]v.

53 J.Th.W. Oosterholt, *De ware dichter. De vaderlandse poëticale discussie in de periode* 1775-1825 (Z.p. 1998).

54 D.L., ‘Over de nuttigheid der letteroefeningen als een uitspanning tot vermaak gebezigd’ in: *Algemeen Magazyn, van wetenschap, konst en smaak [...]* (Amsterdam 1787) II-1, 127-161; 146, 153.

stil': geen vrouw betrad hun voetspoor, klonk Konijnenburgs paradoxale loftuiting.[55] Juìst het aan deze twee vrouwen toegekende predikaat *geleerd* werk-

55 J. Konijnenburg, 'Over het waare schoone in de dichtkunst', *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* (Amsterdam 1789) 58-78; 61-62. In zijn artikelen over de esthetica spelen vrouwen een belangrijke rol. Over Konijnenburg zie: Vuyk, *Verlichte verzen*, 192-208.

te nu in hun nadeel omdat het conflicteerde met nieuwe normen voor vrouwelijkheid.[56] Daarom werden ze als voorbeeld afgeserveerd en bijgezet bij de geleerde Anna en Maria Tesselschade Roemers Visscher en Anna Maria van Schurman.

Critici ontkenden niet dat er ooit getalenteerde en begaafde vrouwen waren, maar stelden dat haar *vrouwelijkheid* haar daarin belemmerde. Geleerdheid diskwalificeerde haar: ze was dan een ongewone, nee, eigenlijk was ze géén vrouw. Vrouwen waren per definitie minder analytisch, incapabel tot het denkwerk van een Homerus, Milton, Vondel. Haar verbeeldingskracht was 'gelyk een spiegel geen voorwerpen schept, maar wel weder getrouw te rug kaatst'.[57] Opnieuw stond het schrijven zelf haaks op 'hare eigenlijke bestemming'. Als reactie op de aanwas van de schrijvende vrouwen in de achttiende eeuw klonk begin negentiende eeuw weer dat hun getal 'volgende de natuurlijke orde klein [moet] zijn'. Indien ze schreef, dan diende haar pen primair om mannen haar wereld te leren kennen: zij wensten 'vrouwelijke bekentenissen, vrouwelijke opmerkingen, vrouwelijke voorbeelden' te lezen.[58] Was het welzijn van het gezin haar verantwoordelijkheid en het binnenhuis haar domein, de negentiende-eeuwse huiselijke poëzie werd vrijwel uitsluitend geschreven door mannen.[59] Opnieuw ontstond de situatie dat vrouwelijke auteurs - want uiteraard waren ze er - in haar eigen tijd voorbeelden moesten vinden en haar eigen continuïteit scheppen.

Ware idolen

In 254 veilingcatalogi die voor de achttiende eeuw zijn bestudeerd, blijkt Van Merken dankzij haar verkochte 'kaskrakers' De Lannoy te overtreffen; beiden worden echter uiteindelijk gepasseerd door romans van Wolff en Deken die door beide seksen werden gelezen.[60] Het is een - zij het voorzichtige - bevestiging dat publieke

56 W.A. Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde* (1788-1797; Eerste Stukjen. Utrecht 1788); A. Loosjes Pzn., *De Man en Vrouw in de vier tijdperken van hun leven* (1809; 2e druk. Haarlem 1819) 226-260. M. Meijer, 'Gender effects of male literary discourse [...]' in: S. van Dijk, L. van Gemert, S. Ottway, *Writing the history of women's writing. Toward an international approach* (Amsterdam 2001) 109-119; 109-110; vanuit psychoanalytisch perspectief dient de nieuwe omschrijving van vrouwelijkheid hoofdzakelijk de (re-)constructie van mannelijkheid.

57 Vgl. De Vries, *Beschaven!*, 140 (citaat van J.F. Helmers), 381, noten 384, 385, 386.

58 T. Streng, *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland, 1815-1860* (Amsterdam 1997) citaten 6, 7, 28. Ook W. Fritschy, 'Vrouwen in de Nederlandse samenleving tussen 1780 en 1830. Beelden, ideaalbeelden en werkelijkheid', in: W. Fritschy, J. Toebes (ed.), *Het ontstaan van het moderne Nederland [...]* (Nijmegen 1998) 185-214; E. Kloek, 'Vrouwen in de publieke ruimte', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003) 1, 42-53; M. Everard, M. Aerts, 'De burgeres: geschiedenis van een politiek begrip' in: J. Kloek, K. Tilmans (ed.), *Burger* (Amsterdam 2002) 173-229; 175-184.

59 E.J. Krol, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840* (Hilversum 1997).

60 A.C. Montoya, 'French and English writers in Dutch library (auction) catalogues 1700-1800 [...]', in: Van Dijk e.a., *Foreign Women's Writing*, 182-216; 193, 209-210; de relatie tussen bibliotheken van vrouwen en vrouwelijke auteurs moet nog worden onderzocht (p. 204 nt 29). Voor Van Merken's kaskrakers: M. de Vries, 'Uitgegeven... en uitgebuit. Over achttiende-eeuwse bestsellerauteurs [...]', *De Achttiende Eeuw* 37 (2005) 1, 38-52; 42, 47.

waardering een andere realiteit kent dan de waardering van het literaire establishment die De Lannoy en Van Merken tot zeldzaam fenomeen en voorbeeld veroordeelde. Deze dichteressen wisten vooral van medeauteurs(-in-spe) als ‘kenners’ een bewonderende reactie te ontlokken.

De werkelijke idolen in de achttiende eeuw lijken elders te liggen. Tot in het begin van de achttiende eeuw had in de christelijke cultuur vooral de bijbel tal van exempla geboden en was het eervol om bijvoorbeeld een Anna, Sara, Debora, Rebekka, Lea, of Suzanna te zijn. Ook klassieke heldinnen als Arria, Cornelia of Lukretia scoorden hoog en werden uitvoerig

in bundels met voorbeeldwaardige vrouwen beschreven.[61] Maar feitelijk betrof het hier voorbeelden voor een zedelijke leefwijze. Met de aanwas van letterkundige genootschappen, de intensiteit van de omgang tussen letterliefhebbers, het voorlezen van eigen werk, alsmede de genootschapsbundels die een groot publiek bereikten, verhevigde zich een ander en in het literaire circuit volstrekt nieuw fenomeen: de emotionele identificatie.

Bijbelse gedichten bleken een medium om gevoelens op te roepen en los te weken (denk aan Bekkers aandoening over Van Merkens *David*), terwijl ook de dichtgenootschappelijke lierzangen via sympathie voor vaderlandse helden en heldinnen een beroep op het empathisch vermogen van de lezers deden. Kenau Simonsdr. Hasselaer bleek daarbij een uitstekende graadmeter voor het ideologische klimaat door haar als een positief (onverschrokken en moedig) of negatief voorbeeld (heerszuchtig, daadwerkelijk vechtend) ten tonele te voeren.[62] Tegelijk was het juist deze gezamenlijk ervaren emotionele ontlading die, in combinatie met de welhaast toenmalige *plicht* zich een gevoelige man of vrouw te tonen door daarover met elkaar te corresponderen en treffende passages te kopiëren, de deur opende naar de *ware idolen* van de laatste decennia van de achttiende eeuw: *Pamela, Clarissa & Howe, Julie, Werther, Julia & Eduard, Willem, Koosje en Chrisje*, om enkele favorieten te noemen.[63] Met deze romanpersonages van Richardson, Rousseau, Goethe, Feith, Wolff en Deken wilde en kòn men zich ook *identificeren*. In deze boeken werden gedachten en gevoelens, gerelateerd aan specifieke situaties, uitvoerig beschreven; op hun beurt genereerden deze hevige emoties waardoor men als het ware genotvol werd overspoeld en meegesleept. Men las over levens die men kon *mee-be-leven*, over personages in wie men zichzelf of een geliefde ander meende te herkennen en die voldeden aan de diepe behoefte zichzelf te begrijpen, greep te krijgen op het

61 Na J. van Beverwyck's *Vande wtnementheyt des vrouwelicken geslachts* (1639, 1643) en J. Hoobius' *Lof voor alle eerbare vrouwen en jong-vrouwen* (1643) deden in de achttiende eeuw opgeld de *Gallery der uitmuntende vrouwen* (1690) van L. Smids en H. van den Burgs *Mengeldichten, bestaande in voorbeelden van deugden en ondeugden in beruchte vrouwen* (1716), terwijl in 1807 H.A. Spandaw met *De Vrouwen* nieuwe voorbeelden toevoegde. Vgl. ook Veld, *Paradoxale vrouwenloven*; M. Warner, *Monuments and maidens. The allegory of the female form* (London 1985); Y. Bleyerveld, *'Hoe bedriechlijck dat die vrouwen zijn'. Vrouwenlisten in de beeldende kunst [...]* (Leiden 2000), 213-246 (na 1650); voor iconen zie Frijhoff, *Heiligen*, 52-54, 67, 81.

62 De Vries, *Beschaven*, 195-196, 304; Van Oostrum, *De Lannoy*, 133-136.

63 S. Richardson, *Pamela; or Virtue Rewarded* (1740); S. Richardson, *Clarissa; or The History of a Young Lady* (1747-8); J.-J. Rousseau, *Julie ou la Nouvelle Heloïse* (1761); J.W. von Goethe, *Die Leiden des jungen Werthers* (1774); R. Feith, *Julia* (1783); E. Bekker wed. A. Wolff & A. Deken, *Historie van den Heer Willem Leevend* (8 dln; 1784-5). Over het functioneren van enkele genoemde romanpersonages, zie H.S. Haasse, 'Vriendschap in de achttiende eeuw', en 'Naar haar eigen beeld', in idem, *Uitgesproken, opgeschreven [...]* (Amsterdam 1996) 24-52. Al sluit het enthousiasme voor *Sophie / Sophia* hier ogenschijnlijk bij aan (vgl. J.T. Hermes, *Sophia's reize van Memel naar Saxen*, 6 dln. (Amsterdam 1779-1788) en H.W. Sels, *Rosalië en Sophia, of de hoogste graad van het verhevene sentimentele* (Amsterdam 1790)) toch heeft deze een afwijkend referentieen identificatiekader; vgl. A. Hanou, 'Sophie's keuze: Kant' in: idem, *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830)* (Nijmegen 2002) 227-231.

eigen bestaan. Spijtig genoeg vormt de relatie tussen leespubliek - literaire personages hier een nog nauwelijks bestudeerd onderdeel van de receptiegeschiedenis.[64]

'Zyne Julie alleen - o zyne Julie, - hy [J.-J. Rousseau] is de Confident der Natuur. hy schilderd het hart, zo is het' verzuchtte Elisabeth Bekker. En Aagje Deken bekende 'ik ben niet minder opgetoogen van blydschap met myn eeuwig getrouwe vriendin Howe [= hier Bek-

64 S. van Dijk, 'Early historiography of Dutch and French women's literature' in: Van Dijk e.a., *Writing the History*, 81-94; 87. Zie ook M.-Th. Leuker, '[...] the reception of 17th- and 18th-century women writers in Dutch literature of the 19th century' in ibidem, 95-107 en M. Elling, '[...] Enige adaptaties van Richardson's *Pamela*', *Scenarium* 4 (Zutphen 1980) 50-63. J.J. Kloek, *Nederlandse reacties op Goethes Werther 1775-1800 [...]* 2 dln. (Utrecht 1985) noteerde dat in 50 catalogi *Werther* wordt overtroefd door m.n. *Pamela* en *Clarissa* (I 185, 264 nt 111); over *Julia* e.a. II 26, 28, 30-32, 41, 60, 74-75, 85, 102, 106, 116, 119; Idem, 'Lezen als levensbehoefte. Roman en romanpubliek in de tweede helft van de 18e eeuw', *Literatuur* 1 (1984) 136-142.

ker VO], schoon de volmaaktheid van Clarisse voor my onbereikbaar is'. Een anoniem gedicht op Johannes Stinstra's vertaling van Richardsons *Clarissa* vertelde:

> Daar juffrouw *Howe*, uw Gemoed tragt op te beuren, Als de eenige Vriendin die om uw' rampen zugt; En schoon ze U niet moogt spreeken Haar zuiv're Vriendschap tragt door Brieven aan te kweeken. Een Teed're Vriendschap, U Clarissa, lief, en waard, Gegrond op Deugd en Zeeden, Bevryd van eigenbaat en Onrechtvaerdigheeden; Een Vriendschap die U troost, in uw Verdrukking baart, U beiden kan verpligten, Om tot elkanders heil iets nuttigs te verrigten.[65]

Vooral de omarming van *Clarissa* mag opmerkelijk heten. In tegenstelling tot *Pamela* is hier géén sprake van 'virtue rewarded', maar van een vrouw die 'als een opgejaagd, gewond stuk wild de dood in [wordt] gedreven. "Jacht" is inderdaad de beste omschrijving voor een genadeloze achtervolging, die geen ander doel heeft dan de seksuele vernedering van de vrouw', stelde Haasse.[66] Herkenning blijkt geworteld in dan vigerende opvattingen en veranderingen over de seksuele moraal, waarbij slechts van één partij werd geëist toe te geven aan haar emotie en tegelijk haar hoofd koel te houden. Jacobus Bellamy (1757-1786) riep daarentegen ook de jongelingen op géén 'schuldelooze maagden' te verleiden.[67]

Uit de correspondentie van Wolff en Deken blijkt hoe de auteurs zelf met hun personages leven, en tevens hoe lezers zich ermee willen vereenzelvigen. 'Ik heb het niet zo druk als tante Martha' (uit *Willem Leevend*), schreef Elisabeth Bekker, en vertelde ook dat Aagje Deken op het personage Uto van Sytsama (uit WL) verliefd was. Nichtje Jansje Teerlink verklaarde tegen Trijntje Schiere:

> Gy zult niet raaden wie myn heilige [idool] is. kom ik zal het u maar zeggen, het is dat uitmuntende Koosje [Jacoba] Veldenaar. ik hou van C[h]risje [Helder] ook wel veel, maar Koosje zou ik tot vriendin verkiesen, voor haar myn geheel hart openleggen en Chrisje altoos op een Distance beschouwen.[68]

De personages gingen een geheel eigen leven leiden in romans en toneelstukken met vergelijkbare (titel-)heldinnen, en in aan hen refererende gedichten die onder meer als literaire bijdragen werden opgenomen in publicaties als de *Almanak voor Vrouwen door Vrouwen*. Zo zijn in die voor 1800 'Levend en Lotje' en 'Leevend aan Belcour' van Maria Petronella Elter-Woesthoven (1760-1830) en 'Levend en Veldenaar' van Petronella Moens (1762-1843) opgenomen.[69]

65 Achtereenvolgens Buijnsters, *Briefwisseling*, 207, 614; hs GA-Amsterdam 255, inv.nr. 939, fol. 4, 5.
66 Haasse, *Uitgesproken*, 36.
67 M.S. Trouille, *Sexual politics in the Enlightenment. Women writers read Rousseau* (Albany 1997); J. Bellamy, *Gedichten*. (Nieuwe uitgave, Utrecht 1842) 154-155.
68 Buijnsters, *Briefwisseling*, nrs 152, 154, 158, 160; citaat p. 546.
69 *Almanak voor Vrouwen door Vrouwen. Het Jaar MDCCC* (Amsterdam: Wed. J. Doll, z.j.) 33-9, 75-85, 93-6.

De beleefde distantie die achttiende-eeuwse wellevendheidsregels voorschreven voor De Lannoy en Van Merken werd versterkt door hun uitzonderlijke voorbeeldigheid en uniciteit die een onbereikbaarheid impliceerden, naast het feit dat ook de werkelijke fysieke afstand tussen en daarmee onbekendheid van auteur en leespubliek niet toestond dat dichteressen van vlees-en-bloed tot idolen konden uitgroeien. Papieren literaire personages, die bij wijze van spreken tegen het lichaam konden worden aangedrukt, voorzagen ondertussen in de groeiende behoefte aan risico- en gevaarloze nabijheid: met hen wilde en kon men zich wel identificeren, ze hielpen bij het kennis verwerven over zichzelf en anderen, ze stilden een emotionele honger.

Idolen in de achttiende eeuw

André Hanou

Held gevraagd (m/v)

André Hanou is emeritus hoogleraar Oudere Nederlandse Letterkunde van de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij publiceerde vooral over de literatuur van de Nederlandse Verlichting (1670-1830). Van zijn hand verschenen onder andere: *Nederlandse literatuur van de Verlichting* (2002), *Onder de acacia* (1997) en *Sluiers van Isis* (1988). Ook bezorgde hij diverse achttiende-eeuwse teksten, van onder meer Weyerman en Kinker.

‘Een artikel over de helden van de lange achttiende eeuw, graag. Liefst overmorgen. Niet erg wetenschappelijk. Noten niet nodig.’ Aldus de voortvarende bedrijfsleidster van dit blad. ‘Best’, zeg ik. Na een uur beginnen de zorgen.

Want wat *zijn* helden (m/v)? Daar kan men van alles onder verstaan.

Het kunnen fictieve figuren zijn. Gulliver bijvoorbeeld is een toonbeeld van de achttiende-eeuwse nieuwsgierigheid naar vreemde samenlevingen. Hij is exemplarisch. Hij is een held.

Het kunnen echte mensen zijn, als de werkelijk bestaand hebbende Herman Boerhaave. Hij is befaamd geneeskundige en onderzoeker. Bij zijn persoon passen verhalen: dat brieven uit China of vanwaar ook gestuurd, met een simpel adres als ‘Boerhaave, Holland’, altijd correct bij hem bezorgd werden; zó beroemd was hij. Hij hoort in de heldenklasse, dat is duidelijk. Maar hebben we veel van dat soort lieden?

Doen die kritische en achterdochtige achttiende-eeuwers wel veel aan heldenverering; erkennen zij helden?

En wat is het criterium voor heldschap, in fictie dan wel realiteit?

Hoe moet bekendheid van een held aangetoond worden? Moet ik afgaan op de begripsgeschiedenis en de blauwdrukken voor een samenleving? Of moet ik eerder raadplegen: blauwboekjes, egodocumenten, dodengesprekken, volksboeken, prenten, liedjes, blijspelen, romans...?

En is de norm voor dat heldschap uitsluitend te zoeken bij de tijdgenoot, of ook bij ons, nabestaanden? Beland ik in de problemen die een hedendaagse Zeno, Eddy Grootes, ons geschetst heeft in zijn opstel ‘De paradoxen van de literatuurgeschiedschrijving’ (1988/89), waarin hij aantoonde dat die geschiedschrijving onmogelijk is?

Zover gekomen, terwijl ik vele andere moeilijkheden van methodologische, statistische en interpretatorische aard aan de horizon zag opdoemen, besloot ik te handelen als de *nerd* Jan Perfect in de gelijknamige roman (1817) door Petrus de Wacker van Zon. Deze Jan, apothekerszoon te Leiden, is in zijn woonplaats in de trekschuit gestapt met het doel naar exotische gebieden in het Zuiden te vertrekken, om zijn kennis te vermeerderen. Het vertrek laat op zich wachten en hij valt in slaap. Wakker geworden, blijkt hem dat hij naar het Noorden vaart, richting Amsterdam. Hij blijkt in de verkeerde schuit gestapt te zijn. Hij besluit er maar het beste van te maken. Kennis is immers overal te vinden. Ik volg zijn voor-

Romance.
Tri_umf! ik zie den Brit vert_ja_gen,
Den Belg ver-winnaar als wel_eer!
Tri_umf! Brittanje is afge_sla_gen,
En Neêrlands hegst zijn eer-kroon weêr.
Ver_dovt de hoogmoed! ijdel po_gen!
Voor 't oog van 't eindloos Alver-mo_gen
Durfde Albion, op roof verhit,
Zich Opperheer der waatren noemen;
De Godheid hoorde 't laserend roemen,
En blikfemde den trotschen Brit.

Muzieknotatie van Rhijnvis Feith, *Zegezang ter verjaringe op de overwinning op de Doggersbank* (Leiden: Van Hoogeveen, 1782). UBN

beeld en kies zonder verantwoord plan enkele zeer verschillende invalshoeken. Dus volgen, lezer, hieronder, gedachten van persoonlijke aard over aard, omvang en voorkeuren van achttiende-eeuwse *hero-worshipping* en *heroine*-verslaving.

Ik ben niet idolaat van alle hierna te noemen idolen en icons. Zij zijn slechts blijven hangen in *mijn* geheugentheater. Ik denk wel te mogen beweren dat ik hen in tientallen, honderden, zo niet meer teksten ontmoet heb. Soms, zoals u zult merken, onder steeds andere namen. Ik probeer mij zoveel mogelijk te beperken tot 'nationale' helden. Maar aangezien de achttiende eeuw de eeuw is waarin heel Europa herontdekt dat het helden nodig heeft die de *eigen* ervaring of wensen vertolken, maak ik af en toe een uitstapje naar helden van over de grens. Dat zijn dan helden die, zogezegd, deel uitmaken van het collectieve Europese bewustzijn.

Ik kijk naar de helden van de Verlichting, achtereenvolgens, op drie verschillende manieren. In het eerste en langste deel vraag ik mij af of de Verlichting werkelijk fictieve figuren heeft

opgeleverd die wij nog bij name kennen. Het feit dat wij deze helden nog kennen wijst op hun periode-overstijgende waarde, en op het mogelijke feit dat de Verlichting ons werkelijk *nieuwe* modellen voor ons mens-zijn geleverd heeft. Dit roept echter meteen de vraag op: zijn dit werkelijk Verlichtings-helden, of zijn het figuren die onder een andere naam al eerder optreden? Als gevolg van dit probleem moeten enkele andere vraagjes opgelost worden. Bijvoorbeeld: welke segmenten of perioden uit drie millenia westerse cultuur zijn *werkelijk* nog aanwezig in ons culturele bewustzijn? Dit alles doorloop ik, met zevenmijlslaarzen aan, in de eerste paragraaf: *Helden als archetype*. - Vervolgens geef ik aan welk soort *Thematische helden* (die zelf geen naam hebben, dan wel kunnen optreden onder honderden namen) in de smaak vielen gedurende de lange achttiende eeuw. Voorbeelden: de gentleman-oplichter, de onderzoeker. Ik geef mijn toptien; maar twijfel niet dat hier een geheel andere selectie mogelijk is. Als toegift noem ik in deze paragraaf vijf thematische contra-helden. - In een derde deel, tenslotte, geef ik mijn eigen lijstje van werkelijk bestaand hebbende personen, die hier in hun tijd beschouwd werden als *Echte helden*: als van groot belang op hun terrein van wetenschap, cultuur. Ik beperk mij tot telkens vijf personen. Deze keuze zal zeer controversieel zijn en aanleiding geven tot verbazing, of boosheid zelfs. Het zij zo. Ik heb enkele 'abstracte' lijstjes toegevoegd, zoals een lijstje van belangrijke milieus. Het zijn dit soort lijstjes dat de hedendaagse lezer wellicht vanaf het begin verwacht heeft, en misschien in veel uitgebreider vorm. Niets houdt hem tegen de redactie te voorzien van grondiger en beargumenteerder informatie.

Helden als archetypen

Een kleine beschouwing vooraf, over de voorwaarden die wij blijkbaar doorgaans, bij literaire helden-met-een-naam, stellen bij het afgeven van de verklaring 'Dit is een echte held'. Een echte held, vinden wij, moet namelijk held *blijven*. Hij moet blijven kleven, hangen, in het geheugen van een belangrijk deel van de samenleving. Een echte held is niet slechts een personage in één tekst, één toneelstuk. Het is geen echte held die voor de duur van één dag of avond 'de held van het stuk' is.

Vandaag de dag ontmoeten wij op TV, in literatuur, in strips, op het toneel, een eindeloze reeks personages, karakters, figuren; kortweg 'helden'. Die zijn dikwijls echter helemaal niet zo modern. Het zijn vaak helden die al in een verleden in de literatuur optraden, zij het onder een andere naam. Zo lijkt het denkbaar dat Tarzan, Jerommeke, Batman, Superman, Conan, Robocop hedendaagse transfiguraties, vertalingen zijn van het personage dat een paar millennia geleden rondwandelde onder de naam Herakles/Hercules: krachtpatser in dienst van het goede. Dit soort basiskarakters 'doen' het nog steeds in onze tijd. Ze 'werken' nog. Zij hergenereren zichzelf voortdurend opnieuw. De ogenschijnlijk zo andere emoties en denkpatronen van het actuele tijdperk maken het nodig dat de karakters een nieuwe naam krijgen, in een nieuw jasje gestoken worden. Hun eigenschappen blijven dezelfde - want het mensdom heeft behoefte aan steeds dezelfde ijkpunten. Ik acht hier het door Jung gebruikte begrip 'archetypen' nog steeds bruikbaar. Hij kenschetst deze basis-karakters (typen) als 'de oeroude ervaringen door de collectieve mensheid opgedaan en overgeërfd als in het *onderbewustzijn* vastliggende strukturen waarvan de dromen,

mythen en overleveringen de uiterlijke vormen zijn'. Het zijn deze archetypen die ik in deze paragraaf op het oog heb. Ik denk niet aan die literaire motieven en personages zoals uitputtend beschreven in de index van Aarne-Thompson (deze heb ik niet geraadpleegd).

Titelgravure van Daniel Defoe, *The life and strange surprising adventures of Robinson Crusoe of York* (Londen: Taylor, 1719). Tresoar Leeuwarden.

Komen er nu ‘helden’ in de achttiende eeuw voor die als het ware archetypische waarde hebben? Om die vraag te beantwoorden voer ik eerst nog enkele andere criteria in.

Werkelijk archetypische karakters - dus ook die uit de Verlichting - behoren ook heden nog herkenbaar te zijn, de archetypische aantrekkingskracht behouden te hebben. Dergelijke karakters, al dan niet uit de Verlichting, behoren, lijkt mij, altijd creatief werkzaam te zijn; niet alleen in de literatuur in enge zin maar ook in de andere terreinen waarop de menselijke ervaring zich uitdrukt. Een archetype moet dus bruikbaar zijn op méér dan één terrein. Zo'n figuur is inzetbaar, bijvoorbeeld, in of bij muziek (zeg: opera), film, strips.

Maar nu dan de Verlichting, de lange achttiende eeuw. Als archetypen, onder hun eigen naam nog steeds levend, kunnen zonder meer beschouwd worden:

Robinson Crusoë. De bouwer van zijn eigen wereld, vormgever van zijn eigen mikromaatschappij. De Nederlandse variant verschijnt al in de eeuw zelf in tientallen romans ten tonele. Hij is dan

Willem V. Pastel van J.F.A. Tischbein. Rijksmuseum Amsterdam.

al in staat van gender te wisselen: er zijn vrouwelijke Robinsons. Hij trekt de aandacht op onverwachte plaatsen zoals in kaartspelen (zie Buijnsters, *Papertoys*, 2005). In onze tijd duikt hij op onder eigen naam bijvoorbeeld als TV-soaps, en zelfs, anoniem, in *Big Brother*-achtige TV-series op tropische eilanden. Is Gulliver niet meer dan een Robinson-variant?

Casanova en *Don Juan*. De spreekwoordelijke explorators van de, mede fysieke, liefde van de vrouw. De eerste vrouwvriendelijk, de tweede zelfzuchtig, macho-achtig. Zij laten de twee zijden zien van alle seksproblemen bij de twee geslachten.

Faust. De in een middeleeuws jasje gestoken, vermomde Prometheus van de Verlichting. Men kan erover discussiëren of de door hem in zijn val meegenomen onschuldige Gretchen ook een archetype is; maar heden ten dage zijn Gretchens minder bestaanbaar.

Frankenstein (en met hem: alle golems, alle door de mens geschapen leven, alle kunstmatige intelligentie). Gevolg van de greep van de mens naar het leven, en van het onderzoek naar het geheim van de schepping. De grote horror-opwekker. Hij is heden niet van de TV-scherm te slaan. Hij heet daar niet slechts 'Frankenstein'. Zijn bestaan heeft allerlei andere griezels het leven geschonken: Dracula, Quasimodo, mummies zonder tal, en duizenden door het kwaad aangetaste en magische figuren zonder geweten en zonder verlichte opvoeding, in locaties als Gotham City, het Mordor van Sauron, het Zweinstein van Harry Potter. Het griezelen, de daarbij behorende angst vervangt als archetypisch gevoel in brede kringen de orthodox-christelijke vrees voor de duivel.

Baron Münchhausen, de schepping van Raspe uit 1785. De goedmoedige fantast-leugenaar.

Een collectief: *sprookjesfiguren* mogen vanaf het begin van de Verlichting weer, vanaf Perrault naar Grimm toe. De 'Querelle des anciens et des modernes' heeft de eigen literatuur in de moderne talen geëmancipeerd en gelijkberechtigd verklaard. Doornroosje, Roodkapje, Assepoester, de prins-wakker-kusser, de reuzen en trollen, Erlkönig zien opnieuw het daglicht. Daarbij voegt zich de wereld van 1000-en-1 nacht.

Al bij al: dit zijn heel wat figuren die vooralsnog weigeren te overlijden in onze tijd. Blijkbaar heeft de Verlichting gezorgd voor een aantal modellen waar onze levenservaring iets mee kan.

Wie mist u? Werther bijvoorbeeld? Hoe bekend deze in zijn tijd ook was, ik acht hem geen archetype. Hij heeft te weinig herkenbaars. Geen zelfmoordenaar van heden, geen enkele lijder aan het leven of de liefde, zal in hem een voorbeeld zien of een verwante geest. Wij kennen hem nog wel maar populair is hij niet.

Thematische helden

Anthonie Heinsius. Staalgravure van J.F.C. Reckleben. Iconografisch bureau, Den Haag.

In het bovenstaande heb ik mij beperkt tot van een naam voorziene, fictieve maar ook nu nog populaire helden; die ondanks hun zogenaamde individualiteit zoveel algemeens in zich bergen dat hun specifiek verlichte herkomst geen bezwaar bleek.

Ik kies nu een andere invalshoek. Ik stel aan de orde: naamloze helden die men als het ware thematisch overal in achttiende-eeuwse teksten kan tegenkomen. Het is ditmaal niet van belang of deze types nog populair zijn. 'Held' betekent in deze paragraaf: het personage is populair, gewild; blijkbaar nodig voor overdenkingen en discussie. Men keurt hem/haar niet noodzakelijk goed, maar men wil beslist over hem lezen, in roman, tijdschrift, biografie, poëzie.

Ik beperk mij tot een toptien, mijn toptien. Mijn keuze is niet meer dan een voorzet. Zoals ik eerder aangaf: dit soort lijstjes is controversieel. Het is heel goed mogelijk dat mijn nummer vijf eigenlijk nummer drie behoort te zijn of daarentegen juist nummer zeven. Juist waar het gaat om thematische figuren kan men niet terugvallen op verantwoorde kwantitatieve analyses. Analyses met betrekking tot boekenbezit of boekenverkoop in Middelburg, Den Haag, Zwolle of elders zijn niet bruikbaar voor de hier gekozen invalshoek. Verder: mijn keuze is gedicteerd door een verlicht-maatschappelijke optiek. Wie de positie wil innemen dat in bepaalde kringen bij voorkeur oudtestamentische profeten of preken gelezen werden, en dat het grootste deel van de lezers in die kringen gevonden wordt, heeft wat mij betreft recht van spreken.

Ik heb in deze paragraaf geen poging gedaan rekening te houden met 'internationale' interessen. Ik volg ditmaal uitsluitend de keuze van de Nederlanders zelf.

1. De *avonturier*. Deze doet zich in talloze vormen voor; bijvoorbeeld als schelm/picaro, lichtmis, reiziger, Robinson, Crispijn (in blijspelen), dwalende militair, en wat al niet. De bekendste is *Den vermakelyken Avanturier* (1695) van Heinsius

die zelfs Europese vermaardheid krijgt. In wezen gaat het in deze teksten, bij deze verschijningsvormen, om het vermogen om zich staande te houden in een vijandige wereld, die wereld te ontdekken. De hoofdfiguur is niet zelden wees of vondeling; tenminste bevindt hij of zij zich in een positie waarin zekerheid van welke aard ook niet gewaarborgd is. Gaandeweg gaat het, in steeds 'burgerlijker' wordende romans en toneelspelen, om de ontdekking van het eigen ik, om een nieuw soort avontuur: het onderzoek naar de meest wezenlijke normen en waarden.

2. *Jonge vrouw in de storm*. Het behoeft nauwelijks betoog dat, anders dan in eerdere tijdperken, de jonge nog ongetrouwde vrouw op talloze manieren nu aandacht krijgt in de letteren. Dat

is niet slechts gevolg van het feit dat vrouwen

PAMELA
OF DE
BELOONDE
DEUGD.
IN EEN REEKS VAN GEMEENZAAME BRIEVEN.
Uit het Engelſch vertaald.
EERSTE DEEL.
Te AMSTERDAM,
By GERRIT TIELENBURG en ZOON,
Boekverkoopers, op de Fluweele Burgwal, opde hoek van de Angenieteſtraat.
1773.

De titelpagina van: Samuel Richardson, *Pamela of de beloonde deugd* (Amsterdam: Tielenburg, 1773). UBN.

zelf als schrijfsters veel meer dan voorheen zich met de letteren bemoeien. De vrouw is overduidelijk een focalisatieplek voor vele problemen waar de Verlichting mee kampt. Naast de vrouwen in travestie (als matrozen, avonturiersters) verschijnen er na Richardsons *Pamela* massa's teksten waarin de vrouw, doorgaans op die leeftijd waarin zij volwassen wordt en met de liefde geconfronteerd wordt, moet demonstreren dat zij in staat is haar ware zelf te ontdekken, zichzelf op te voeden, verantwoordelijkheid te dragen. Geestelijke waarden, zo is de hoofdlijn van het betoog of verhaal, zijn van groter belang dan die van status of familie. Indien de zaak een verkeerde wending neemt - zoals in het geval van de muts Cornelia Wildschut die haar weglopen met haar loverboy naar het buitenland met de dood moet bekopen - is bekering op het sterfbed, of althans een laat moment van inzicht, altijd wenselijk: er wordt een duidelijk signaal aan de lezer (lezeres) gegeven over de ware taken en plichten in dit leven.

3. De *gentleman-oplichter* (de *rogue*, zoals de Engelsen zeggen, tegenover de *villain* die een tamelijk ordinaire crimineel, picaro of avonturier is). De gemiddelde achttiende-eeuwer is zonder meer gebiologeerd door de bedrieger, de falsaris, de fantast die in staat is de gewone burger of regent, man of vrouw, van zijn gelden te ontdoen, onder welk voorwendsel dan ook. Casanova, Cagliostro, St. Germain zijn ons nog redelijk bekend. Financieel gewin, medisch soelaas, de steen der wijzen, eeuwige liefde, alle mooie verhalen worden, zo lijkt het, door de burger met liefde aangegrepen om maar bedrogen te worden. Titels waarin de levens van dikwijls op grote voet levende bedriegers beschreven worden zijn menigvoud. Een beroepsauteur als Franciscus Lievens Kersteman doet haast niet anders dan in het ijltempo

vervaardigen van blijkbaar lucratieve biografieën van oplichters en geruchtmakende ('beruchte') personen. Zijn leven van de astroloog Ludeman bezorgt deze zelfs een tweede leven als nationale Nostradamus, voorspeller van politieke ontwikkelingen; tot ver in de negentiende eeuw treft men Ludeman nog aan als tovenaar-met-kristallen bol op kermissen. Het zijn vaak buitenlandse figuren die de aandacht trekken: John Law, Cartouche, Syberg en vele anderen charlatans, edelmanrovers vindt men in honderden titels vermeld in verzamelingen als die van Buisman. Ik vind het moeilijk deze belangstelling te duiden: is het de obsessie van de gezeten verlichte burger voor gevaar?

HISTORIE
VAN MEJUFFROUW
CORNELIA WILDSCHUT;
OF,
DE GEVOLGEN DER OPVOEDING;
UITGEGEVEN
DOOR
E. BEKKER,
Wed. Dr. WOLFF,
EN
A. DEKEN.
[Nia vertaald.]

EERSTE DEEL.

TE 's GRAAFENHAAGE, BY
ISAAC VAN CLEEF,
MDCCXCIII.

De titelpagina van E. Bekker en A. Deken, *Historie van mejuffrouw Cornelia Wildschut* (Den Haag: Van Cleef, 1793). UBN.

4. De *burger*! De gewone, vanzelfsprekende burger, betreedt het toneel terwijl voorheen bijna uitsluitend de elite mocht demonstreren hoe te denken, te voelen, te handelen. Hij is het voorwerp van belangstelling in de tijdschriften, de romans. Zelfs in de poëzie en op het toneel (vaak nog op de klassieken geïnspireerd) dringt hij zich naar voren. *Hij* is het voorwerp van het debat, *zijn* gedachten worden belangrijk. Hij wordt *held*: gezichtsbepalende hoofdfiguur op het maatschappelijke strijdveld.

5. De *onderzoeker*. Wij zijn zozeer vertrouwd met de idee dat in dit tijdperk een nieuw uitgangspunt en nieuwe methoden met betrekking tot het onderzoek van de wereld in zwang geraakt zijn, dat allerlei verschijningsvormen van de onderzoeker, de nieuwsgierige, de bevrager in de letteren, als vanzelfsprekend worden aangenomen. Maar hij is een nieuw soort held. Hij kan een echte wereldreiziger zijn, als Cornelis de Bruin die uit nieuwsgierigheid door Moskovië, Egypte, Perzië, Azië trekt; of als Van Woensel de zeden van de Turken beschrijft. Hij is nooit een Bontekoe die uitsluitend geïnteresseerd is in handel en dan nog zo dom is zich in de lucht te laten vliegen: echt een held uit de Gouden Eeuw. Zijn alter ego trekt, in imaginaire reizen naar Krinke Kesmes of andere landen waar alternatieven gevonden kunnen worden voor de inlandse beperkte ideeën over godsdienst, maatschappij, opvoeding. Hij is de verzamelaar, de collectionneur van atlassen, prenten, kruiden. Hij richt misschien een tuin in waarin de kosmos gespiegeld terug te vinden is. Hij is de fysicotheoloog die de wereld ordent. Hij is de optimistische studeerkamergeleerde, *nerd* soms, die gaandeweg leert begrijpen dat ordening en onschuld niet alles zijn, maar dat er vragen openblijven - zoals in het geval van de Nederlandse Candide, Jan Perfect door De Wakker van Zon. Hij is de 'filosoof' die zich met natuur, moraal en maatschappij bezighoudt, meer dan met metafysica. Hij is de denker die soms als uitlegger van het bestaan opduikt vanuit grot, bos of tempel, of als gids in imaginaire landen; een mentor, een Sarastro. Hij is Faust; maar ook de idealist die de Kantiaanse droom van een wereldmaatschappij van tolerante wereldburgers wil waarmaken. Hij is de onderzoeker die een vermoeden heeft van evolutie; de patriot die ontdekt dat het

concept van natuurrecht gevolgen moet hebben; de schrijver die de burger, de vrouw, het kind gestalte geeft. Hij verlegt immer grenzen.

6. De *onschuldige*: de mens als *tabula rasa* die ontvankelijk is voor alles. In tegenstelling tot de christelijke idee van de zondigheid en schuld waarmee de mens al in de schoot belast is, vinden we een nieuwe mens die opvoedbaar is, die kan leren kiezen voor goed en kwaad, voor

ontwikkeling en verantwoordelijkheid mits *duchtig* voorgelicht.

Illustratie uit Lucretia van Merken, *Germanicus* (Amsterdam, Pieter Meijer, 1779).

Hier verenigen zich alle opvattingen van Locke, Rousseau, Pestalozzi en zovele anderen. Hier vinden we thema's over de nobele wilde; het wolvenkind à la Kaspar Hauser (waarvan in deze periode ook Nederlandse voorbeelden gevonden kunnen worden). Hierbij sluiten alle ideeën aan over maakbaarheid van het eigen leven en van de samenleving. Vanzelfsprekend dient zich dan de volgende held aan:

7. De eindeloos *lerende*. Hier vinden we niet alleen de eerder genoemde onderzoeker, maar ook de opvoeder, het lerende kind; thema's als volwassenwording in allerlei opzicht (en daarmee ook zelfmoord als probleem: wie is er bestand tegen ongeluk?). Het ondervindend leren staat centraal in vrijwel alle teksten; in picaro's, tot aan het rond 1800 geschreven *Geschrift ener bejaarde vrouw* van Wolff en Deken.

8. De *hervormer*. De praktijk-man van de Verlichting. Hij is degene die systematisch nadenkt over de maatschappelijke gang van zaken en analyses maakt. Hij werkt nieuwe vormen uit en stelt die voor. Hij is de spreker in de Oeconomische tak, hij schrijft *De Koopman*, hij formuleert in het Nut plannen voor nieuwe schooltypes. Hij doktert aan een nieuwe grondwet, hij denkt na (maar vreest in dit geval zich al te nadrukkelijk uit te spreken) over een nieuw systeem der natuur en over de oorsprong van de kosmos.

9. De *schrijver*. Deze nieuwe held is de ‘verzamelaar’ die voor zijn tijdschrift nieuwe boeken en kennis uittrekt en recenseert. Hij is soms de opleider-communicator in genootschappen en leert de nieuwe leden hoe zich uit te drukken. Hij is de Orateur in een loge. Hij wordt soms *beroeps*auteur. Hij heeft een zintuig voor nieuwe stromingen. Hij let op de wens van zijn omgeving nieuwe thema's aan de orde gesteld te zien. Hij is niet langer de aristocratische voorlichter uit de Renaissance die wijsheden uit de Oudheid doorgeeft, maar een *werker*: zijn produkten hebben een relatie met de dagelijkse realiteit. Soms is hij tegelijk een uitgever die zijn fonds samenstelt mede uit ideële overwegingen.

10. De *koopman*. De handelsman blijft gezien worden als degene die de ruggengraat is van de samenleving. Van hem hangt de economie af. Hij wordt gewaardeerd als drager van de vaderlandse identiteit. Hij is nuchter, is niet gevoelig voor luxe, laat zich niet afleiden door lawaaiierige ideologieën. *Werk* is een positieve zaak. Hij behoeft niet van alles op de hoogte te zijn maar draagt een belangrijke verantwoordelijkheid. Hij is de Bataaf bij uitstek.

Van deze gelegenheid maak ik gebruik om de vijf meest voorkomende thematische *contrahelden* te noemen.

1. De *petit-maître*. Ietwat precieuze en wijverige man, niet noodzakelijk homoseksueel. Hedonistische figuur die zijn geld geërfd heeft. Verzot op mode. Bezoeker van vrouwensalons

en boudoirs, of late assemblées waar hij de aanwezigen aanzet tot vage gesprekken en nieuwe kaartspelen introduceert. Hij staat laat op, ontbiedt vervolgens zijn pruikenmaker, en doet des middags niets waar de samenleving bij gebaat is, hoewel hij mogelijk zijn landgenoten verveelt in het koffiehuis. Toonbeeld van denken en gedrag zonder substantie.

2. De *coquette*. Vrouwelijke pendant van de voorgaande. Voor haar echter geen koffiehuis, wel de Franse winkel.

3. De *fijne*. Zemelende en hypocriete figuur die zich onledig houdt met de fijnere maar in wezen geheel onbelangrijke punten van het religieus leven. Kent alle details van het Oude Testament (het Nieuwe Testament is minder belangrijk, behalve de brieven van Paulus en het boek Openbaring). Dwingt anderen zijn opinies op, en nog erger: een bepaald gedrag. Voor de maatschappij onbruikbaar.

4. De *samenzweerder*. In het religieuze veld is dit voor de één een spinozist, een atheïst of deist. Voor de ander: een jezuïet of gereformeerde fundamentalist. In het politieke vlak is hij: een vrijmetselaar, een revolutionair, een lid van een geheim genootschap. Bij de schrijvers is hij de door Oranje of door de regenten gesubsidieerde pasquillant.

5. De *buitenlander*. Doorgaans is dit de *mof*. De verachte allochtoon, seizoenarbeider, dom, plattelands, ongeëduceerd, stinkend. De enige soort buitenlander die bruikbaar is om de vaderlandse superioriteit te demonstreren (joden zijn hiertoe niet geschikt, als te afwijkend. Franse inwijkelingen, ‘op een strowis aangedreven’, worden slechts gezien als curiositeit). De mof is een van zijn heide weggerukte Duitser/Westfaler die in Amsterdam aangekomen de Keizersgracht verslijt voor de Noordzee. De mof verdwijnt uit de literatuur na 1750: dan zijn Duitsers vooral harde werkers geworden die, zoals het behoort, verder zelden in de openbaarheid treden.

Echte helden

Nu wordt het een stuk lastiger. En controversiëler. Want in deze laatste paragraaf gaat het om *echte, bestaande hebbende personen*, ‘helden’ die men in diverse sectoren van de samenleving werkelijk had kunnen ontmoeten (hoewel, niet altijd in Nederland zelf). Zij hadden soms zelfs echt *fans*.

Wanneer ik naar werkelijk bestaand hebbende figuren kijk, is het heel moeilijk harde argumenten te geven waarom de één wel, de ander niet in de onderstaande lijstjes mag worden opgenomen. Voorbeeld: op mijn lijstje buitenlandse ‘politieke’ helden treft u wel Peter de Grote aan, maar Frederik II niet! Iemand zou verontwaardigd kunnen zeggen dat er *massa's* biografieën van Frederik de Grote zijn verschenen. Dat is mogelijk waar. Maar het is nu eenmaal zo, in mijn natuurlijk beperkte leeservaring, dat deze beroemde Pruis betrekkelijk weinig onderwerp van gesprek is in een gewoon tijdschrift. Dat is daarentegen wel degelijk het geval bij

Peter. Die is eigendom van het volk geworden. Frederik echter, leeft slechts bij een klein deel van de intelligentsia, en misschien bij Verlichtings-geïnvolveerden.

De enige oplossing voor alle problemen van deze aard is: een door de redactie van dit blad uit te schrijven enquête, waarin elk lid van de Werkgroep, zeg, tien personen mag opgeven, behorend bij telkens een ander veld van de cultuur.

De meeste stemmen gelden dan! Voorlopig

Titelgravure van deel 2 van August Lafontaine, *Die Familie von Halden* (Berlijn: Vossische Buchhandlung, 1798). UBN.

althans. Zo'n oplossing kan niet decisief zijn. Die uitslag verraadt slechts de voorkeuren van nu. Desondanks geeft, denk ik, zo'n mogelijke enquête meer dan voorheen een objectief inzicht in wat men tijdens de achttiende eeuw zelf als helden beschouwde. Immers, tot voor kort, zeg vóór 1975, heersten heel vreemde ideeën over dit tijdperk, vaak rechtstreeks afgeleid van allerlei negentiende-eeuwse opvattingen, vaak puriteins-getint, bepaald door het God-Nederland-Oranje-complex, of nog anders bepaald. Denkt u eens aan het fenomeen dat men rond 1850 de schilder Adriaen van der Werff (1659-1721) beschouwde als groter dan Rembrandt; of dat het rond 1880 nog een punt van strijd was onder de neerlandici of die vieze Bredero wel opgenomen mocht worden in de canon van grote Nederlandse schrijvers. Zelfs heden zijn er nog heel wat historici die voetstoots aannemen dat de door dominee Hartog rond 1870 gemaakte selectie van tijdschriften een vanzelfsprekende selectie is. In het algemeen zal echter de culturele historiografie van nu, aangezien onze collectieve leeservaring heel wat uitgebreider en omvattender is geworden, een andere heldengalerij te zien geven.

Nu echter slechts mijn persoonlijke selectie. Ik beperk me tot een aantal, tamelijk willekeurig vastgestelde categoriën, velden. In elk veld komen slechts vijf figuren voor. De helden-namen zijn doorgaans zó bekend dat een toelichting niet nodig zal zijn. Ik heb mij onthouden van commentaar bij mijn keuze, omdat vrijwel elke opmerking en toelichting onherroepelijk moet leiden tot argumentatie ter grootte van een geheel artikel. Er *is* in enkele gevallen wel degelijk argumentatie te geven. Zo blijkt uit recent onderzoek dat talloze teksten van de Duitser August Lafontaine in Nederland vertaald en gelezen werden. Echter, deze schrijver is hier tot nog toe nooit voorwerp van onderzoek geweest.

In het algemeen geldt: men behoort deze lijstjes op te vatten als niet meer dan een probeersel. De samensteller zal ongetwijfeld beschouwd worden als geborneerd, kortzichtig, eenzijdig, *homo unius disciplinae*. Het zij zo. Ik wens u vele verhitte debatten in koffiehuis, taveerne of salet.

Literatuur (buitenland)

1. Christian Fürchtegott Gellert (1715-1769)
2. Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)
3. Nicolas Boileau (1636-1711)
4. Samuel Richardson (1689-1761)
5. August Lafontaine (1758-1831)

Literatuur (binnenland)

1. Hooft & Vondel
2. Hubert Korneliszoon Poot (1689-1733)
3. Lucretia van Merken (1721-1789)
4. Rhijnvis Feith (pro en contra) (1753-1824)
5. Franciscus Lievens Kersteman (1728-?)

Politiek (buitenland)

1. George Washington (1732-1799)
2. Napoleon Bonaparte (1769-1821) (held tot 1801: vrede van Amiens)
3. Peter de Grote (1672-1725)
4. Cato (234-149)
5. Karel XII (1682-1719) van Zweden

Politiek (binnenland)

1. Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784)
2. Willem V (1748-1806) (bij orangisten)
3. Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619)
4. Johan de Witt (1625-1672)
5. Julius Civilis (1e eeuw)

Filosofie

1. Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)
2. Johannes Florentius Martinet (1729-1795)
3. Immanuel Kant (1724-1804)
4. Baruch de Spinoza (1632-1677)
5. Emanuel Swedenborg (1688-1772)

Algemene bekendheid

1. Johan Christoph Ludeman (1683-1757)
2. John Churchill, duke Marlborough (1650-1722)
3. Johann Kaspar Lavater (1741-1801)
4. Johan Arnold Zoutman (1724-1793)
5. Michiel de Ruyter (1607-1696)

Held-plaatsen (lieux de mémoire)

1. Doggersbank (1781)
2. Goejanverwellesluis (1787)
3. Waterloo (1815)
4. Graf Capellen tot den Pol (opgeblazen 1787)
5. Ex aequo, aan het einde van de periode: Behouden Huys op Nova Zembla (via Tollens' epos 1819), en het beleg van de citadel van Antwerpen (1832).

Belangrijkste entourages

1. Het graf
2. De tuin
3. Het kerkhof
4. Het koffiehuis
5. De trekschuit

Belangrijkste (sub)genres

1. Het tijdschrift
2. De roman
3. Lijstjes en enumeraties (in elke vorm: imaginaire bibliotheken en catalogi, politieke spotbegrafenissen, enz. enz.)
4. Het dodengesprek
5. Praatjes (koets-, schuit-, herberg-praatjes; in talloze vormen)

Contrahelden

1. Kaat Mossel (1723-1798)
2. Daniel Raap
3. Werther
4. Wilhelmina van Pruisen
5. Rijklof Michael van Goens Hierbij hoort, vanaf 1801, natuurlijk Napoleon.

Wetenschap

1. Leeuwenhoek
2. Boerhaave
3. Lavater
4. Gall
5. Montgolfier

Idolen in de achttiende eeuw
Luc Duerloo
Cassant en Cassandra
Dwepen met Habsburgers

Luc Duerloo (1958) is werkzaam aan de Universiteit Antwerpen, waar hij politieke geschiedenis van de Nieuwe Tijd doceert. Hij promoveerde op een studie over de adel en het adelsrecht in de Oostenrijkse Nederlanden. Hij trad op als curator van de tentoonstelling Albrecht & Isabella, 1598-1621 (KMKG Brussel, 1998-1999) en schrijft momenteel een monografie over het aartshertogelijke bewind.

Vandaag zijn vorsten en prinsen idolen. Het succes van royalty tijdschriften en dito televisieprogramma's laat daarover geen twijfel bestaan. Bij vorstelijk bezoek verschijnt er gegarandeerd een schare, meestal wat oudere, groupies op het appel. Met de babyboom in de vorstenhuizen van Noord en Zuid, vindt men sinds kort weer koekjestrommels in de rekken van het warenhuis waarop glimlachende prinsenkinderen staan afgedrukt. Vorsten en prinsen zijn idolen, maar wel van een wat aparte soort. Ze staan immers niet zozeer omwille van het heden in de belangstelling. Hun idolenstatus berust in eerste instantie op het verleden. Daarbij gaat het niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats om de manier waarop ze een stuk vaderlandse historie belichamen. Vooral de wijze waarop ze zelf nog voor een deel in het verleden lijken te leven, wekt grote publieke belangstelling.

Een en ander is overtuigend aangetoond door de baanbrekende bijdrage die David Cannadine hierover in 1983 in de bundel *The Invention of Tradition* heeft gepubliceerd.[1] Volgens Cannadine ondergaat de monarchie op het einde van de negentiende eeuw een fundamentele gedaanteverwisseling. Na de veralgemening van het stemrecht is haar directe politieke rol uitgespeeld. Het verlies aan macht wordt echter door een groeiende populariteit gecompenseerd. Vorst en vorstenhuis worden almaar minder een factor van macht, almaar meer een symbool van de natie. Deze trend wordt nog versterkt door de rituelen van staat die - deels bewust, deels onbewust - de dynastie een wat archaïsch, bijna sprookjesachtig aura aanmeten. Een aura dat zich overigens vlot laat commercialiseren via ansichtkaarten, posters, serviesgoed en koekjestrommels. Het model dat door Cannadine is uitgewerkt, heeft ook het onderzoek in Nederland en Vlaanderen geïnspireerd. Het bleek er al evenzeer toepasbaar en verhelderend.[2]

Niettemin stelt er zich een probleem. Cannadine brengt op meesterlijke wijze de mechanismen aan het licht die op het eind van de negentiende eeuw tot de hedendaagse idolenstatus van de royals hebben geleid. Hij biedt echter geen perspectief op de langere termijn. Wanneer het pas geeft, voegt hij een stukje over de gebroeders George IV en William

1 D. Cannadine, 'The Context, Performance and Meaning of Ritual: The British Monarchy and the "Invention of Tradition", 1820-1977,' in: E. Hobsbawm en T. Ranger (ed.), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983) 101-164.

2 Zie bijv. J. van Osta, *Het theater van staat: Oranje, Windsor en de moderne monarchie* (Amsterdam 1998). Daarnaast was er het internationaal congres *Discourse, Power and History: The Monarchy: A Crossroads of Trajectories* dat in 2003 te Gent plaatshad.

IV in. Hier en daar verwijst hij naar het belang van het *theatre of power* in de zestiende en de vroege zeventiende eeuw.[3] Hij maakt echter nooit duidelijk of er sprake is van enige continuïteit. Aan de achttiende eeuw gaat hij al helemaal voorbij. Op die manier laat hij natuurlijk ook de oorsprong van het hele idolengedoe rond de royals in het ongewisse. Gaat het hier om een totaal nieuw fenomeen? Of, bestond die idolisering eigenlijk al vroeger en wordt ze rond de eeuwwisseling alleen maar in een populairder en tegelijk ook democratischer jasje gestopt? Met een eenvoudig ja of nee wordt deze vraag niet uitgeklaard. De bronnen die Cannadine heeft aangeboord, ontbreken in vele gevallen voor de achttiende eeuw. Daar staat tegenover dat het bij uitstek de eeuw van de memoires is. Deze bijdrage wil aan de hand van een concrete casus aantonen dat zulke geschriften wel degelijk de leemten kunnen opvullen in het onderzoek naar de genealogie van de vorstelijke idolenstatus.

De cassante markies

Op 12 september 1732 wordt Jean Philippe Eugène de Merode, markies van Westerlo, ridder van het Gulden Vlies en veldmaarschalk in Oostenrijkse dienst, kort na middernacht getroffen door een beroerte. Enkele uren later sterft hij. De ironie wil dat hij net een passage aan zijn memoires heeft toevertrouwd waarin hij het heeft over de overlijdens van de groothertog van Toscane, de keurvorst van Keulen en de hertog van Orléans. Deze drie zijn kort na elkaar in het najaar van 1723 gestorven. Over de regent Orléans weet Merode nog te melden dat hij aan een beroerte is bezweken en slechts zes weken jonger was dan hijzelf. Precies op dat moment is de pen hem ontglipt.[4] Daarmee komt een abrupt einde aan een bepaald spitante kroniek van een bewogen leven. Een leven dat zich heeft afgespeeld aan de hoven en op de slagvelden van Europa. Een leven met grote ambities en kleinzielige ruzies, met twee huwelijken en een stoet minnaressen, met een verloren zilvervloot, twee gebombardeerde stadshotels, een uitgebrand en een ingestort kasteel. Grote fortuinen zijn vergaard, nog grotere fortuinen verzwolgen.[5]

Zowat een eeuw later heeft zijn achterkleinzoon, graaf Henri de Merode, de memoires van de markies uitgegeven. Het moet een heel karwei geweest zijn. Uit zijn eigen *Souvenirs* komt graaf Henri naar voor als een erg devote, naar het ultramontanisme neigende aristocraat. Alles aan hem is gepolijst en afgemeten. Zijn twee broers hebben weliswaar een prominente rol gespeeld in de revolutie van 1830, maar zelf kijkt hij met een zekere afschuw en flink wat nostalgie aan tegen de woelingen van zijn eigen generatie.[6] De markies schuwt daarentegen geen enkele krasse uitspraak. Hij geeft ruiterlijk toe dat zijn opvoeding heel wat te wensen overliet.[7] Zijn ongezouten taalgebruik komt recht uit de officierstent. Hij kan het niet

3 Cannadine, 'Context,' 103, 108-110 en 117-118.
4 J. de Merode, *Mémoires du feld-maréchal comte de Mérode-Westerloo*, H. de Merode (ed.), 2 dln. (Brussel 1840) II, 298-299.
5 Zie over Merode ook Jolien Cremers, *Het intieme leven van Jean Philip Eugène de Merode (1674-1732) en Charlotte Nassau-Hadamar (1704-1740) aan de hand van hun persoonlijke correspondenties* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KULeuven 2002).
6 H. de Merode, *Souvenirs*, 2 dln. (Brussel 1845-1846). Een tweede editie verscheen in Parijs in 1864.
7 De Merode, *Mémoires*, I, 68-71.

laten op te scheppen over de duels die hij heeft uitgevochten en de vrouwen waarmee hij het bed heeft gedeeld. Tussen de bedrijven door beleeft hij er zichtbaar genoegen aan om de pretenties van andere adellijke families door de mangel te halen. Keer op keer laat zich hij bijzonder kritisch uit over de politieke rol van het pausdom. Tegen de jezuïeten koestert hij een viscerale afkeer. Dat alles heeft graaf Henri ertoe aangezet om de gedenk-

schriften van zijn overgrootvader verregaand te censureren. In totaal heeft hij bijna 300 - in het algemeen vrij korte, maar soms ook pagina's lange - stukken tekst weggelaten of aangepast. Daardoor is de gedrukte tekst sterk afgezwakt, om niet te zeggen verminkt. Pas enkele jaren geleden zijn alle passages die door de graaf uit het oorspronkelijke manuscript geschrapt zijn, zorgvuldig samengebracht.[8] Deze oefening levert een veel scherper beeld op van de denk- en leefwereld van de vroeg achttiende-eeuwse aristocraat.

Het hele bestaan van de markies draait om de voortzetting en de status van zijn huis. Zijn moeder is de erfdochter van haar linie. Om haar aanzienlijk vermogen in de familie te houden, huwelijkt men haar uit binnen de eigen kring. De markies schrijft er laconiek over: 'Mijn vader verenigde ten opzichte van mijn moeder de eigenschappen van oom, dooppeter, voogd en echtgenoot. Mijn huis ware verloren geweest zonder deze echtverbintenis, die ondanks het grote leeftijdsverschil, de nauwe bloedverwantschap en zijn afkeer voor het huwelijk, louter omwille van het familiebelang gesloten werd.'[9] Oom en nicht hebben hun plicht gedaan. Jean Philippe Eugène is als vierde, maar enig overlevende telg, geboren op 22 juni 1674. Nauwelijks een jaar later sterft zijn vader. Niet lang daarna hertrouwt zijn moeder met hertog Joachim Ernst van Sleeswijk-Holstein-Sonderburg-Plön. Het is een jongere zoon van een kleine zijtak van het Deense koningshuis. De hertog dient in de Habsburgse legers, bekeert zich tot het katholicisme en wordt daarop door Karel II van Spanje onderscheiden met het Gulden Vlies. Door zijn stiefvader vertoeft de jonge markies in het wereldje van de kleine rijksvorsten. Het blijkt een beklijvende ervaring. Zijn hele verdere leven streeft de markies ernaar om hetzij de Spaanse *grandessa*, hetzij het statuut van rijksgraaf te verwerven.

Het ontbreekt de markies zeker niet aan zelfbewustzijn. Zo viert hij het nieuws van de geboorte van aartshertog Leopold in april 1716 te Westerlo met haast vorstelijke luister.

> Ik liet *mijn* kerk behangen met *mijn* mooiste wandtapijten, het altaar versieren met stukken van *mijn* vaatwerk en met een schitterend baldakijn. Ik liet de abten van Tongerlo en Averbode komen, waarbij de laatste voorging in de dienst. Daarnaast waren *mijn* kanunniken van Geel er en ook 4000 bewapende boeren en twaalf stuks van *mijn* kanonnen die tijdens het Te Deum salvo's gaven, alsook tijdens het diner. Dat alles maakte meer geluid en indruk op onze Vlamingen dan men zich kan voorstellen.[10]

Het ontbreekt de markies evenmin aan ambitie. Zo legt hij omstandig uit dat de functie van onderkoning in de Spaanse monarchie normaal voorbehouden is aan leden van de 'dominante natie'. Alleen Zuid-Nederlandse edelen die er in slagen om met een Castiliaanse aristocrate te trouwen, maken enige kans op een dergelijke post.[11] Daarom is het zeker geen toeval dat de markies in 1701 na moeizame

8 F. De Meyer, *Enfant terrible: Jan Filip Eugeen de Merode-Westerloo (1674-1732) aan de hand van zijn ongekuiste memoires* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KULeuven 2000) i-lvii.

9 De Merode, *Mémoires*, I, 8, maar aan te vullen met de door de uitgever gecensureerde gedeelten op basis van De Meyer, *Enfant*, i.

10 De Merode, *Mémoires*, II, 127. Cursief van de auteur.

11 Ibidem, I, 50-51.

onderhandelingen met de oudste dochter van de hertog van Monteleón huwt. Na haar dood kiest hij in 1721 zijn tweede echtgenote uit het Duitse geslacht Nassau-Hadamar. Ondertussen zijn de Zuidelijke Nederlanden immers overgedragen aan de Oostenrijkers. De verhoopte resultaten blijven echter telkens uit. Het tweede huwelijk levert hem weliswaar de langverwachte mannelijke erfgenaam op, maar brengt hem geen stap dichter bij het gouverneurschap van het hertogdom Luxemburg, laat

staan dat zijn eerste huwelijk het pad zou hebben geëffend naar een onderkoningschap. ‘Hoewel het allemaal erg mooi en goed was,’ memoreert hij na zijn bevordering tot brigadegeneraal door Filips V, ‘zou het onderkoningschap van Sicilië, dat ik zou hebben gekregen als mijn arme meester Karel II niet zo vroeg was gestorven, veel meer hebben opgeleverd.’[12]

Van de prins geen kwaad

‘Mijn arme meester’: hier is iets opmerkelijks aan de hand. In het algemeen laat de markies zich heel laatdunkend en cassant uit over de personages die zijn memoires bevolken. Soms vloeit er alleen maar scheldproza uit zijn pen. Graaf Gundackar Thomas Starhemberg,[13] die in 1703 de leiding krijgt over de Oostenrijkse *Hofkammer*, wordt bijvoorbeeld afgeschilderd als een ‘echte jezuïet, valsaard, bedrieger, verrader. Hij heeft er zowel het gelaat als de manieren van. Eet kruisbeelden...’[14] De raadsheren die met Merode in de Anglo-Bataafse Raad van State zetelen, typeert hij als een ‘man van niets’, ‘boerenzoon’, ‘onwaardige’ of ‘dwaas.’[15] Zelfs de gevierde veldheer, prins Eugeen van Savoie, ontsnapt niet. De markies, die in een bijzonder bitter conflict met de prins verwikkeld is,[16] stelt hem voor als een ondergeschoven kind dat door maarschalk de Villeroy is verwekt, een in wezen onbekwame veldheer en schurkachtige dubbelagent die enkel de belangen van zijn eigen dynastie dient.[17]

Over de vorst daarentegen valt geen kwaad woord. Merode is ronduit lyrisch over keizer Karel VI.

> Deze prins zou perfect de troon van Karel V hebben kunnen bekleden, want hij is nog beter voorbereid dan die keizer. Hij heeft doorzicht, verstand, smaak, moed, goede wil en een goed hart. Hij is rechtvaardig, standvastig, echt en een man van zijn woord. Hij houdt van de soldaten, spreekt perfect zes of zeven talen, heeft ervaring, want hij heeft geleden en zelf de dingen gezien.[18]

Meer nog, het gaat hier over aangeboren deugden. De opvoeding die de vorst heeft meegekregen van zijn *ajo* en latere opperhofmeester, prins Anton von Liechtenstein,[19] heeft volgens de markies niet meteen tot diens ontwikkeling bijgedragen. Hij vindt het onbegrijpelijk dat een ‘bedachtzame en oordeelkundige prins’ als keizer Leopold

12 Ibidem, I, 218-219.
13 G. Heilingsetzer, {04062}Fata Starhembergica: Aristokratie, Staat und Militär zur Zeit des Prinzen Eugen am Beispiel des Hauses Starhemberg,’ in: K. Gutkas (ed.), *Prinz Eugen und das barocke Österreich* (Salzburg 1985) 87-98, m.n. 89-92.
14 De Meyer, *Enfant*, xlvi.
15 Ibidem, xlix.
16 M. Braubach, *Prinz Eugen von Savoyen: Eine Biographie*, 5 dln. (München 1963-1965), IV, 180-184.
17 De Merode, *Mémoires*, II, 117, 137 en 180; De Meyer, Enfant, xxxvi, xlvii en xlix.
18 De Merode, *Mémoires*, II, 60-61.
19 M.C. Mandlmayr, ‘Leopold I., Joseph I., Karl VI.: Charakter und Probleme dreier Kaiser,’ in: K. Gutkas (ed.), *Prinz Eugen und das barocke Österreich* (Salzburg 1985) 25-32, m.n. 29.

I zijn lievelingszoon, ‘die met alle mooie eigenschappen, kennis en intelligentie’ begaafd is, aan zulk een man heeft kunnen toevertrouwen. Merode wil nog wel erkennen dat Liechtenstein in wezen een *honnête homme* is, maar brandmerkt hem tegelijkertijd als ‘de meest extravagante en belachelijke leugenaar die men kan vinden.’ Naar zijn oordeel heeft die verkeerde keuze niet weinig bijgedragen tot het verlies van de Spaanse koninkrijken.[20]

Op de keper beschouwd sluit het beeld dat Merode van Karel VI ophangt en koestert, opvallend sterk aan bij het imago dat de officiële propaganda van de keizer uitdraagt. Volgens die propaganda is Karel VI de apollonische keizer. Hij is de platoonse *princeps philosophicus*, een

20 De Meyer, *Enfant*, xli.

gekroond wijsheer, wetenschapper en kunstminnaar. Zijn bewind is het bewind van de deugd. Meer nog dan zijn voorgangers incarneert hij de deugden die men aan het Habsburgse Huis toeschrijft: godsvrucht, gerechtigheid en zachtmoedigheid. Astrologen wijzen er op dat zowel zijn geboortedatum als de dag van zijn verkiezing tot keizer onder het teken van de weegschaal, het symbool van de rechtvaardigheid, vallen. Fysionomisten interpreteren zijn geprononceerde kin als de uitdrukking van zijn aangeboren goedhartigheid. Zijn persoonlijke devies *Constantia et Fortitudine* drukt uit welke deugden hij vooral hoopt te beoefenen.[21]

Wat opvalt is dat als men de twee lijstjes met toegedichte eigenschappen met elkaar vergelijkt, de markies slechts op één terrein duidelijk van de officiële lijn afwijkt. Hij heeft het namelijk helemaal niet begrepen op de *Pietas Austriaca*, de spreekwoordelijke vroomheid van de telgen van het Huis van Oostenrijk. Sinds het begin van de zeventiende eeuw staat publieke devotie centraal in de representatie van de dynastie.[22] Naarmate de eeuw vordert wordt almaar meer tijd aan openbare vroomheid besteed. De regering van Karel VI vormt hierbij het hoogtepunt.[23] Merode oordeelt er heel scherp over. 'De jezuïeten hebben het Huis van Oostenrijk aangemoedigd om zoveel tijd te besteden aan missen, vespers, sermoenen, kapellen, muziek en religieuze praktijken, dat het grootste deel van de dag ermee gevuld wordt. Het vermoeit deze vorsten dermate dat hen tijd, noch energie, noch zin rest om zich zelf met staatszaken bezig te houden, waardoor ze die overlaten aan ministers.'[24] De *pietas* is met andere woorden een complot dat Karel VI belet om zijn aangeboren talent tot regeren ten volle te benutten.

Precies omdat het talent tot regeren aangeboren is, is ook 'mijn arme meester' koning Karel II van Spanje er deelachtig aan. In de historiografie wordt de laatste telg van de Spaanse Habsburgers doorgaans in heel sombere kleuren geschilderd. De markies is het daar niet mee eens. 'Hoewel men hem heeft voorgesteld als een quasi imbeciel, of op zijn minst als een arme drommel, en hoewel hij enkel tussen vrouwen en zonder onderricht was grootgebracht, had deze vorst veel verstand, inzicht en hoge gevoelens, rechtlijnigheid en edelmoedigheid.' Verder looft Merode ook zijn gevoel voor rechtvaardigheid.[25] Kortom, niet de koning, maar zijn entourage draagt de verantwoordelijkheid voor zijn falen.

Oude signalen, nieuwe sensatie

Vorsten onderscheiden zich dus van bij de geboorte. Volgens de markies zijn hun deugden en talenten aangeboren en doet hun opvoeding er in feite niet zoveel toe.

21 F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI.: Ikonographie, Ikonologie und Programmatik des 'Kaiserstils'*, 2 dln., Beiträge zur Kunstgeschichte, 16 (Berlijn 1981) I, 55-77, 212-239 en 358-366.

22 A. Coreth, *Pietas Austriaca: Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich* (Wenen 1982).

23 E. Kovács, 'Kirchliches Zeremoniell am Wiener Hof des 18. Jahrhunderts im wandel von Mentalität und Gesellschaft,' *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 32 (1979) 109-142.

24 De Merode, *Mémoires*, II, 61.

25 De Merode, *Mémoires*, I, 50.

Ze onderscheiden zich ook bij hun dood. Als het bekend raakt dat Karel II stervende is, zo weet Merode, verzamelt er zich elke middag een menigte op het plein voor het Alcázar te Madrid. Op allerheiligendag maken de nieuwsgierigen plots meer lawaai dan gewoonlijk. Wanneer de koning vraagt hoe dat komt, vertelt men hem dat er drie sterren aan de hemel verschenen zijn. Iedereen vraagt zich af of het een voorteken is. 'Drie sterren recht boven het paleis!' zou de vorst hierop hebben uitgeroepen, 'Bij de dood van mijn vader is hetzelfde verschijnsel waargenomen. Nu ben ik zeker dat ik doodga.' Drie uur later geeft hij de geest. Ook in Brussel gaat zijn dood niet onopgemerkt voorbij. Zoals een astroloog trouwens zou hebben voor-

speld, schrikt heel de stad om drie uur op van een letterlijke donderslag bij heldere hemel. Een week later bereikt het bericht dat de koning precies op dat moment overleden is de hoofdstad van de Habsburgse Nederlanden.[26]

Andere voortekens kondigen de dood van de keizerin-weduwe, Eleonora van Palts-Neuburg, aan. Tijdens een diner met de andere leden van de keizerlijke familie voelt ze zich plots onwel. Op datzelfde moment valt de oudste tamme adelaar die men aan de Hofburg houdt, van het dak en breekt zijn poten. Het dier sterft op 1 januari 1719, de dag waarop de keizerin-weduwe getroffen wordt door een beroerte. Enkele weken later is ook zij overleden. 'Een vreemde zaak,' meent de markies, 'zoals deze die is voorgevallen bij de dood van de aartshertog, toen een adelaar op eigen houtje van het hof naar de tuin van de kapucijnen is gevlogen, waar de graven van de keizers zijn.'[27] Iets soortgelijks gebeurt ook wanneer Karel VI - die op dat moment nog koning Karel III van Spanje genoemd wordt - in Düsseldorf een bezoek brengt aan zijn oom, keurvorst Johann-Wilhem van de Palts. Op het ogenblik dat de twee prinsen elkaar willen begroeten, landt een grote adelaar tussen hen beiden. Hij kijkt de Spaanse troonpretendent een tijdlang doordringend aan en vliegt dan weg. Merode gelooft hier niet aan het toeval. Het lawaai van de koetsen, het geluid van de paarden en het schallen van de posthoorns zouden normaal gesproken het dier afgeschrikt hebben. Daaruit besluit hij dat het een voorteken is geweest. De toekomst van de vorst ligt niet in Spanje maar in het Heilig Roomse Rijk.[28]

Het is een oud gegeven. Vorsten regeren bij de gratie Gods. Daarom kan men in het uitspansel - het overgangsgebied tussen hemel en aarde - verschijnselen waarnemen die de wijze vorst tot vingerwijzingen neemt. Daarom brengen adelaars, net zoals in de Romeinse Oudheid, boodschappen over hoe het met de macht en de machtigen zal vergaan. Zo bekeken is de wijze waarop Merode met zijn natuurlijke vorst dweept, in zekere zin heel traditioneel. Maar tegelijkertijd heeft ze ook een heel moderne, herkenbare dimensie. De lezer kan die niet uit de uitgegeven memoires halen, want precies deze passages zijn er erg zorgvuldig uit verwijderd. De markies is immers heel erg geboeid door de seksualiteit van de vorsten die hij vereert. Zo is Karel II volgens hem helemaal niet de impotente sukkel die door zijn onmacht het lot van de Spaanse Habsburgers bezegelt. Het is allemaal veel eenvoudiger. Na zijn relaas over alle goede eigenschappen van de Spaanse koning weet de markies te melden:

> De erfopvolging is afgebroken omwille van een andere, geheime weg waarvoor de vrouwen en de priesters verantwoordelijk zijn en dat omwille van hun onwetendheid, gebrek aan wijsheid en kwezelarij. Deze prins, die zoveel natuurlijke gaven had, is niet alleen door de vrouwen verprutst met een gebrek aan opleiding, maar ook, omdat hij zo devoot was, hebben ze hem zo kort kunnen houden dat toen hij zijn lichaam begon te ontdekken, hij er niets beter op heeft gevonden, hetzij uit hemzelf, hetzij omdat een kamerdienaar hem de weg gewezen heeft, dan een zeker klein ambacht met de vuist te beoefenen dat zowel voor het lichaam als, naar de monniken doen geloven, voor de ziel zeer schadelijk zou zijn. Naar mijn mening, is

26 Ibidem, I, 178-180.
27 Ibidem, II, 251.
28 Ibidem, I, 257.

het noch voor het één noch voor het ander schadelijk. Het is enkel omwille van de godsdienst dat men er zo over denkt. ... Deze kamerdienaar is zijn gunsteling geworden. Toen men de dienaar heeft verwijderd omdat men ontdekte of vermoedde wat er gaande was, was de jongeman al dermate aan deze ervaring gewend, dat hij er meer van is blijven houden dan van het natuurlijke genot dat hij met vrouwen had kunnen proeven. Zozeer zelfs dat hij er de voorkeur aan is blijven geven.

Waarna er een opsomming volgt van alle edelen die in hun streven naar macht en invloed de koning daarbij behulpzaam zouden zijn geweest.[29]

Op zich zou de voorgaande passage natuurlijk niets meer dan een wat krasse poging kunnen zijn om het uitsterven van de Spaanse Habsburgers te verklaren. Maar Merode laat het daar niet bij. Hij levert ook zulk vrijmoedig commentaar op Karel VI. Zo vormt de opkomst van de keizerlijke gunsteling, graaf Michael Althann,[30] de aanleiding tot een vergelijkbare ontboezeming:

> De volgende schandaleuze anekdote doet fluisterend de ronde over de periode nadat de vorst Barcelona had ingenomen. Het gebeurde omdat de opperhofmeester hem op seksueel vlak zo kort hield. In die mate zelfs dat als hij in zijn kamer ging slapen, de buitenissigheid van de man hem er zelfs toe aanzette om de jonge prins armbanden aan te doen voor het slapengaan, armbanden waaraan belletjes waren bevestigd, zodat men elke beweging zou kunnen horen die de prins 's nachts maakte. Eindelijk man geworden, had de vorst na de inname van Barcelona in een klooster de dochter van de markies van San Vincente Pignatelli opgemerkt, [...] Dit meisje, jong, blank en blond, trok de koning erg aan. Hij nam zijn gunsteling in vertrouwen die, omdat hij nog maar pas in de gunst was gekomen, zijn uiterste best deed om zijn meester te behagen. Ondanks de argusogen van de opperhofmeester, slaagde hij er ook in, wat hem voor altijd in de gunst bracht. Men zegt zelfs dat er hieruit een dochter voortsproot, die de vader in een klooster wil onderbrengen ... Toen de koningin op komst was, heeft de koning dit meisje, waarvan men oordeelde dat ze verwant was aan lieden waarvoor men respect behoorde te hebben, laten trouwen met de gunsteling, wat zijn positie nog meer dan voorheen versterkte.[31]

Uit dergelijke passages blijkt Merodes opvallende nieuwsgierigheid naar de seksualiteit van gekroonde hoofden. Tegelijkertijd aarzelt hij niet om aan die seksualiteit belangrijke politieke consequenties te verbinden. Een en ander kadert in een bredere onderstroom. Op het einde van de zeventiende eeuw verschijnen de eerste libellen over de amoureuze escapades aan het hof van Lodewijk XIV. In de daaropvolgende decennia wint het genre zowel aan populariteit als betekenis. De scabreuze anekdoteverzamelingen die in de jaren 1770 het leven en werk van de maîtresses van Lodewijk XV uitvlooien, bekritiseren niet enkel meer de individuele machthebbers. Ze richten hun pijlen almaar meer op het hele politieke systeem en dragen op die wijze bij tot de delegitimatie en destabilisering van de Franse monarchie.[32] Bij Merode loopt het zo'n vaart niet. Hij lijkt veeleer van oordeel dat een losse seksuele moraal tot het geboorterecht van de groten behoort. Zijn kritiek

29 De Meyer, *Enfant*, x-xi.
30 K. Gutkas, 'Die führenden Persönlichkeiten der habsburgischen Monarchie von 1683 bis 1740,' in: K. Gutkas (ed.), *Prinz Eugen und das barocke Österreich* (Salzburg 1985) 73-86, m.n. 80-82.
31 De Meyer, *Enfant*, xlii.
32 R. Darnton, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France* (New York 1995) 137-166 en 198-216.

richt zich vooral op de kwezels uit de vorstelijke entourage die deze aangeboren veroveringsdrift op tegennatuurlijke wijze trachten in te tomen.

Cassandra

De vorst is van nature bekwaam en goed. De onkunde en het kwade zit in zijn entourage. De markies windt geen doekjes om zijn frustraties. Hij kan maar niet begrijpen waarom een man van zijn hoge geboorte, met zijn vermogen, zijn allianties en zijn staat van dienst, er niet in slaagt om een invloedrijke en lonende positie te bemachtigen. Hij mag dan wel ridder van het Gulden Vlies zijn, staatsraad, veldmaarschalk en kapitein van een keizerlijke lijfgarde, toch lukt het hem niet om het zo begeerde gouvernement te bemachtigen, laat staan

dat hij over een politieke invloed van enig gewicht zou beschikken. Hij verbindt zijn eigen onmacht met alle tegenslagen die het Habsburgse Huis treffen. Het verlies van Spanje, de mislukte militaire campagnes en de nadelige verdragen die de Spaanse Successieoorlog beëindigen, doen hem het ergste vrezen voor de toekomst van de dynastie. In het voorwoord op zijn memoires zet hij meteen de toon: 'Stap voor stap wordt het machtige Huis van Oostenrijk naar de afgrond van zijn totale ondergang geleid. Ik stel vast dat men samenzweert om die ondergang te bereiken en dat hij onafwendbaar is.'[33]

Merode kent de schuldigen maar al te goed. Ze hebben keer op keer zijn pad gekruist. Ze zitten ook letterlijk binnen de muren. Volgens hem hebben immers niet alleen 'de Tories, de paus, Frankrijk en de jezuïeten' belet dat Spanje in Habsburgse handen zou blijven, ook de Oostenrijkse raadgevers van de keizer hebben hun meester gedwarsboomd.[34] Hij herinnert zich nog haarscherp hoe de hofkanselier, graaf Philip Sinzendorff,[35] hem kort na de slag bij Zaragossa in een gesprek bij de haard heeft toevertrouwd 'dat hij hoopte dat de zee Spanje zou verzwelgen en dat we alleen de Indiën, Italië en de Nederlanden zouden verwerven.' Dat standpunt lijkt Merode vooral ingegeven door eigenbelang. Het herstel van het rijk van Karel V zou er onvermijdelijk toe hebben geleid dat de Oostenrijkers hun invloed moesten delen met Spaanse raadgevers.[36] Na de vredes van Utrecht en Rastatt zijn de zaken van kwaad naar erger gegaan. Telkens hij de keizerlijke entourage overloopt, stelt hij vast dat prins Eugeen en zijn aanhangers de touwtjes steviger dan ooit in handen hebben.[37]

Wie zoals de markies weigert in de pas te lopen, maakt geen enkele kans meer. Voor hen zijn er geen lucratieve of invloedrijke ambten weggelegd. Overal waar hij kijkt, heerst de ondeugd:

> Vandaag is het een misdaad om solide verdiensten, talent, verstand, trouw, aanhankelijkheid of oprechtheid ten opzichte van zijn soeverein te hebben. Men wil lieden van lage komaf, soepel, vals, kwaadwillig, onwetend of dom. Eens men die eigenschappen en geld heeft, kan men op alles hopen, bereikt men probleemloos alles. De anderen worden aan de kant gezet, misprezen en gekweld.[38]

Merode laat er geen twijfel over bestaan dat hij bij de uitgestotenen hoort. 'Men heeft me ook uit de Nederlanden, waar ik hen voor de voeten liep, gehaald,' noteert hij verbitterd bij zijn overigens eervolle promotie tot veldmaarschalk en benoeming tot ondervoorzitter van de *Kriegsrat*, 'en heeft me naar het hof laten komen, om de neergang van mijn fortuin te voleinden.'[39]

Machteloos kijkt hij toe hoe het ondertussen Karel VI vergaat. Het contrast tussen zijn aangeboren leiderscapaciteiten en zijn feitelijke onmacht is bijzonder pijnlijk.

33 De Meyer, *Enfant*, i.
34 De Merode, *Mémoires*, II, 119.
35 Gutkas, 'Führenden', 75.
36 De Merode, *Mémoires*, II, 60.
37 Ibidem, II, 51-60 en 169-178; zie ook De Meyer, *Enfant*, xliii.
38 De Merode, *Mémoires*, II, 180.
39 Ibidem, II, 129.

Zonder het te beseffen, wordt de keizer door zijn entourage systematisch buiten de staatszaken gehouden. Alsof de talloze publieke devoties daartoe niet volstaan, heeft men er onder keizer Leopold I

> ook nog de jachten aan toegevoegd en die in aantal vermenigvuldigd tijdens de korte regering van keizer Jozef. Omdat Karel VI meer gevreesd en minder geliefd wordt, [...], heeft men hem daarenboven aangepraat om zich op het scherpschieten toe te leggen en al het andere in zijn geheel te laten, opdat hij al zijn tijd zou verdoen, want hij is veel te verstandig. Met die middelen heeft men hem alle staatszaken doen overlaten aan zijn ministers en aan prins Eugeen.[40]

40 Ibidem, II, 61-62.

Als hij erover nadenkt, zinkt de moed Merode in de schoenen. Van bij het begin heeft Karel VI er een punt van gemaakt om 'niet naar zijn vrouw, noch naar zijn moeder, noch naar zijn schoonzuster, noch naar zijn zusters de aartshertoginnen te luisteren.'[41] Het volstaat dat ze hem iets vragen, om het te weigeren. Aan prins Eugeen en de zijnen weigert hij echter niets. 'Ziedaar de staat waartoe men deze prins zo vol van grote en mooie aangeboren en verworven kwaliteiten, ervaring en inzicht, heeft herleid. Hij is alleen nog de façade van een vorst.'[42] Op die manier, zo oordeelt de markies, gaat de geschiedenis zich herhalen:

> Karel II, die oneindig veel verstand had zonder enige cultuur, verloor alles. Filips V, waarvan de geest gecultiveerd werd, maar die een domme man is, zet vandaag heel Europa in beroering. Terwijl de keizer, die verstand, talent, deugd, kennis, ervaring en verdienste heeft, er zal in slagen om zijn huis, en misschien ook zijn leven, te verliezen door het toedoen van de binnenlandse vijanden die zich meester van hem hebben gemaakt.[43]

Ondertussen doen de - volgens Merode geheel overbodige - huwelijken van de dochters van keizer Jozef I het ergste vrezen. Ze kunnen alleen maar tot meer complicaties en oorlogen leiden. Het zal erop neerkomen, profeteert de cassante markies, dat het Huis van Beieren de troon van het keizerrijk beklimt en zowel de Oostenrijkse Erflanden als de Nederlanden inpalmt. Karel VI en zijn dochters wacht dan een gewisse dood.[44] Maar precies zoals bij Cassandra in Troje, lijkt niemand dergelijke voorspellingen ernstig te nemen.

Dwepen met Habsburgers

Doorheen de memoires van de markies van Westerlo blijkt uiteindelijk niets de vorst te raken. De politieke tegenslagen en militaire nederlagen, de onvervulde beloften, de incompetentie, baatzucht en kortzichtigheid: het is allemaal de schuld van de vorstelijke entourage. Karel II en Karel VI lijken wel onkreukbaar. Ze staan boven het gewoel van de gebeurtenissen. Men zou haast denken dat ze buiten de tijd staan. Hun talenten en deugden, het kapitaal waarop ze hun leiderschap funderen, is aangeboren. Een goede opvoeding en ervaring te velde kan deze kwaliteiten verder ontwikkelen. Een slechte of gebrekkige opvoeding doet niets af van hun potentieel. Het enige wat hun talenten kan kortwieken, is een kwaadwillige entourage.

Zelfs de vraag of de vorst niet op zijn minst ten dele verantwoordelijk is voor wie zich in zijn entourage ophoudt, wordt niet gesteld. Voor een aristocraat als Merode geldt dat zijn vorst dienen een geboorterecht is. Hij fulmineert genadeloos tegen officieren en raadsheren van lage komaf. Meer dan eens legt hij breed uit waarom deze of gene adellijke familie over het paard getild wordt. Maar uiteindelijk is het voor hem de meest vanzelfsprekende zaak van de wereld dat een Liechtenstein, Starhemberg of Sinzendorff, net zoals een Merode aan het hof verblijft en daar zijn

41 Ibidem, II, 217.
42 'Il n'est plus que monarque en peinture.' Ibidem, II, 179.
43 Ibidem, II, 188.
44 Ibidem, II, 238-239, 274 en 284-285.

natuurlijke vorst dient. Er zijn echter te weinig ambten beschikbaar om eenieder zijn aangeboren rol te laten spelen. Dat is zeker het geval aan het Weense hof in de vroege achttiende eeuw, waar de aristocratieën van de nieuw verworven gebieden nog een standmatige plaats moeten veroveren. Daarom ontstaan er onvermijde-

lijk facties die onderling strijden om macht en invloed. Zeer tot zijn ongenoegen en persoonlijke frustratie, ontdekt de markies dat naar zijn oordeel onbaatzuchtige aristocraten daarbij de duimen moeten leggen voor meer gewiekste concurrenten. Zijn verklaring is simpel. De immoraliteit die hij aan zijn tegenstanders toeschrijft, is een gevolg van een deficit in hun aristocratische afkomst.

Als alle leiderschap aangeboren is, kan er natuurlijk niemand wedijveren met de vorst. Hij is door zijn geboorte boven allen verheven. Bij herhaling somt Merode de talenten en deugden op waarover de vorst volgens hem beschikt. Twee zaken vallen daarbij op. Aan de ene kant zijn die lijsten vrij stereotiep. Daarnaast leunen ze heel sterk aan bij het officiële imago dat door de vorstelijke propaganda verkondigd wordt. Een en ander suggereert dat de politieke gemeenschap die de vorst omringt, de boodschap van die propaganda in hoge mate heeft geïnterioriseerd. De barokke apotheosen hebben hun doel niet gemist. Ze vormen een wezenlijk bindmiddel van het politieke bestel.

Op die manier wordt het idee dat de vorstelijke macht niet van deze wereld is, alleen maar versterkt. De markies mag dan bepaald afkerig zijn voor alle uitingen van de *Pietas Austriaca*, toch ontsnapt ook hij niet aan de algemene sfeer van sacraliteit die ze oproept. Zonder enige reserve hecht hij geloof aan de wonderlijke tekenen die de sleutelmomenten van een vorstelijk bestaan zouden accentueren. Het feit dat men dergelijke voortekens ook al in de Oudheid heeft opgetekend, draagt zeker bij tot hun geloofwaardigheid. Daartegenover staat paradoxaal genoeg een uitgesproken nieuwsgierigheid naar de vorstelijke seksualiteit. Die nieuwsgierigheid is ten dele functioneel. In de broeierige confrontatie tussen de verschillende facties aan het hof, heeft informatie over de vorstelijke voorkeuren grote strategische waarde. Tegelijkertijd geeft die nieuwsgierigheid een bijkomende dimensie aan de analogie die de vorstelijke apotheosen met de antieke godenwereld maken. De macht van de vorst is hemels, zijn passies zijn aards.

Is er op drie eeuwen dan zoveel veranderd? Berichten over buitenechtelijke kinderen doen het nog steeds. Je kan er tijdschriften, boeken en zelfs kunstwerken mee verkopen. Bij de geboorte van een prinsje of prinsesje rukt de verzamelde pers uit. Tussen de bedrijven door speculeren journalisten over de vraag waarom de gezinsgrootte bij *royals* boven het landelijke gemiddelde zit. Het suggereert dat ze niet, of in elk geval niet ten volle, in de eigen tijd leven, een fenomeen dat ook Cannadine al heeft opgemerkt. Het wonderlijke is evenmin verdwenen. Na de dood van keizerin Zita in 1989, hebben lieden met grote stelligheid verklaard dat ze de *weiße Dame* - wier verschijning sinds de negentiende eeuw sterfgevallen in het vroegere keizershuis aankondigt - hebben waargenomen. Dat alles wijst op een belangrijke mate van continuïteit. Aan de hand van de memoires van de markies van Westerlo ziet het ernaar uit dat de idolencultus rond vorstenhuizen meer is dan een *invented tradition* uit de late negentiende eeuw. Het gaat veeleer om een recuperatie, een democratisering van gevoelens en attitudes die eertijds enkel onder de politiek mondige elites hebben gefunctioneerd. Toch stelt men ook een aantal accentverschuivingen vast. Er is duidelijk sprake van laïcisering. De klassieke cultuur heeft de plaats geruimd voor volkscultuur. Daarbij is het mythologische verdrongen door het feeërieke. De gewijzigde mediatisering gaat hand in hand met commercialisering. Het plaatje is er niet noodzakelijk fraaier op geworden. Wat bij Merode nog fluisterend rondgaat, wordt vandaag door de tabloids uitgeschreeuwd.

Idolen in de achttiende eeuw

Cecil P. Courtney
Isabelle de Charrière and Voltaire
Trois femmes and *Candide*

Cecil Patrick Courtney, a Fellow of Christ's College, University of Cambridge, since 1962, has held visiting posts at other universities, including Utrecht (Belle de Zuylen Professor, 1995), Yale and Harvard. He is the author of a biography of Isabelle de Charrière (Oxford, 1993) and was one of the editors of the Van Oorschot edition of her *OEuvres complètes* (1979-1984, 10 vols). He is General Editor of the *Correspondance générale* of Benjamin Constant and a member of the committee publishing a new critical edition of Montesquieu.

Trois femmes is the first in a series of works of prose fiction which Isabelle de Charrière wrote in the 1790s and published under the pseudonym of Abbé de la Tour.[1] It is usually referred to as a philosophical novel or *nouvelle*, a description which is accurate enough, so long as we understand that it is not to be read as a philosophical treatise, but as a case history which uses the resources of fiction to test philosophical theories against concrete experience. Just as Voltaire's *Candide* is written to test the optimistic rationalism of Leibniz against what happens in the real world, so Isabelle de Charrière, in *Trois femmes*, sets out to test the moral philosophy of Kant against the experiences of the three women whose story she relates.

There is an obvious affinity between *Candide* and *Trois femmes*, insofar as both authors set out to demonstrate the difficulty of applying abstract systems to real life. In the present article this affinity will be analysed in some detail. At the same time, however, attention will be drawn to how the two works differ, in tone, in style and, most importantly, in their respective conclusions. In the interpretation offered below it will be argued that certain modern critics have underestimated the complexity of the novel by overlooking that it is in two parts and that in part II there is in operation a kind of deconstruction which implies a rejection of the conclusion of part I and a reassessment of the relevance of moral idealism to real life.

From Voltaire to Kant

1 The novel first appeared in a German translation by Huber in 1795; the original French text was first published in London in 1796 in bowdlerised form; a further edition, unfortunately full of misprints, was published in Lausanne in 1797; finally, a more correct edition was published in Zurich by Orell Füssli (with the imprint 'A Leipsic, chez Pierre Philippe Wolf' and dated 1798-1799), as the first of the three-volume collection entitled *L'abbé de la Tour ou recueil de nouvelles et autres écrits divers*. See C.P. Courtney, *A preliminary bibliography of Isabelle de Charrière (Belle de Zuylen)*, Oxford: Voltaire Fondation, 1980, pp. 97-105, 119-124. Quotations from *Trois femmes* and from other works by Isabelle de Charrière, including her correspondence, are from the following edition: Isabelle de Charrière/Belle de Zuylen, *OEuvres complètes*, Amsterdam: Van Oorschot, 1979-1984, 10 vols. For an important general study of *Trois femmes* see Dennis Wood, *The Novels of Isabelle de Charrière* (1740-1805), 1998, chapter VII: http://www.french.bham.ac.uk/staff/wood/thesis/dwthc7a.htm.

Candide begins with an account of how the young, innocent hero is taught by the grotesque philosopher Pangloss to believe that we live in ‘le meilleur des mondes possibles’. Behind this is the metaphysics of Leibniz; however, Voltaire offers no analysis of this philosophy; he sim-

This is an allegorical tableau celebrating Duty as beautiful and desirable but difficult to attain. At the bottom, under dark clouds, is a small town or village where presumably the criterion is Utility rather than Duty. Above this gloomy picture, the bright rays of the sun (representing Duty) are shining, illuminating five putti on the right while leaving four on the left in relative darkness. One of the putti on the right is flying upwards towards the light; one on the left has flown even higher, but a thick cloud comes between him and the sun. Standing out against the bright sunlight is the word DEVOIR, the first two letters of which are partly obscured by a cloud. *Le Devoir*, by Pierre-Nicolas Le Grand, engraved by Duplessis-Bertaux and P.-P. Choffard (frontispiece to *L'Abbé de la Tour*, vol. I [*Trois Femmes*], Leipzig, Pierre Philippe Wolf [Zurich, Orell-Füssli], 1798).

ply puts a vulgarised form of Leibniz into the mouth of Pangloss, who insists that the world we live in must correspond to his theory, that is to say, it must, by definition, be perfect.

The plot of *Candide* consists of a series of episodes, including an earthquake, wars, diseases and man's inhumanity to man, which, by their very existence, demonstrate the absurdity, not only of Pangloss's optimistic philosophy, but by implication, of any kind of abstract theory which fails to take account of the facts of experience. By the end of the tale Candide has learned to distrust those metaphysicians who have their heads in the clouds and spin out theories which have no relevance to the real world. The only solution is to re-establish contact with reality, to give up any hope of knowledge of the ultimate nature of things and accept the more modest philosophy of 'il faut cultiver notre jardin'.

Isabelle de Charrière was, of course, familiar with the philosophical tales of Voltaire and, in fact, had shown a particular interest in *Candide* in the period immediately preceding the composition of *Trois femmes*. Between 1790 and 1792 she had conducted a lengthy correspondence with Benjamin Constant, in which she advised him to occupy himself with practical matters, instead of wasting time studying works of metaphysics. In one of these letters she actually quotes *Candide*:

> Comme Candide disait après toute sorte de raisonnements, *il faut cultiver notre jardin*, je vous aurais dit, il faut faire du bien quand nous pouvons, il faut tâcher de ne nuire à personne, il faut amuser notre esprit.[2]

We can see from this quotation that, for Isabelle de Charrière, the philosophy of 'il faut cultiver notre jardin' is therapeutic: it represents essentially a turning away from the world of fantasy (whether the fantasy of abstract theories or of the imagination) and a coming to terms with reality, which includes activity and helping others.

She also refers to the importance of activity in a letter of December 1794 to her young friend Henriette L'Hardy, companion to the Countess of Dönhoff. Here she reproaches the two women with idleness and suggests that they should keep their minds active by, for example, reading and studying languages, and that they might usefully engage in charitable works to help the poor. She does not actually quote from *Candide*, but the affinity is obvious, especially when she writes, 'Allons, Mlle Henriette L'Hardy! un peu d'activité' ('Come now, Mlle Henriette L'Hardy, let's have some activity!'). And she stresses, once again, the therapeutic effects of activity as a response to a pessimistic or negative view of life: 'Jamais les destructeurs de la religion et de la morale, de nos devoirs ici-bas, de nos espérances pour un autre séjour, ne pourront venir à bout d'ôter à la bienfaisance son mérite et son charme'.[3]

Given this admiration for *Candide*, one may wonder why Isabelle de Charrière should have shown any interest in Kant; after all, was he not a metaphysician concerned, not with concrete facts, but with pure theory? This is true, but, as a result of conversations which took place in 1794 with Benjamin Constant and her friend Ludwig Ferdinand Huber, who was translating a work by Kant,[4] she was convinced he had something to offer which was of particular interest. This was his theory of moral obligation, which, as she understood it, was that right moral conduct could not be reduced to the pursuit of happiness or to the principle of utility, nor could it be reduced to obedience to the command of the deity or to our conditioning by experience and education. What she found particularly interesting was the Kantian idea of duty as an autonomous universal rational principle, independent of all considerations of self-interest, so that to act ethically was to act, not only in conformity with duty, but from the motive of duty.[5]

2 *OEuvres complètes*, III, 362, 13 May 1792. (As Candide said, after all kinds of arguments, *we must work in the garden*, I would have said to you, we must do good when we can, we must try to harm no one, we must keep our minds occupied.)

3 *OEuvres complètes*, IV, 631, 8 November 1794. There is a further reference to Voltaire in a letter of December 1794 to the same correspondent, where we learn that Isabelle de Charrière is reading *Candide* to her maid Henriette Monachon (*OEuvres complètes*, IV, 657, 5-6 December 1794). (Those who destroy religion and morals, who destroy our duties on earth and our hopes for another life will never succeed in removing from *bienfaisance* (benevolence or altruism) its merit and its charm.)

4 This was Kant's *Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie rechtig sein, taugt aber nicht für die Praxis (Berliner Monatschrift*, 1793). See B. Munteano, 'Episodes kantiens en Suisse et en France sous le Directoire', *Revue de littérature comparée*, 15 (1935), 387-454.

5 Cf. her letter of 25 December 1794 to Huber: 'M. Constant est ainsi que moi de l'avis de Kant qu'on ne saurait mêler à l'idée de devoir l'idée d'aucun avantage attaché à remplir un devoir qu'on ne détruise son essence' (*OEuvres complètes*, IV, 681). See also her letter of 19 February 1795 to Constant: 'par l'idée de *devoir* j'entends l'idée *que quelque chose est dû*, n'importe quoi, et indépendamment de tout calcul' (*OEuvres complètes*, V, 49).

This is more or less all she has to say directly about Kant's philosophy. She never made any claim to a full understanding of his ideas and, indeed, in a note to the prologue to *Trois femmes*, she is probably thinking of her own experience when she refers to Kant as 'Philosophe alle-

mand, que l'on dit être un homme profond. Il est encore plus admiré qu'il n'est entendu, de ceux qui lisent ses ouvrages'.[6]

Kant is, however, a philosopher whom she treats with respect. Whereas Pangloss's theory of 'le meilleur des mondes possibles' is obviously absurd and invites ridicule, Kant's ethical theory is to be taken seriously, the more so since it adds dignity to our idea of human nature. However, the problem arises, as with all theory: is it relevant to the concrete situations of real life? Is this a theory which we can take as a guide to the ordinary business of living? It was to answer this kind of question that Isabelle de Charrière composed *Trois femmes*.[7]

An education in practical morality

In the prologue to the novel, the narrator, the abbé de la Tour, gives an account of a conversation which took place somewhere in Germany, in the salon of the baroness de Berghen. He informs her that the example of the lives of three women with whom he is acquainted has convinced him that to base one's conduct on some awareness of moral principles, even on an awareness that is confused and imperfect, is sufficient to save the individual from becoming immoral and depraved. This broad-minded attitude, which seems to accommodate more or less any moral theory, gives rise to a heated discussion among various interlocutors, including a disciple of Kant, a theologian, a utilitarian, a materialist and an admirer of Fénelon, each of whom puts forward his own views on the source of moral obligation. However, the abbé cuts short the discussion and goes off to write an account of the experiences of the three women; his narrative will bring the theoretical discussion down to earth.

The story opens in a way which has obvious affinities with *Candide*. Voltaire begins with an account of how the young and innocent Candide lives in Westphalia, in the best of all possible châteaux in the best of all possible worlds. *Trois femmes* opens similarly, with an account of how the young and innocent Emilie, accompanied by her servant Joséphine, leaves France as an émigrée and settles 'dans la plus jolie maison du plus joli village de la Westphalie' (in the prettiest house in the prettiest village in Westphalia). The village is called Altendorf, and nearby there is a château with an absurdly pretentious baron who reminds us of the baron in *Candide*.

Apart from this opening passage, there is no close imitation of Voltaire. In *Candide* the plot is a series of fantastic adventures, the characters are puppets and the tone throughout is one of sardonic irony. All this is appropriate, since the aim is to mock and satirise the ridiculous philosophy of Pangloss. In *Trois femmes*, on the other hand, the plot, although somewhat contrived, is within the bounds of credibility and the characters are portrayed in the tradition of the psychological novel with a variety of strategies to which there is nothing comparable in *Candide*. As for the tone, it is generally restrained and gently ironic, with nothing of the ferocious mockery we find in Voltaire.

6 *OEuvres complètes*, IX, 41 (a German philosopher who is said to be a profound thinker. He is more admired than understood by those who read his works)

7 Cf. the letter of 23 Decembre from Constant: 'Mais une idée abstraite, isolée, indépendante, inflexible et immuable est-elle propre à être mise en usage et en circulation parmi les hommes?' (*OEuvres complètes*, IV, 678).

Trois femmes is essentially a variation on the theme of *Candide*, not a slavish imitation. It begins where Voltaire's *conte* left off. At the end of *Candide* we are left with the exhortation that ‘il faut cultiver notre jardin’, but we are never told precisely what this means, apart from the fact that it involves turning away from metaphysical speculation and directing our

attention to the ordinary business of living. Isabelle de Charrière, on the other hand, sets out to explain what 'il faut cultiver notre jardin' might mean; she presents the story of her three women in a way which shows precisely, step by step, incident by incident, how they work in their particular garden, that is to say, how they come to terms with real life and make moral decisions in response to difficult situations.

How they make these decisions will, of course, depend on their principles, which, as in real life, are not necessarily clearly formulated. Dramatic interest is given to the story by the fact that the three women do not share the same principles. The first, Emilie, a penniless young émigrée who has been given a strict upbringing by her late parents and is innocent of the ways of the world, represents the kind of inflexible moral rules which dictate that one should pursue what is morally right for its own sake - the kind of rules which the author associates with Kant. The second, Joséphine, Emilie's servant, is a kind, good-natured Alsacian peasant, who is totally devoted to her mistress and whose standard of conduct is simply to follow intuition or instinct. The third woman, Constance, is a highly sophisticated lady, whose aim is to help others to achieve happiness and for whom the end justifies the means.

The story consists mainly of a series of episodes, the most obvious purpose of which is to illustrate Emilie's moral education; just as Candide learns little by little that the ideas instilled into him by Pangloss do not fit reality, so Emilie comes to realise that the lofty moral standards taught to her by her parents are not applicable, at least not in their purity and simplicity, to the various incidents with which she is confronted.

The first incident is her discovery, in her garden, of a beautiful new harp, a gift from an anonymous donor, but which obviously must have come from someone in the local château - in fact it came from Théobald, the baron's son, who had the idea put into his head by his servant Henri, who had received the suggestion from Joséphine, with whom he had struck up a close friendship and whom he had been helping with various domestic tasks such as sawing firewood and milking the goat. After some discussion with Joséphine and much casuistry, Emilie agrees it would not be improper to keep the harp, if she sent a letter of thanks and a little present to the baroness at the château. This is done, with unforeseen consequences, for Emilie is now given the entrée into the society of the château where she becomes a frequent guest and meets, among others, Théobald, who will shortly fall in love with her, although he is expected to marry his cousin, the boring young Countess de Stolzheim.

The next incident is more dramatic. Emilie, one night, hears a noise in Joséphine's room, and realises that a man is present. While she is horrified at the impropriety of her maid's behaviour, she is too embarrassed to take any action. However, the next morning she exchanges words with Joséphine. The maid admits that Henri had been in her room and that her behaviour is indeed immoral but, with some cunning, she makes the point that Emilie herself is not entirely blameless, for, in spite of her professed high moral standards, she has failed in her duty to keep Henri at a distance and to protect her poor maid from a seducer. Besides, by accepting that Henri has been helping with domestic tasks, has Emilie not realised that he might expect from Joséphine some little services in return? She also makes the point that her association with Henri is less reprehensible than her conduct in the recent past: her first lover was one of Emilie's uncles, an ecclesiastic, and the second another uncle, a married man. Her relationship with Henri, she argues, represents moral progress, since he is

neither an ecclesiastic nor married and, if she continues to make this kind of progress, she will eventually become a saint. Emilie is taken aback at these revelations, the more so in that

they are not only about Joséphine, but also about her uncles, whom she had never suspected of immoral conduct.[8] Obviously Joséphine has the better of the argument and Emilie, feeling completely devastated, ashamed and guilty, has to accept there is no way in which she can persuade her maid to stop seeing Henri or re-establish order in her house.

At this point, as a result of a carriage accident, the third woman appears on the scene. This is Constance, a widow who uses a false name, Madame de Vaucourt, and is very secretive about her past. She decides to settle in Altendorf and, taking a particular liking to Emilie, gives her, in confidence, a few details about her life. The most important piece of information is that she is immensely rich but there is reason to think that this wealth has come to her in ways that would not stand up to close scrutiny. Emilie, needless to say, is shocked and suggests that restitution should be made to the rightful owners. Constance replies that this is not a practicable proposition since it is not really possible to locate those who allegedly have a claim on her wealth or to verify their credentials, nor would it make sense, in a period of revolution, to entrust it to some government authority, for example, who would entrust money to the government of Robespierre? In the circumstances, she argues, it is much better to keep the money and to put it to good use by helping those in need. Emilie protests, but is reduced to silence when Constance, delivering a little lecture, declares, 'Votre éducation vous a donné des idées spéculatives extrêmement délicates sur quantité d'objets, que vous envisageriez un peu différemment si vous aviez plus vu le monde.'[9]

Besides, Constance points out that Emilie is by no means averse to deviating from strict moral rules when it is in her own interest to do so: for example, although Théobald has obviously fallen in love with her, she has done nothing to discourage him, in spite of the fact that this has alarmed his fiancée and that his parents would certainly not welcome a marriage between their son and a young émigrée without financial resources. Emilie is stunned; once again she has been naïve and unobservant and is particularly struck by the similarity of Constance's remarks to those of Joséphine.

The next incident is something of a bombshell. Joséphine is expecting a child and panics because Henri, who is presumably the father, refuses to save her reputation by marrying her. He refuses because he is aware of her having become friendly with Constance's servant Lacroix. Joséphine pleads with Emilie to persuade Henri that he is wrong to suspect her of any improper relations with another man. However, since Emilie is not certain whether this is the truth, she refuses to make a statement which might involve telling a lie and betraying her high principles. At this point Joséphine loses her temper and threatens to commit suicide, outraged that Emilie attaches less importance to the life of her devoted servant than to grand-sounding, but empty words like 'truth' and 'principles'. The outcome is that, once again, Emilie feels obliged to relax her principles and, extracting from her maid a promise to be faithful to Henri, she agrees to be economical with the truth and to support the marriage project.

8 There are also some other scandalous revelations, for example about an aunt, which Joséphine, garrulous and well-informed, begins to relate; but Emilie has heard more than enough about her family to be convinced that, to say the least, she has been naïve not to realise that not everyone practises those moral standards which she had been brought up to respect.

9 *OEuvres complètes*, IX, 64. (Your education has given you extremely delicate speculative ideas on many things, which you would see slightly differently if you had seen more of the world.)

Constance also contributes to finding a solution. In order to allay Henri's suspicions she bribes Lacroix to marry a girl from the village. Lacroix is happy to do so and, since he has to

marry a German girl, all of whom, he supposes, must be the same, any one will do; so, to save time, he simply chooses the girl next door. In the meantime, Emilie resorts to moral blackmail by threatening to leave Altendorf for good unless Henri marries Joséphine. Henri, who cannot bear to think he might be the cause of Emilie's departure, which he knows would cause great distress to his master, Théobald, eventually agrees to marry Joséphine, though he no longer loves her.

The only remaining episode of importance concerns Théobald and Emilie. Théobald has always professed rigorous moral standards and he does not approve of the way Emilie has been taking liberties with the rules. However, these high standards are swept away by the passion of love: pressure being put on him by his family to marry his cousin, he rebels and persuades Emilie to do the unthinkable by consenting to an elopement. Fortunately, Constance is at hand; she pursues the runaway couple and brings them back to the château where she has already persuaded Théobald's parents to forgive them. Their honour having been saved, they shortly afterwards get married among great rejoicing in which everyone joins except the Countess de Stolzheim and members of her family.

Intimations of moral perfection

The narrative ends at this point; however, this is not the end of the novel: there is a second part consisting of a prologue and a series of letters to the abbé de la Tour, mostly from Constance, giving an account of life in Altendorf after the marriage of Emilie to Théobald and Joséphine to Henri.

In the prologue we return to the salon of Mme de Berghen, where the abbé de la Tour defends the conduct of the three women. He admits that they are far from perfect and that their actions are not in conformity with the highest moral standards; on the other hand they deserve our regard since they are each inherently generous and have done what, according to their lights, was best in the circumstances.

As for the letters from Altendorf, they cover a multitude of subjects. We hear of how, following the birth of Joséphine's baby and the baby of a certain countess de Horst, there was some confusion so that it was not clear which baby was the Countess's and which Joséphine's; however, it was agreed that both of them would be nursed and brought up by Joséphine and that this would be an interesting experiment to see whether, in the long run, there would appear any characteristics to distinguish the child of the aristocrat from that of the peasant. Constance also has plans for the education of a pair of twins, a boy and a girl, who had lost their mother; as an experiment by which she hoped to prove that there were no innate gender differences; they would be dressed in the same way and each of them named as a member of the opposite sex. Clearly Constance has not lost her taste for manipulation.

More relevant to the main theme of the novel is an account of how Théobald sets up a school for the education of village children and has idealistic plans for the abolition of feudal privileges. Constance, ever sceptical of the efficacy of abstract ideas, opposes these plans, which in her opinion, can only be considered a futile attempt to bring reality into line with unattainable ideals. To carry out reforms, she argues, using a nautical metaphor, one must not sail straight into the wind, but have

recourse to tacking (*louvoyer*), that is to say, go at a slower pace from side to side. Théobald replies that, where there are flagrant abuses, they must be reformed immediately. Constance allows herself to be convinced, with little or no further argument.

Further reflection on her conversation with Théobald leads to an extraordinary change in Constance. Abandoning her hard-headed pragmatism, she accepts the necessity of ideals:

> Vous me demandez si l'extrême rectitude de Théobald ne cause point quelques disputes entre lui et moi. Aucune. Dans le fond, je suis de son avis, bien plus qu'il ne paraît. Trouvant fâcheux, pénible, et souverainement inutile, d'exiger la perfection tout haut et ostensiblement, je l'aime et la désire, et pour tout dire, je l'exige au-dedans de moi.[10]

This moral perfection she hopes also to find in those closest to her, Emilie and Joséphine, and she will be distressed if things turn out differently:

> L'image d'Emilie dépravée m'épouvanterait encore plus que celle d'Emilie mourante. [...] Joséphine elle-même, quoique je ne compte pas absolument sur elle quant à ce qu'on appelle vertu chez les femmes, m'affligerait si je la voyais retomber dans le vice opposé.[11]

At the same time she confesses she has a bad conscience about the source of her fortune: ‘quoique j'aime ma fortune, à cause de l'usage que j'en fais, j'en donnerais les trois quarts pour qu'il me restât de moins fâcheux souvenirs de ceux à qui je la dois’.[12]

Finally, Constance makes the following remarkable declaration:

> Oh! la rectitude est bonne! Je n'aurai point de dispute avec Théobald. Je respecte tous les scrupules, les scrupules religieux, les scrupules de l'honneur, enfin tous, ceux même qui n'auraient point de nom, et jusqu'à la soumission à des lois que rien ne sanctionnerait. Mon esprit, si ennemi de tous les autres galimatias, respectera toujours celui-ci. J'aimerai toujours à voir l'extrême délicatesse se soumettre à des règles qu'elle ne peut définir, et dont elle ne sait pas d'où elles émanent.[13]

10 *OEuvres complètes*, IX, 124. (You ask whether the extreme rectitude of Théobald does not cause some disputes between us. None. At bottom I agree with him, much more than it appears. Finding it tiresome, painful and totally useless to demand perfection aloud and openly, I love it and desire it and, to sum up, I require it in my inner being [in the depth of my heart].)

11 *Ibid*. (The idea of Emilie becoming depraved I would find even more frightful than the idea of Emilie dying. Joséphine herself, although I do not rely absolutely on her with regard to what is called female virtue, would distress me if I saw her relapsing into that vice which is its opposite.)

12 *OEuvres complètes*, IX, 125. (Although I love my fortune, because of the use I make of it, I would give back three quarters of it so that my mind would be more at peace regarding those to whom I owe it.)

13 *Ibid*. (Oh! rectitude is good! I shall have no quarrel with Théobald. I respect all scruples, religious scruples, those of honour, even those without a name and I even respect submission to laws which nothing would sanction. My mind, so opposed to all other forms of obscurity, will always respect this one. I shall always take pleasure in seeing extreme delicacy submit to rules which it cannot define and of which it does not know the source.)

The novel, at least in its published version, terminates abruptly at this point. However, there is also a continuation in manuscript, the *Suite des Trois femmes*, which was published for the first time in 1981, in volume IX of the Van Oorschot edition.

The relevance of moral perfection

The reader, having put the book down, will probably feel rather puzzled. One's first reaction is to ask why the author should have felt compelled to add a second part and then a further continuation. Does the ending to part I not offer a logical and aesthetically satisfying conclusion to the novel? Emilie's moral education has been completed, she and Théobald have been married, Joséphine has acquired a husband and, as for Constance, she has fulfilled

her mission of helping others and in contributing to bringing about a happy ending. Besides, we can see the point the novelist is making: in order to deal with the kind of incidents that arise in real life and which require moral decisions, one has to make allowances for human frailty and to relax strict moral rules. If these rules, the kind of rules associated with the philosophy of Kant, had been applied without regard to consequences, that is to say to the happiness or unhappiness of those concerned, Joséphine would have become a social outcast or committed suicide, Théobald would have been married to the dreadful Countess de Stolzheim, and Emilie, like Cécile in Isabelle de Charrière's earlier novel, *Lettres écrites de Lausanne*, would probably have remained a lonely spinster without a dowry, waiting in vain for a husband to turn up.

However, how well has the novelist made her point? The fact is, that many readers were not impressed and some even found the work immoral. When it was published in England in 1796 it was heavily expurgated. And, nearer home, one of Isabelle de Charrière's young friends, Camille de Malarmey de Roussillon, described *Trois femmes* as the story of 'une catin, une friponne et une bégueule',[14] that is to say Joséphine is a whore, Emilie a narrow-minded prude and Constance a rogue and a thief. Indeed, one has to admit there is a certain amount of unedifying conduct in the novel, including lies, bribery, manipulation, moral blackmail, double-talk and dubious casuistry, as well as the condoning of sexual promiscuity and of shady financial acquisitions.

There is nothing to show that Isabelle de Charrière took the opinion of Malarmey de Roussillon very seriously; however, she was outraged at the prudishness of those who had bowdlerised the text of the English edition and in some of her comments on the novel is very much on the defensive, writing, for example, to a friend:

> On n'a pas prétendu donner des modèles à suivre, mais montrer des vices et des faiblesses à excuser comme non incompatibles avec une idée ou un sentiment de devoir et une moralité dans la personne coupable ou accusable.[15]

Again, it is significant that, in the prologue to the second part, she attributes some reservations to Mme de Berghen, who says the conduct of the three women does not set a good example and to imitate them might lead to moral chaos. The abbé de la Tour, in his reply, argues that, if the women have departed from the highest principles of morality, it has not been as the result of any facile decision; indeed they have done so at the price of much suffering: Joséphine suffers because she knows she can never expect from her husband the respect she would have if she had been chaste and Constance is not without anxiety (he might have added that Emilie, too, has suffered by having to relax her cherished ideals and come to terms with difficult situations). Mme de Berghen is sufficiently intelligent to see through the abbé's casuistry, and is not entirely convinced; she asks him if he has any information about the earlier

14 *OEuvres complètes*, V, 44 (letter of 10-14 February 1795 from Isabelle de Charrière to Henriette L'Hardy).

15 *OEuvres complètes*, V, 354 (letter of 13-14 October 1797 to Chambrier d'Oleyres). (There is no intention to set up models to follow, but to show vices and weaknesses to be excused as not incompatible with an idea or a sentiment of duty and morality in the person who is guilty or who could be accused.)

history of Constance and any recent news about whether his friends in Altendorf are happy.

The reservations expressed by Mme de Berghen and her request for recent information set the agenda for Part II and for the *Suite*. We are now given more precise information about

what the abbé meant when he said that Joséphine had suffered by breaking the rules of strict morality. We see how Henri has become embittered and cynical; but we also learn that Joséphine is now a reformed character, having become a good mother and a faithful wife, rejecting advances from men eager to seduce her and, in short, acting in conformity with duty for its own sake. As for Constance, the concluding episode of part II shows that, after all, she is not simply an unscrupulous manipulator, that she has a conscience and respects the ideal of moral perfection. Perhaps it was this conscience that led her, in the first part of the novel, to reveal to Emilie the problem of the source of her wealth. We also learn that, although she had played an important role in arranging Joséphine's marriage, it had been necessary for her to make a considerable effort to hide the disgust she felt regarding the maid's promiscuity.[16]

We may feel that by introducing aspirations to moral perfection Isabelle de Charrière has turned her back on the down-to-earth philosophy of *Candide*. It is true that what we find in part II is no longer the philosophy of 'il faut cultiver notre jardin', but there is here an interesting parallel with Voltaire. In fact, after *Candide*, Voltaire turns away from the philosophy of 'il faut cultiver notre jardin' to considerations of a different kind. Somewhat ironically, having demonstrated in *Candide* the uselessness of metaphysical speculation, he returns to metaphysical problems, not in the spirit of any dogmatism, but as a *philosophe ignorant* who knows that philosophical theories deal with probabilities rather than with certainties. In this spirit he attempts to answer atheists and materialists by finding a place in his philosophy for a Divine Intelligence and a higher moral law.[17]

Voltaire may have felt that in *Candide* he had overstated his case; indeed, *Candide* could even be pressed into service by atheists for, in the crazy world of the *conte*, one finds no convincing demonstration that there is a Divine Intelligence, and God, if not absent, would seem to behave in a way that mortals can only perceive as irrational and immoral. Again, the atheist might point out that *Candide* describes a world in which metaphysics and theology produce only empty verbiage and where all we can learn from the study of the real world of human beings is 'il faut cultiver notre jardin' which, whatever it may mean, does not offer any clear demonstration for belief in firm moral principles. In the last page of *Candide* we find the exhortation, 'Travaillons sans raisonner, c'est le seul moyen de rendre la vie supportable. Toute la petite société entra dans ce louable dessein' (Let us work without trying to explain things, it is the only way to make life tolerable. Everyone in the little society accepted this admirable plan). However, 'travailler sans raisonner' is an exhortation to escapism which no reasonable person can accept, and least of all a philosophical writer like Voltaire, who believes our conduct should be guided by rational principles and that a human being is, by definition, 'un être raisonnable'.

Similarly, Isabelle de Charrière, like Voltaire, may have felt she had gone too far in presenting, in part I of her novel, a picture in which any form of idealism was

16 She writes, with reference to Joséphine: 'Malgré ce que je lui devais de reconnaissance, malgré ses excellentes qualités, malgré ce que sa jolie personnne avait d'attrait et de charmes, j'avais peine dans les commencements à vaincre le dégoût que m'inspirait son désordre' (*OEuvres complètes*, IX, 124).

17 The desire to refute atheism and materialism was also felt by Isabelle de Charrière. As a companion-piece to *Trois femmes* she composed *Honorine d'Userche*, in which she demonstrates how a naturalistic ethical system can lead to moral chaos, even legitimising incest. See below, p. 90.

irrelevant to real life. However, like Voltaire, the Voltaire of the later writings, in part II she recognizes the im-

portance of moral ideals. In fact, there is, ironically, already some recognition of the value of these ideals in a speech made in part I by Joséphine, which will be quoted below, but it is not until the end of part II that respect for autonomous moral principles is fully re-established.

In this matter there is an important difference between Voltaire and Isabelle de Charrière, for whereas, after *Candide*, Voltaire conducts his enquiry mainly in terms of a search for cosmic order, in the second part of *Trois femmes* it is conducted in terms of psychology and of the individual conscience. In fact, the real affinity here is not with Voltaire, but with Kant or, even more so, with Rousseau. The change that comes over Constance at the end of part II would seem to illustrate that voice of conscience which can never be silenced and which is a major theme, not in Voltaire, but in Rousseau.

In the final analysis there are two ethical systems in *Trois femmes*. Joséphine has a glimpse of this distinction and describes it in amusingly simple language, just before her marriage:

> Il ne faut pas penser, Mademoiselle, que je ne respecte pas ces vertus dont j'ai mal parlé dans un moment de désespoir. [...] Chacun a une vertu à sa manière: la miennne est de tout faire pour vous. [...] Je ferais un faux serment pour vous épargner le moindre mal, comme je mourrais pour vous conserver la vie. [...] Mais j'aime votre candeur, et même sans trop savoir à quoi elle était bonne, je me suis surprise à la trouver fort belle. Aller tout droit son chemin dans ses actions et dans ses paroles sans s'embarrasser de ce qui peut en arriver, a je ne sais quoi que je respecte, et je crois que c'est la vertu des gens de qualité. Toutefois ils ne doivent pas la pousser trop loin. S'il leur plaît de ne rien craindre pour eux, à la bonne heure, c'est du courage; mais s'ils ne se mettent en peine de rien pour les autres, c'est dureté. Mon intention est de vous imiter à un certain point; d'abord pour vous plaire davantage et être plus digne de vivre avec vous, puis aussi parce que je trouve que c'est mieux, surtout dans l'état où je vais entrer.[18]

Thus, Joséphine, in her own way, already in part I, has grasped the difference between nonconsequentialist and consequentialist systems of ethics. The first of these systems, in Joséphine's words, is ‘To go straight to the point in word and deed without regard to the consequences’. This is Joséphine's version of the Kantian ideal of duty for the sake of duty; she says it is to be admired, but regrets it is too lofty to be practised by

18 *OEuvres complètes*, IX, 72-73. Cf. Munteano, art. cit., p. 440. (You must not think, Mademoiselle, that I have no respect for those virtues about which I spoke hastily in a moment of despair. [...] We all have virtues in our own way: Mine is to do everything for you [...] I would perjure myself to spare you the least harm, just as I would die to save your life. But I like your simplicity [*candeur*], and while not quite understanding what use it was I found myself admiring it. To go straight to the point in word and deed without regard to the consequences, has something that I respect and I think it is the virtue of the gentry. However, it should not be taken to extremes. If those who practise it are happy to have no fear for themselves, that is all right, it is courage; but if they have no care for others, that is unkindness. My intention is to take you as my model up to a certain point; first of all to please you and to be more worthy to live with you, and also because it is better, especially in the state [marriage] which I am about to enter.)

ordinary human beings. The other system, less perfect, but more readily available to ordinary people, is based on sentiment and inclination - in this case on Joséphine's love for her mistress and on her readiness to make any sacrifice when her happiness is at stake. Similarly, Constance's system of ethics, in part I, is based on altruism and particularly on her devotion to Emilie, a devotion which is expressed when she presents her, after her marriage to Théobald, with a ring engraved with the intertwined letters C and E.

In this devotion to one's friends and willingness to sacrifice, if necessary, everything for them, we have examples of what the abbé de la Tour, in the first prologue was referring to when he said that individuals could not be considered immoral or depraved if they acted

according to moral principles, even if these principles were confused or imperfect. Actions inspired by altruism and *bienfaisance* can be admired and they may actually be in conformity with duty; but, from a Kantian point of view, they are not the same as actions performed for the sake of duty and, indeed, can involve, as the story has illustrated, unedifying conduct which is contrary to duty.

Trois femmes, like *Candide*, is inspired by the gap between life and logic, the real and the ideal. In the best of all possible worlds one would model one's conduct on the stern moral principles of Kant, but in the real and imperfect world individuals who are by no means fundamentally dishonest or immoral are faced with difficult situations which lead them to take decisions which bend the rules, subordinating strict moral principles to the search for happiness or fulfilment. At least, this is the meaning of part I. In part II, on the other hand, moral idealism is rehabilitated, at least as an aspiration.

At this point, let us look at Voltaire and Isabelle de Charrière in a broader perspective and with particular reference to the intellectual itinerary of each. In the case of Voltaire this itinerary begins in the 1730s with the metaphysical optimism of the early writings; by the 1740s he expresses serious doubts regarding this philosophy, for example in *Zadig*, and shortly afterwards rejects it in *Candide*. This is followed by the search, already mentioned, by the *philosophe ignorant* of the later works, for rational principles, including moral principles, opposed to atheism and materialism. The intellectual itinerary of Belle de Zuylen/Isabelle de Charrière is along similar lines. Readers of her early correspondence will be struck by her affinities with the optimistic rationalism of the period: she speaks of the beautiful order of the cosmos and refers to reason and nature as if they were synonymous. But before long she rejects this optimism, which is replaced by a kind of resignation to which she sometimes refers as ‘fatalism’. By the 1790s she has come a long way and, as we have seen, recommends to her friends the philosophy of ‘il faut cultiver notre jardin’, though in fact she often recommends simultaneously that prudent idealism which is her final position in part II of *Trois femmes*.

After reading part I we are left with the impression that the only viable moral system is a form of utilitarianism. In part II, however, the door is opened to the possibility of a system based on aspiration to moral perfection. By the end of *Trois femmes* the philosophy of ‘il faut cultiver notre jardin’, if not totally rejected, seems a rather shabby alternative compared to the principles discovered by Constance in part II.

It was Constance who, in part I, had rejected Emilie's speculative ideas as inapplicable to real life and Joséphine, in her own way, as we have seen, thought them too lofty for use. But Constance no longer rejects an idealism which, by transcending the system of utility, adds a new and dignified dimension to life; nor does she consider it inapplicable to real situations; on the contrary, she hopes it will guide her own conduct and be exemplified, at least to some extent, in the conduct of Emilie and even in that of Joséphine. And indeed, in part II, the conduct of all the characters is, on the whole, irreproachable - provided we can forgive Constance for wanting to carry out dubious educational experiments on babies.

The philosophy of Kant has been tested and, unlike that of Pangloss, it has not been mocked.

Finally, let us return to Isabelle de Charrière's correspondence of the 1790s. In fact the advice she gives her young friends in terms consistent with the lesson of 'il faut cultiver notre jardin' is only half of the picture. Thus, that same Henriette L'Hardy, to whom she had recommended activity and *bienfaisance*, was also advised to study logic and philosophy and to sub-

ject her conduct in society to careful scrutiny. In a letter of 23 August 1792, Isabelle de Charrière writes to her: 'J'ai envie de vous voir parfaite; rien que cela, entendez-vous? parfaite'[19]

There is some irony in this, for Henriette L'Hardy had been appointed companion to the Countess of Dönhoff, mistress of the King of Prussia, an appointment which the good people of Neuchâtel considered scandalous and totally unsuitable for someone so young and innocent. However, even in an imperfect world, including the corrupt world of Potsdam, there is, in Isabelle de Charrière's view, a place for that aspiration towards perfection which she describes in part II of *Trois femmes*.

This desire for perfection, for higher principles, is also clearly expressed in her *Eloge de Jean-Jacques Rousseau* (1790), particularly in the following passage, which is remarkably similar to Constance's concluding speech:

> Oui, les rêves de Rousseau sont aimables, sont précieux. Nous sommes si las de nous-mêmes et de toutes nos réalités, que nous avons besoin de choses idéales pour rajeunir nos imaginations affaissées et nos coeurs affadis. Oui, l'on nous fait un extrême plaisir de nous dire quelquefois que l'homme est naturellement bon; que l'homme de la nature est tout différent de celui que nous voyons partout[20]

One might say, without simplifying matters too much, that part I of *Trois femmes* is a variation on a theme from Voltaire, whereas part II, with its idealistic conclusion and its interest in the education and the psychological development of children, draws its inspiration, at least in part, from Rousseau, from whom Isabelle de Charrière has learned that life is a poor thing without ideals.

Some recent interpretations

In conclusion I should like to refer briefly to a few aspects of recent interpretations of *Trois femmes*. First, there is the important study by Carla Hesse in her book *The Other Enlightenment: how French women became modern*, published in 2001[21], where we find the view that the novel is not concerned primarily with the distinction between theory and practice, but that it is essentially a feminist work directed against 'the sexist assumptions'[22] of Kant and certain other moralists, who deny that women have the capacity for autonomous self-determination. 'Rather than seeking to

19 *OEuvres complètes*, III, 411. (I want to see you perfect; nothing less, do you understand? perfect.)

20 *OEuvres complètes*, X, 205. (Yes, the dreams of Rousseau are attractive, are precious. We are so weary of ourselves and of reality that we need ideals to rejuvenate our exhausted imagination and jaded hearts. Yes, it gives us great pleasure when we are told sometimes that man is naturally good and natural man is completely different from the man we see everywhere round about us.)

21 Carla Hesse, *The Other Enlightenment; how French women became modern*, Princeton and Oxford, 2001, p. 119. Based on the same author's 'Kant, Foucault, and Three women', in Jan Goldstein (ed.), *Foucault and the writing of history*, Blackwell, Oxford, UK, & Cambridge, USA, 1994, pp. 81-98.

22 Hesse, *The Other Enlightenment*, p. 119.

demonstrate that women are unlike men', Hesse writes, 'Charrière sets out to explore the deeper questions of what it would mean to act ethically without general rules to guide behaviour.'[23] Again:

> In the end, Charrière's story becomes a story of how these three women constitute their ethical life beyond the laws of men. *Trois femmes*, as scandalized readers recognized at the time, was the story of a band of outlaws; a story of the ethical life of women beyond the laws of propertied men. Charrière's

23 *Ibid.*, pp. 120-121.

> three women band together through self-election and form an outlaw community based upon the ethical principle of total sacrifice to one another, and a reservation of the right to bend rules that they had no part in creating.[24]

What seems to have inspired this view of the three women as 'a band of outlaws' is the tight bond formed between them and their readiness, for the sake of mutual self-help, to behave in a way which breaks, or at least, bends traditional moral rules. However, to explain their behaviour, it is unnecessary to refer to an ethics allegedly designed only by men for men. The explanation for the unusually close bond between Emilie and Joséphine is that, being émigrées in a foreign country, where they do not even speak the language, they naturally rely on each other; besides, the affection which the servant already had for her mistress is intensified by their shared misfortune and isolation. As for Constance, she finds herself unexpectedly in a haven where she is no longer harassed by her creditors and where she has scope for her natural altruistic inclination.

With regard to the allegation that the three women are without general rules to guide their behaviour, one can reply that, in fact, their conduct is simply an example of the familiar eighteenth-century ideal of *bienfaisance* or altruism; there is no deliberate plan to act in defiance of accepted moral standards or to devise a new ethical system which legitimizes lying, bribery, sexual promiscuity and theft. If their behaviour is at times less than edifying, it is in response to unforeseen circumstances, particularly Josephine's pregnancy, which creates a situation where there is a genuine conflict between one's duty to obey strict moral principles on the one hand and, on the other, the desire to find a practical solution based on humanity, friendship and pity. If the women had been real 'outlaws' they would presumably have supported Joséphine as a single mother, just as Isabelle de Charrière, in 1792, did battle with the authorities in Neuchâtel to support her maid Henriette Monachon. In fact it never occurs to the three women to challenge the conventional view that an unmarried mother could only be treated as a social outcast. It should be noted that the women are not the only ones to transgress principles; Théobald does likewise in eloping with Emilie. It should also be noted that, by the time we reach part II, there are no further transgressions of moral principles.

Whether Kant's moral philosophy is anti-feminist is a problem not considered in the novel; nor in Isabelle de Charrière's correspondence is there anything to indicate that she had a problem in accepting this philosophy as relevant equally to men and women. However this may be, in the second part of the novel the Kantian ideal, or a quasi-Kantian ethical ideal, is accepted as the norm to be aspired to.

As for the notion of 'moral outlaws', we shall do well to read Isabelle de Charrière's next novel, *Honorine d'Userche*. Honorine, who has absorbed the lessons of materialism, believes that the conventional distinction between vice and virtue is meaningless. When she discovers the young man she loves is in fact her brother, she can see no reason not to have an incestuous relationship and is devastated when he

24 Carla Hesse, 'Kant, Foucault, and Three women', pp. 81-98 (p. 94). This argument is repeated in Jacqueline Letzter, *Intellectual Tacking: questions of education in the works of Isabelle de Charrrière*, Amsterdam: Atlanta, 1998, pp. 128-129. See also Hesse, *The Other Enlightenment*, pp. 111-125.

refuses her advances. If we are looking for a female moral ‘outlaw’ in Isabelle de Charrière's novels, it is here, not in *Trois femmes* that we find her. Honorine's outlaw ethical principles are those of amoral naturalism; those of our three women are simply, as has been noted, utility, *bienfaisance* and altruism.

Another modern interpretation is based on a special meaning attributed to ‘louvoyer’ or ‘tacking’, which has already been referred to.[25] Constance's exact thoughts on tacking were: ‘n'excitez pas ce grand mouvement dans les esprits; n'essayez d'arriver au mieux possible que par degrés; il faut se contenter de louvoyer’ (do not stir up people's minds; attempt to arrive at the best possible result only by degrees; you must be satisfied with tacking). These thoughts occurred in the context of a discussion on the desirability of general political reform; Constance's opinion is that sudden sweeping reforms can be dangerous and that it is better to proceed slowly and prudently. Théobald rejects the idea of tacking if there are scandalous abuses which call for immediate reform. On the other hand, he is not opposed to tacking if those in government can be certain they will be in power sufficiently long to carry out the required reforms.[26]

There is nothing new in the idea that there are occasions when gradual or piecemeal reform is the best policy.[27] However, to proceed slowly or to defer certain reforms, in the hope that, if perfection is not obtainable today, it will be tomorrow, is not the same thing as a licence for the individual to flout accepted moral standards and it is a misunderstanding of ‘tacking’ to use it to explain how the three women find themselves in a position where they decide it is acceptable, in order to achieve an immediate end (happiness), to have recourse to lies and other dubious strategies. Constance's holding on to her ill-gotten wealth is hardly an example of tacking. As for the measures taken to save Joséphine's honour, this is not so much tacking as (to use another nautical metaphor) taking desperate measures to rescue someone from shipwreck.

Again, it is surely a mistake to agree with those readers[28] who accept uncritically, or as a justification for this so-called ‘tacking’, the comments of the abbé de la Tour, who is biased in favour of the three women and whose arguments are obviously those of a casuist. He stresses their good qualities, which no one will deny (loyalty to each other and kindness), but he glosses over the less edifying parts of their behaviour. Constance, when she speaks up at the end, is more honest - as has been seen, she condemns her retention of wealth that was not her own, expresses her disgust at Joséphine's promiscuity and places her faith in an ideal of perfection which she hopes her friends will not betray.

Finally, there is the question of the affinity of *Trois femmes* and *Candide*. The usual interpretation is that each of the two works demonstrates that abstract principles are inapplicable to real-life situations. This is an accurate interpretation of *Candide*, though, as has been mentioned, Voltaire moved beyond this situation in his later works. It is, however, in my opinion, an inaccurate interpretation of *Trois femmes*,

25 See above, section 4 for Théobald's use of the term ‘tacking’ (*louvoyer*); for recent interpretations of this term see particularly Jacqueline Letzter, *Intellectual Tacking: questions of education in the works of Isabelle de Charrière*, Amsterdam, Rodopi, 1998, and Marie-Hélène Chabut, ‘Louvoyer pour innover: *Trois femmes* d'Isabelle de Charrière’, in *Ecriture de la ruse*, textes édités par Elzbieta Grodek, Amsterdam, Rodopi, 2000, pp. 241-251.

26 ‘Il ne faut louvoyer que quand on est assuré de gouverner assez longtemps le vaisseau, pour pouvoir changer à propos sa direction; autrement on risque de le faire aller à mille lieues du port, et peut-être ira-t-il échouer contre un roc ou se perdre dans des sables’ (*OEuvres complètes*, IX, 110).

27 We find this idea frequently expressed by Montesquieu, for example.

28 See particularly the article by Chabut cited above, note 25.

part II of which is written to demonstrate the necessity of a certain ideal of moral perfection, which we must accept as the criterion of our conduct. This is the ideal represented by ‘Devoir’, an ideal to which we ought to strive and which adds dignity and meaning to life. That Isabelle de Charrière attached particular

importance to this ideal is confirmed by the engraving illustrating DEVOIR which she commissioned as a frontispiece to the revised edition.[29]

The most interesting fact to emerge from a study of *Candide* and *Trois femmes* is that the intellectual itineraries of Voltaire and Isabelle de Charrière are remarkably similar and in three stages: from the idealistic optimistic rationalism of youth to the kind of acceptance of reality represented by 'il faut cultiver notre jardin' and then, finally, to a renewed interest in moral idealism. It is particularly this third stage, somewhat neglected by modern critics, that has been stressed in the present article.

29 My interpretation of the novel agrees broadly with that of at least one recent critic: Madeleine Dobie, in an article published in 1998 in the Canadian journal *Eighteenth-century fiction*. Referring to the ending of part II, Madeleine Dobie writes: 'This ending suggests that Charrière's purpose was not simply to refute Kantian ethics, but rather to inscribe in an open dialogue some of the problems associated with his anti-consequentialism'. Most interestingly she draws our atttention to the importance of the statement made at the end of part II re-establishing firm moral principles, and stresses that support of 'tacking' is not Constance's final word. 'Romantic psychology and Kantian ethics in the novels of Isabelle de Charrière', *Eighteenth-century fiction*, X (1998), pp. 303-324, especially pp. 319-324.

Stand van zaken

Rienk Vermij
Wat was Verlichting?

Rienk Vermij (1957) is verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis en Grondslagen van de Natuurwetenschappen van de Universiteit Utrecht. Hij is onder andere auteur van *Kleine geschiedenis van de wetenschap* (Amsterdam 2006) en *The Calvinist Copernicans: the reception of the new astronomy in the Dutch Republic, 1575-1750* (Amsterdam 2002).

[*]Bij de definitie van de 'Verlichting' sluit de moderne historicus gaarne aan bij het opstel 'Was ist Aufklärung?' van de wijsgeer Emmanuel Kant uit 1784. Uit het feit dat Kant het nodig vond zo uitdrukkelijk een antwoord te geven op deze vraag valt af te leiden dat men ook in de achttiende eeuw niet precies wist wat Verlichting was. Inderdaad maakte het opstel van Kant deel uit van een uitvoerige discussie waaraan tal van bekende en minder bekende verlichtingsdenkers deelnamen en die met de bijdrage van Kant allerminst was afgesloten.[1] Laat mij dit opstel nu eens niet beginnen met de definitie van Kant, maar met een fragment uit 1818 dat niettemin nog duidelijk een echo laat horen van de eerdere discussie.

In het sprookje 'Klein Zaches genannt Zinnober' van E.Th.A. Hoffmann volgt prins Paphnutius zijn vader op en neemt terstond het besluit om ook daadwerkelijk te regeren. Zijn eerste minister weet raad: 'Sire! die grosse Stunde hat geschlagen! - durch Sie steigt schimmernd ein Reich aus mächtigem Chaos empor! - Sire! hier fleht der treueste Vasall, tausend Stimmen des armen unglücklichen Volks in Brust und Kehle! - Sire! - führen Sie die Aufklärung ein!' De prins wil terstond een desbetreffend edikt op alle straathoeken ophangen, maar de minister wijst er op dat dat niet zomaar gaat:

> Ehe wir mit der Aufklärung vorschreiten, d.h. ehe wir die Wälder umhauen, den Strom schiffbar machen, Kartoffeln anbauen, die Dorfschulen verbessern, Akazien und Pappeln anpflanzen, die Jugend ihr Morgen- und Abendlied zweistimmig absingen, Chausseen anlegen und die Kuhpocken einimpfen lassen, ist es nötig, alle Leute von gefährlichen Gesinnungen, die keiner Vernunft Gehör geben und das Volk durch lauter Albernheiten verführen, aus dem Staate zu verbannen.'[2]

Dit laatste slaat op de feeën die in het prinsdom wonen. Waar Kant de Verlichting karakteriseerde met 'Durf te weten', betekende het voor een romanticus als Hoffmann: 'Verbied het dromen'.

Waar Kant het over 'Aufklärung' heeft, lijkt hij toch meer te denken aan een appel aan het individu, los van de historische situatie. Bij Hoffmann krijgt de Aufklärung, met lidwoord, onmiskenbaar de trekken van een maatschappelijke beweging, dus

* Met dank aan Hanco Jürgens en Joris van Eijnatten voor waardevol commentaar.

1 James Schmidt (ed.), *What is Enlightenment? Eighteenth-century answers and twentieth-century questions* (Berkeley enz. 1996).

2 Geciteerd naar E.T.A. Hoffmann, *Sämtliche poetischen Werke* III (Wiesbaden z.j.) 643-644.

van iets waarmee een historicus uit de voeten kan. Toegegeven, die beweging is bij hem vooral een karikatuur. Als zodanig kan het ons er wel aan herinneren dat ‘de’ Verlichting niet alleen een onduidelijk,

maar vooral ook een omstreden begrip was en eigenlijk nog steeds is. Het is niet een gegeven historisch feit, maar iets waar men voor of tegen is. Ook nu het in de geschiedwetenschap een veelgebruikte term is geworden om de cultuur van de achttiende eeuw, of sommige aspecten daarin, mee aan te duiden, kan men zich nog steeds afvragen of alle historici bij deze term dezelfde distantie in acht nemen als bij termen als reformatie of feodalisme. Was het enkel een neutrale periodeaanduiding, dan zou de term 'pruikentijd' evengoed kunnen dienen.

Niettemin is dit geen onbelangrijke vraag. Als we het als historici over de Verlichting hebben, waarover hebben we het dan eigenlijk? Hanco Jürgens heeft enige tijd geleden in dit tijdschrift laten zien dat 'Verlichting' een enorme verscheidenheid aan betekenissen heeft gekregen, die soms ronduit tegenstrijdig zijn.[3] Je kunt je (zoals ook Jürgens niet nalaat op te merken) natuurlijk afvragen of dat erg is. Historisch begrip ontstaat nu eenmaal niet door het in één keer neerzetten van een groots concept waar verder niet meer aan getornd mag worden, maar door knutselen aan gegeven begrippen, waarbij ze eventueel worden opgerekt, vergeleken, of naar andere gebieden verplaatst zonder dat men zich onmiddellijk rekenschap aflegt van alle theoretische consequenties daarvan. Een begrip als Verlichting ontleent zijn bestaansrecht daaraan dat het historici in staat stelt er allerlei uiteenlopende feiten in onder te brengen en, door ze zodoende met elkaar in verband te brengen, betekenis te geven. Het begrip is bruikbaar juist doordat het een zekere flexibiliteit bezit.

Bij dit spel van voortdurende aanpassing hoort evenwel ook dat af en toe eens iemand om zich heen kijkt, het terrein opneemt, en zich afvraagt waar al dit knutselen ons uiteindelijk gebracht heeft en of we al doende niet het spoor bijster zijn geraakt. Het uiteindelijke doel van onze concepten moet zijn om de wereld te verhelderen. Flexibiliteit mag niet ontaarden in een Babylonische spraakverwarring. Naar mijn indruk evenwel is het begrip 'Verlichting' vandaag de dag vaak vooral een conceptueel rookgordijn. Wat de achtergronden daarvan zijn hoop ik in het volgende uiteen te zetten. Het is niet mijn bedoeling om Jürgens erudiete overzicht naar de kroon te steken. Maar, aangezien zijn stuk welbewust als discussiebijdrage was gepresenteerd, neem ik de vrijheid bij zijn betoog aan te knopen en de zaken nog wat scherper te stellen.

De Verlichting in de geschiedschrijving

De term 'verlicht' was al in zwang in de achttiende eeuw. Maar dat 'Verlichting', of een verwante term, wordt gebruikt als aanduiding voor een bepaalde periode is een meer recente ontwikkeling. Deze ontwikkeling vond vooral in Duitsland plaats.[4] Vanaf de negentiende eeuw werd de term 'Aufklärung' gebruikt als een aanduiding voor de filosofische ideeën van de achttiende eeuw, dat wil zeggen voor het denken van Montesquieu, Voltaire, Diderot, Rousseau, Quesnay, Lessing en hun geestverwanten. Vooral de geschiedenis van de filosofie door Wilhelm Windelband

3 H. Jürgens, 'Welke Verlichting? Tijdaanduidingen en plaatsbepalingen van een begrip', *De Achttiende Eeuw* 35 (2003) 28-53.

4 H. Ritter, *Dictionary of concepts in history* (New York enz. 1986) 133-138 en Horst Stuke, 'Aufklärung', in: O. Brunner, W. Conze en R. Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe* I (Stuttgart 1972) 243-342, een overzicht van de betekenisverschuivingen van de term in Duitsland tot ca. 1800.

(1878) droeg er toe bij om de term als algemeen begrip ingang te doen vinden. In andere landen raakten vervolgens verwante termen in zwang, als Lumières of Verlichting. De Engelse term ‘Enlightenment’ vond pas vrij laat ingang, naar het schijnt vooral onder de invloed van de vertaling van het bekende boek van Cassirer.

Let wel, de term sloeg hier enkel op een onderdeel van de *filosofie*geschiedenis. De 'Verlichting' was niet een zelfstandige periode, maar een aanduiding van een stroming in de filosofie, op gelijke voet met de Stoa of het atomisme. De relevantie daarvan voor de algemene geschiedenis of zelfs de cultuurgeschiedenis was beperkt. Wel werd het begrip algemeen gehanteerd binnen de kerkgeschiedenis. Zo wijdde Landwehr in zijn *Handboek der kerkgeschiedenis* een heel hoofdstuk aan 'De kerk in den tijd van de "Aufklärung"'. Ook hier betekent 'Aufklärung' vooral een filosofisch beginsel, namelijk een poging om een levensbeschouwing te vormen enkel op basis van natuurlijke kennis en met afkeer van elke vorm van openbaring: 'In zekeren zin ziet men dit pogen door de gansche geschiedenis heen.' De behandelde periode is echter vooral de achttiende eeuw.[5]

Het aanwijzen van een filosofische stroming genaamd Verlichting impliceerde echter wel een zekere visie op het verloop van de geschiedenis. Het waren vooral positivistische filosofen die deze stroming meenden te ontwaren. Hun positivisme was nauw gekoppeld aan het politieke liberalisme. Het behelsde een visie op de oorsprong en ontwikkeling van de maatschappij. Mens en maatschappij moesten verbeterd worden door toepassing van de waarden van de exacte wetenschappen. Vooruitgang en evolutie waren sleutelwoorden. In hun opvattingen lieten de positivisten zich inspireren door de denkers van de achttiende eeuw, die ze zagen als hun directe voorgangers. De achttiende-eeuwse Verlichting kreeg daarmee de functie van een soort oorsprongsmythe.

De eigen waarden werden gelegitimeerd door de geschiedenis en waren zelf het resultaat van Vooruitgang. De mensheid was in de loop van de geschiedenis opgeklommen van een 'primitieve', premoderne mentaliteit naar een 'moderne', wetenschappelijke geesteshouding en de filosofen van de Verlichting vormden in dat proces een cruciale schakel. Conservatieve tegenstanders waren het hier overigens geheel mee eens, alleen zagen zij verval en afbraak waar de liberalen vooruitgang waarnamen. Het schema bood bovendien de mogelijkheid om de eigen waarden scherp af te zetten tegen andere wereldbeelden: dankzij de Verlichting zijn 'wij' aan het meer primitieve stadium van die 'anderen' ontstegen.

Dit was echter meer geschiedfilosofie dan feitelijke geschiedenis. Historici konden het er wel of niet mee eens zijn, in hun werk kwam het concept amper tot uiting. De algemene geschiedschrijving bleef lange tijd gedomineerd door de staatkunde, waar dan eventueel een hoekje was ingeruimd voor culturele ontwikkelingen: muziek, literatuur of wijsbegeerte. Ook als de filosofie wel aan de orde kwam was het gebruik van de term 'Verlichting' allerminst vanzelfsprekend. Alleen in Duitsland lijken historici al vroeg serieuze aandacht aan het verlichtingsdenken te hebben besteed. Mogelijk kwam dit door een krachtiger cultuurhistorische of geschiedfilosofische traditie. In *Ullsteins Weltgeschichte* bevat het deel over het 'Zeitalter Friedrichs des Grossen' een uitvoerig hoofdstuk over 'Die Aufklärung in Frankreich'. Dit staat overigens naast hoofdstukken over 'Der Kampf gegen den Jesuitismus' en 'Franzosengeist und Antike, Erziehung einer deutschen Kultur'. Met andere woorden, de 'Aufklärung', als filosofische stroming, is een van vele elementen waaruit de

5 J.H. Landwehr, *Handboek der kerkgeschiedenis*, III, *Nieuwe kerkgeschiedenis* (tweede druk, Kampen 1924) 163-179, citaat op blz. 163. De eerste druk van dit handboek verscheen in 1910.

achttiende eeuw is opgebouwd en geen overkoepelend concept.[6] In een Nederlands overzichtswerk als de *wereldgeschiedenis* onder redactie van Berkelbach van der Sprenkel daaren-

6 J. von Pflugk-Harttunh, *Weltgeschichte. Die Entwicklung der Menschheit in Staat und Gesellschaft, in Kultur und Geistesleben*, V, *Geschichte der Neuzeit. Das politische Zeitalter 1650-1815* (Berlijn 1908) 339-411.

tegen krijgt de Verlichting zelfs geen aparte paragraaf. De auteur van het stuk over de achttiende eeuw, J.S. Bartstra, laat het begrip, of een verwante term, slechts een paar keer terloops vallen en zet het dan steeds tussen aanhalingstekens.[7]

De Tweede Wereldoorlog lijkt een omslagpunt te zijn geweest. In de tweede helft van de twintigste eeuw raakte de politieke geschiedenis het primaat binnen de geschiedwetenschap kwijt. Er was een groter streven naar synthese tussen de verschillende deeldisciplines als literatuurgeschiedenis, kerkgeschiedenis, sociale geschiedenis, enzovoort. Dat resulteerde in een vraag naar overkoepelende concepten waarmee men verschillende aspecten van een tijdvak met elkaar in verband kon brengen. De 'Verlichting' was als begrip vaag en omvattend genoeg om deze functie voor de achttiende eeuw te kunnen vervullen.

De nieuwe beschavingsgeschiedenis was verre van politiek neutraal. De ervaring met het nazisme maakte dat historici beseften dat de geschiedenis niet enkel beschreven kon worden als een opeenvolging van kabinetten en veldslagen. De betekenis van ideeën op de maatschappelijke inrichting en het verloop van de algemene geschiedenis viel niet meer te negeren. In reactie op oorlog en ideologie gingen historici zich herbezinnen op de Europese cultuur en de waarden die daaraan vorm geven. Rationalisme en liberalisme kwamen centraal te staan in het Europese zelfbeeld en daarmee kreeg ook de vermeende stamvader van deze ideeën, de Europese Verlichting, binnen de Europese geschiedenis een speciale betekenis.

Voor de Tweede Wereldoorlog waren de ideeën van de verlichtingsdenkers een controversieel punt geweest tussen liberale en confessionele filosofen en theologen. Na de Tweede Wereldoorlog verloor deze controverse echter zijn scherpe kanten. Behalve met de brede acceptatie van de liberale westerse democratie hangt dit ongetwijfeld ook op een of andere manier samen met de toenemende secularisering en ontzuiling sindsdien. Het gevolg hiervan was dat het begrip Verlichting toepasbaar werd om een gedeelde cultuur aan te geven.

Die gedeelde cultuur kon men overigens nog altijd op verschillende manieren waarderen. Voor sommigen betekenden de excessen van het nationaal-socialisme het bankroet van de Europese beschaving. Zij zagen het nazisme in het verlengde van de Europese cultuurgeschiedenis. De Verlichting, hier opgevat als een bepaald waardenpatroon, lag volgens hen niet enkel aan de basis van de democratie, maar vooral ook van het totalitarisme. Adorno en Horkheimer zetten al in 1947 de toon met hun *Dialektik der Aufklärung*. Hun Aufklärung heeft echter, zoals Jürgens al opmerkt, weinig te maken met de Verlichting in historische zin. Dit is veeleer een intern-filosofische discussie.[8] Sommige latere auteurs proberen wel een historische invalshoek te kiezen vanuit de achttiende-eeuwse filosofie. Hier valt vooral het werk van Talmon te noemen.[9]

Deze cultuurkritische invulling is echter niet dominant geworden. De meeste auteurs zijn zich door oorlog en bezetting juist sterk gaan identificeren met democratie,

7 J.W. Berkelbach van der Sprenkel, C.D.J. Brandt en F.L. Ganshof (ed.), *Wereldgeschiedenis. De geschiedenis der mensheid van de oudste tijden tot heden*, IV (Utrecht z.j.) 209: de '18de-eeuwse "Verlichting"'; 247: de 'Aufklärung'; 253, een paragraaf over 'Het einde der "filosofische" beweging'.

8 Jürgens, 'Welke Verlichting?', 31.

9 Vgl. L.G. Crocker, 'Recent interpretations of the French Enlightenment', *Cahiers d'histoire mondiale* 8 (1964) 426-456, i.h.b. 435.

verdraagzaamheid en vrijheid en zochten deze waarden te verankeren in de Europese filosofische traditie. Dit is de houding van waaruit Peter Gay schrijft. Ook Gay schrijft met de excessen van het nazisme in het achterhoofd, maar beschouwt deze juist als een verloochening van de liberale

waarden, als een ‘terugval’ in irrationaliteit en primitivisme. Zijn Verlichting is een nadrukkelijke verwerping van alles wat voos is in onze cultuur en staat voor beschaving, vooruitgang en redelijkheid. Kortom, de geschiedenis van de Verlichting was voortaan de geschiedenis van onze beschaving, of men deze beschaving nu positief of negatief waardeerde.

De Verlichting als cultuurhistorisch begrip is dus in hoge mate een uitvinding van de twintigste eeuw. De algemeen-historicus die zich verplicht voelde om over de geschiedenis van onze beschaving te schrijven, greep daartoe terug op het oudere geschiedfilosofische concept. De term is weliswaar ontleend aan het achttiende-eeuwse vocabulaire, maar dat vrijwaart de gebruiker niet van anachronismen. Hij is immers niet rechtstreeks ontleend aan de achttiende eeuw, maar ingevuld door negentiende-eeuwse filosofische vooronderstellingen. Vervolgens is de term ook nog eens overgeplant naar een gebied waar ze oorspronkelijk niet thuishoorde en niet voor ontworpen was, de moderne cultuurgeschiedenis.

De Verlichting: een historische categorie?

Historische categorieën proberen een complete werkelijkheid te vangen in een eenvoudige indeling. Dat is natuurlijk onbegonnen werk en de waarde van zulke categoriseringen is, zoals elke historicus weet, heel betrekkelijk. Om niet volledig in rook op te gaan heeft een categorie een concreet houvast nodig. Sinds het begrip ‘wetenschappelijke revolutie’ is ingevoerd, hebben wetenschapshistorici erover getwist wat dit begrip precies moet inhouden.[10] Niemand twijfelt er echter aan dat voor 1543 iedereen meende dat de zon om de aarde draait, en dat aan het einde van de zeventiende eeuw de meeste geleerden overtuigd waren van het tegendeel. Zolang we het er over eens zijn dat zulke min of meer concrete, in de tijd vastgelegde elementen deel uitmaken van de wetenschappelijke revolutie, valt het concept zinvol te gebruiken. Zo kun je er over twisten wat precies de betekenis is van de Reformatie, maar je kunt niet twijfelen aan de opkomst van zelfstandige protestantse kerken.

Heeft het begrip Verlichting een dergelijk ankerpunt? Zaken als ‘godsdienstige tolerantie’, ‘volkssoevereiniteit’, e.d. kunnen daarvoor moeilijk dienen: het zijn zelf abstracties die een concrete invulling behoeven. Voor een filosoof zijn het misschien welbepaalde begrippen waarmee hij een stroming kan karakteriseren, maar historisch gezien is het makkelijker ‘het’ tijdperk van aardappelen poten of rivieren kanaliseren aan te wijzen dan ‘het’ tijdperk van tolerantie. De historicus vraagt onmiddellijk: tolerantie voor wie, voor wat, door wie, waar, wanneer, hoe lang en in hoeverre?

Welke duidelijk aanwijsbare, historische gebeurtenis valt op geen enkele manier uit de Verlichting weg te denken? Dan blijkt het niet zozeer te gaan om concrete voorbeelden van tolerantie, volkssoevereiniteit enzovoort, maar om de abstracte formulering van deze principes. Het gaat om het optreden van de schrijvers Voltaire, Rousseau, Diderot, en Lessing, aan te vullen met een vrije keuze uit bijvoorbeeld Spinoza, Locke, Hume, Beccaria, Thomasius, Smith, Holbach, Semler, enzovoort.

10 Vgl. K. van Berkel, ‘De wetenschappelijke revolutie: een nieuwe kans voor een versleten metafoor?’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 108 (1995) 483-498.

De Verlichting is niet gedefinieerd door concrete gebeurtenissen, maar door abstracte ideeën.

Voor de historicus, in tegenstelling tot de filosoof, zijn zulke ideeën echter geen tijdloze grootheden. Wij hebben een idee van wat wetenschap is. Onder wetenschapshistorici is echter het inzicht gemeengoed dat het onhistorisch is om een zestiende-eeuws geleerde die aan

astrologie doet om die reden, al is het maar terloops, 'onwetenschappelijk' te noemen. Algemeen aanvaardt men dat het idee van wat wetenschappelijk is in de loop van de geschiedenis verandert en dat we niet zomaar onze eigen maatstaven mogen aanleggen. Iedereen begrijpt dat we de geschiedenis van een complex cluster van ideeën en praktijken als 'wetenschap' niet kunnen beschrijven als een monolithisch en onveranderlijk geheel.

Wat 'verlicht' mag heten blijkt voor veel historici echter a priori vast te staan. De 'verlichte' elementen van de achttiende eeuw, of enige andere eeuw, zijn die ideeën, of manifestaties van ideeën, die wij als fundamenteel zien voor onze hedendaagse beschaving. De ideeën van Voltaire of Rousseau *definiëren* de Verlichting niet. Zij gelden als een *uiting* daarvan. Ideeën van deze denkers die wij afwijzen, vallen buiten de Verlichting. Ideeën over raciale ongelijkheid kregen in de achttiende eeuw de wind mee.[11] Niettemin beschouwen de meeste historici racisme als bij uitstek 'onverlicht'. Het racisme van Hume of het antisemitisme van Voltaire is iets waar verlichtingshistorici mee in hun maag zitten en dat altijd zo veel mogelijk is weggeredeneerd, of als iets puur anekdotisch-biografisch afgedaan.[12] (Dat geldt uiteraard niet voor degenen voor wie de Verlichting in dienst staat van cultuurkritiek, maar ook dat is een presentistisch standpunt, alleen in omgekeerde vorm.)

Ogenschijnlijk is er de laatste jaren wel een zekere 'historisering' van het begrip Verlichting opgetreden. Zo is er tegenwoordig in het kader van Verlichtingsstudies ook aandacht voor wat wel de 'schaduwzijde' van de Verlichting wordt genoemd, in het bijzonder de achttiende-eeuwse belangstelling voor esoterie en occultisme, alsook pornografie en libertinisme.[13] In deze gevallen lijkt het echter geen toeval dat hiervoor pas serieuze aandacht is gekomen op een moment dat ook onze eigen cultuur deze elementen positiever is gaan waarderen. Nu onze huidige waarden mede vrouwenrechten of de verworvenheden van de seksuele revolutie omvatten, gelden deze waarden opeens als 'verlicht' en horen daarmee ook vanzelfsprekend in de achttiende-eeuwse Verlichting thuis. Met ideeën die we niet als deel van onze cultuur willen erkennen, ligt het nog altijd lastiger. Aan antigodsdienstige of occulte geschriften is inmiddels ruime aandacht besteed, maar aan de vele achttiendeeeuwse alchemistische handschriften heeft amper iemand zich nog gewaagd.

J.W. Buisman, op zoek naar kenmerken aan de hand waarvan het 'verlichte' gehalte van het achttiende-eeuwse discours viel te bepalen, keek daarvoor onder meer naar standpunten over de maatschappelijke rol van de vrouw. Hij achtte het niet nodig uit te leggen waarom dit onderwerp bij een bespreking van de achttiende-eeuwse Verlichting op zijn plaats zou zijn, anders dan door het aanhalen van een uitspraak

11 Vgl. M.C. Meijer, *Race and aesthetics in the anthropology of Petrus Camper* (1722-1789) (Amsterdam en Atlanta 1999). Meijer benadrukt overigens dat Camper zelf niet mee ging met het racistische tij van zijn tijd, hetgeen zij toeschrijft aan zijn overwegend christelijke denkstijl.

12 R.H. Popkin, 'Hume's racism reconsidered', in: *The third force in seventeenth-century thought* (Leiden enz. 1992) 64: Verdedigers van Hume en Locke 'say that these indications of racist attitudes are not part of the philosophies of these thinkers, but are, at worst, just accidental or incidental expressions of prejudices which they shared with many of their times. Therefore, we are told that these expressions should not be given any philosophical significance, but should be considered in context.'

13 Vgl. Inger Leemans, *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700* (Nijmegen 2002).

van Kant die, naar hij toegaf, weliswaar niet echt feministisch is, maar toch ‘de nodige verwantschap vertoont met het oogmerk van de twintigste-eeuwse vrouwenbeweging’.[14] Buisman zegt tenminste nog duide-

14 J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting*, II, 343. Ook waar hij het thema introduceert in zijn eerste hoofdstuk (‘Verantwoording en afbakening van het onderzoek’) staat geen toelichting bij deze keuze. *Ibidem*, I, 49.

lijk wat hij onder ‘verlicht’ wil verstaan. In veel andere gevallen is een dergelijk oordeel impliciet. Zo noemt Dorothée Sturkenboom een neerbuigende opmerking van Kant over de markiezin van Châtelet een ‘weinig verlichte uitspraak’, terwijl ze nota bene tezelfdertijd betoogt dat zo'n houding in de achttiende eeuw volstrekt normaal was.[15]

Een filosofisch concept dat door een historicus wordt gebruikt houdt daarmee niet op een filosofisch concept te zijn. Het ankerpunt van het idee van Verlichting ligt in de filosofie en niet in de historische werkelijkheid. Daarmee ligt het uiteindelijk in onszelf, in de waarde die wij hechten (of niet hechten) aan bepaalde filosofische begrippen, zoals tolerantie. De historische invulling van het begrip Verlichting wordt in hoge mate bepaald door levensbeschouwelijke uitgangspunten.

Uiteraard is het onvermijdelijk dat historici naar het verleden kijken door een eigentijdse bril. Het probleem met het begrip Verlichting is echter niet dat het een modern concept is, maar juist dat het een verouderd concept is. Het dwingt ons het verleden te beschrijven in termen van een negentiende-eeuwse geschiedopvatting. De positivistische opvattingen over geschiedenis, religie en vooruitgang gelden thans als achterhaald. De veranderingen in mentaliteit in de Europese geschiedenis vormen uiteraard een boeiend onderwerp, waarnaar door sociologen (men denke slechts aan de *Entzauberung der Welt* van Max Weber), antropologen, godsdiensthistorici en sinds enige tijd ook door historici veel onderzoek is verricht. Al dit onderzoek heeft ons in elk geval het inzicht opgeleverd dat het oude beeld van een eenvoudige overgang van een ‘premoderne’ naar een ‘moderne’ mentaliteit te simpel is, laat staan dat zo'n overgang zich zou laten vereenzelvigen met het filosofische programma van de achttiende eeuw.

Onderhuids echter heeft het idee van vooruitgang nog steeds een sterke greep op de geesten. Mensen geloven in bepaalde waarden en hebben behoefte aan een duidelijk gemarkeerde grens tussen degenen die het licht wel en zij die het licht niet hebben gezien. Ergens in de geschiedenis moet het licht zijn doorgebroken en traditiegetrouw leggen velen die doorbraak nog altijd bij de achttiende-eeuwse Verlichting, ook voor idealen die pas in de tweede helft van de twintigste eeuw zijn opgekomen. Vanuit die behoefte aan afgrenzing wordt de Verlichting tegenwoordig wel aangeroepen door mensen die zich ergeren aan allochtonen of bang zijn voor het opdringen van de Islam.

Dit soort opvattingen sijpelt bewust of onbewust binnen wanneer historici de term Verlichting in de mond nemen. Wanneer men zoiets bewust doet, valt dat nog wel te billijken. Een recent voorbeeld is Jonathan Israel, die zijn boek expliciet de ondertitel meegaf: *Philosophy and the making of modernity*. Deze opvatting is aanvechtbaar, maar methodisch gezien valt er niets op aan te merken. De meerderheid van de historici beschouwt ‘Verlichting’ echter gewoon als een nuttig concept in de geschiedschrijving. Het wordt door hen gezien als een simpel periodebegrip, om de cultuur van ruwweg de achttiende eeuw mee aan te duiden. Ze zijn zich amper bewust van het feit dat het op zichzelf een filosofische waardering inhoudt.

15 D. Sturkenboom, *De elektrieke kus. Over vrouwen, fysica en vriendschap in de 18de en 19de eeuw. Het verhaal van het Natuurkundig Genootschap der Dames in Middelburg* (Amsterdam en Antwerpen 2004) 71, 78.

Aanhangers van een evolutionistische geschiedfilosofie hebben uiteraard recht op een eigen vocabulaire en ook periodeaanduidingen hebben onmiskenbaar hun nut. Men moet de twee echter niet door elkaar gaan halen. Iets kan niet dynamisch en statisch tegelijk zijn.

Idealistische geschiedschrijving

Er is een tweede probleem met het begrip Verlichting, dat overigens wel met het eerste samenhangt. Niet alleen suggereert het een richting in de geschiedenis, waartoe het elementen van onze cultuur zonder rekening te houden met de historische werkelijkheid verdeelt over twee kampen, een licht en een donker kamp. 'Verlichting' is vanwege zijn oorsprong in de filosofie ook een idealistisch gekleurd concept.

Over de krachten die het culturele en maatschappelijke leven vorm geven bestaan allerlei verschillende gedachten. Marxisten achten de productieverhoudingen, de sociaal-economische onderbouw, allesbepalend. Ideeën zijn volgens hen hiervan enkel een afgeleide. Anderen leggen nadruk op de belangen van politieke elites, de invloed van charismatische figuren, of op toeval. Al deze verklaringen hebben hun gebreken en de meeste historici onthouden zich wijselijk van uitgesproken standpunten op dit gebied. Maar de historicus die het begrip 'Verlichting' hanteert, heeft impliciet toch een keuze gemaakt. Het begrip gaat uit van een allesbepalende betekenis van filosofische ideeën.

Het verwijt van idealisme kan vergezocht lijken in het licht van de geschiedschrijving van de laatste decennia, waar juist een meer sociale invulling van het begrip Verlichting centraal heeft gestaan. Dit gebeurde vooral in reactie op het werk van Peter Gay. Centraal in Gay's opvatting van de Verlichting staat 'the little flock of philosophers'. Hij hield zich vooral bezig met individuele denkers. Hij zag deze denkers echter als maatschappelijke hervormers die een omwenteling in het geestesleven teweegbrachten. Deze koppeling van individuele denkers met een algemene mentaliteit was een kwetsbaar punt en het is inderdaad vooral hierop dat Gay kritiek heeft gekregen. Men verweet hem dat zijn idee van de Verlichting te elitair zou zijn, in de zin dat hij zich toch vooral bezighield met grote denkers in plaats van met de feitelijke doorwerking van hun ideeën.

Stellen dat Gay's idee van Verlichting elitair is, is alleen mogelijk wanneer men er van uit gaat dat 'Verlichting' over de hele maatschappij hoort te gaan. Voor een begrip dat afkomstig is uit de filosofiegeschiedenis is dat helemaal niet vanzelfsprekend. Niettemin, de kritiek was in zekere zin terecht. Wanneer men aanneemt dat bepaalde ideeën invloed hebben, moet men uiteraard aangeven hoe en langs welke weg deze invloed zich doet gevoelen. Een nieuwe generatie verlichtingshistorici wilde in die lacune voorzien, hetgeen leidde tot de studie van tijdschriften, leesgezelschappen, preken en populair drukwerk, kortom, tot een sociale ideeëngeschiedenis die veel belangwekkende nieuwe inzichten heeft opgeleverd.

De positivistische vooronderstelling bleef daarbij echter grotendeels buiten schot. Slechts zelden stelde iemand de door Gay gehanteerde 'filosofische' invulling van het begrip Verlichting ter discussie. De kritiek ging er als vanzelfsprekend van uit dat de genoemde omslag in mentaliteit inderdaad heeft plaatsgevonden en, bovendien, dat deze het gevolg was van beïnvloeding van bovenaf en samenhing met het filosofische programma zoals dat verwoord werd door sommige radicale of hervormingsgezinde denkers. Daarbij werden andere mogelijkheden over het hoofd gezien.

Een idealistisch historicus ziet de kerk in verval raken doordat mensen, door de opkomst van verlichte ideeën, oog krijgen voor eeuwenoude misstanden. De kritiek is onderdeel van een breder filosofisch programma. Een historicus die meer oog heeft

voor materiële factoren zal veronderstellen dat het ongenoegen met de kerk een gevolg is van dieperliggende maatschappelijke factoren (bijvoorbeeld de groeiende macht van de staat die zich gehinderd voelt door de invloed van de geestelijkheid). Om de kerk haar voorrechten te ontne-

men, zoekt men vervolgens een legitimering, die men in dit geval vindt in ideeën over universele rechten of redelijkheid. Dit is dus een ad-hoc argument dat in principe niet samenhangt met argumenten ten aanzien van andere maatschappelijke (of filosofische) problemen. De traditionele invulling van het begrip 'Verlichting' houdt geen rekening met die laatste invulling en gaat er in de praktijk als vanzelfsprekend van uit dat de opmars van verlichte ideeën de oorzaak is van, of op zijn minst gelijkgesteld moet worden aan, een toenemende secularisering. Een extreme cultureel-materialist ziet de verlichte ideeën als een onbelangrijk epifenomeen, die zullen verdwijnen zodra ze in nieuwe omstandigheden niet meer relevant zijn.

Nu valt een idealistische geschiedvisie op zichzelf met een goed geweten te verdedigen. Voor de meeste historici is de idealistische opvatting van de Verlichting echter geen bewust programma, maar een gevolg van het feit dat zij zich het idealistische karakter van het verlichtingsbegrip onvoldoende realiseren. Zij zijn de term gaan zien als een 'neutrale' omschrijving en laten simpelweg hun standpunt bepalen door de begrippen die zij hanteren. Dit stuurt hun blik op diverse manieren. Soms is het puur een kwestie van onderwerpskeuze. Het is opvallend, en voor een buitenstaander misschien ook wat lachwekkend, dat het begrip Verlichting, of zelfs een daaraan gekoppeld idee van Moderniteit, vooral gebruikt wordt door onderzoekers die zich bezig houden met literatuur, kunst of filosofie, en vrijwel nooit door historici van bijvoorbeeld de achttiende-eeuwse techniek, economie of bureaucratie. Wie moderniteit uitsluitend zoekt in filosofie vindt haar uiteraard ook nergens anders en krijgt snel een overdreven idee van de betekenis van dit veld.

Soms blijkt echter uit uitlatingen van historici dat de idealistische visie niet alleen hun blik richt, maar ook hun interpretatie bepaalt. Historici weten al lang dat 'verlichte' idealen als tolerantie, godsdienstige pluriformiteit en bescherming door de wet in de zeventiende-eeuwse Republiek der Nederlanden al deels waren gerealiseerd. Echter, zoals een vooraanstaand expert het uitdrukt, 'Niemand heeft ... nog aan deze verschijnselen de conclusie willen verbinden dat de Verlichting in de Republiek in de late zeventiende eeuw al gerealiseerd zou zijn. Het ging hier vooral om pragmatische oplossingen voor concrete politieke problemen.'[16]

Als je er goed over nadenkt is dit een merkwaardige tegenstelling. In de eerste plaats zou iemand het feit dat bestuurders de voorkeur geven aan pragmatische oplossingen boven blinde Prinzipienreiterei best een 'verlichte' en moderne houding kunnen noemen. In de tweede plaats kan men evenzogoed stellen dat de principiële pleidooien voor tolerantie en godsdienstige pluriformiteit uit de hoogtijdagen van de Verlichting in wezen pragmatische reacties waren op een als acuut ervaren politiek probleem: de invloed van de kerk en geestelijkheid binnen de staat. Om van 'Verlichting' te kunnen spreken is het voor de meeste historici duidelijk niet voldoende dat staatslieden, beambten of hervormers bepaalde als verlicht te bestempelen maatregelen in praktijk brengen. Het moet gaan om een bewuste poging die expliciet geïnspireerd wordt door een wel geformuleerd, kennelijk vrij zwevend gedachtegoed. Wie wil slagen voor het diploma van verlicht staatsman dient in elk geval een voldoende te halen voor filosofie.

Inmiddels zijn er, in het voetspoor van Jonathan Israel, wel degelijk mensen die de Verlichting situeren in de Republiek van de late zeventiende eeuw. Die Verlichting

16 W.W. Mijnhardt, 'Genootschappen en de Verlichting: een repliek', *De Achttiende Eeuw* 26 (1994) 112-113.

bestaat echter niet uit de politiek van schikken en plooien van de Hollandse regenten, maar uit het ra-

dicale gedachtegoed van in Nederland actieve denkers als Descartes en Spinoza. Uiteraard is er verschil tussen tolerantie als pragmatische oplossing en tolerantie als filosofisch-politiek of religieus ideaal. Er is a priori echter geen enkele reden om de tweede vorm belangrijker te vinden dan de eerste. Integendeel. Binnen de filosofiegeschiedenis is het ongetwijfeld volstrekt legitiem om te doen alsof je het over tolerantie hebt als je het in feite over het ideaal van tolerantie hebt. Maar de pragmatische oplossing is een maatschappelijke en historische realiteit, terwijl de relevantie van het ideaal voor het feitelijk verloop van de geschiedenis op zijn minst moet worden aangetoond.

De eerder genoemde Buisman is een van de weinigen die in de verantwoording van zijn werkwijze althans probeert zich rekenschap te geven van de aard van de Verlichting. Hij beschouwt het als een probleem dat verlichte standpunten net zo goed kunnen zijn ingegeven door mode als door een verlichte geest. Dat zelfs 'de Verlichting als zodanig' voor een deel op mode berustte noemt hij een 'ontmoedigende gedachte'. Immers, hoe kan de historicus dan nog de 'ware' Verlichting bij de staart grijpen? Als oplossing onderzoekt hij in het bijzonder de reacties op rampen. Onverlichte geesten zullen rampen opvatten op de traditionele manier, als straf van God, terwijl verlichte geesten een natuurlijke of menselijke verklaring zouden prefereren, is de gedachte. Door de reacties te turven zou dus het oprukken van de Verlichting in de tijd en onder verschillende bevolkingsgroepen zijn te meten. In zijn verantwoording legt Buisman uit dat zulke reacties voor zulk onderzoek bijzonder geschikt zijn, aangezien de mensen hier op een kwetsbaar moment worden betrapt en daardoor geneigd zullen zijn hun 'ware' gevoelens uit te spreken, in plaats van zich primair te laten leiden door mode of conventie.[17]

Verlichting krijgt hier bijna het karakter van christelijke deugdzaamheid: op het hart komt het aan. Dit lijkt mij een discutabel uitgangspunt. Wij bestuderen de Verlichting omdat het een maatschappelijk verschijnsel is en modes of conventies zijn in dat verband minstens zo relevant als diep gevoelde overtuigingen.

Geen conclusie en een moraal

Welnu, wat moeten wij na alles te hebben overwogen met het begrip Verlichting? Helaas, een duidelijke conclusie valt niet te trekken. Het zou vermetel zijn hier een nieuwe definitie voor te schrijven en afschaffen is ook weinig praktisch. Het begrip voorziet daarvoor te veel in een behoefte. Begrippen krijgen gezag in colleges en bij discussies, niet in studeerkamers. De belangrijkste aanbeveling die ik op dit punt kan maken, is om er terughoudend mee om te springen.

Wel kan worden vastgesteld dat de historisering van de achttiende eeuw te wensen overlaat. Op zich is het allerminst nieuw dat een tijdvak vooral vanuit de eigen waarden wordt beschreven. Ook de klassieke oudheid heeft lange tijd gegolden als de wieg van de moderniteit. De periode werd zodoende afgeschilderd als een periode vol in toga's gehulde Victoriaanse schoolmeesters. Elementen die niet pasten

17 J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch- en sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland*, I (Zwolle 1992) 61, noot 101.

(astrologie, magie, enzovoort) werden in de beeldvorming stelselmatig genegeerd of aan specialisten overgelaten, andere waarmee wij ons wel konden identificeren (democratie, filosofie en wetenschap, meer in het algemeen rationaliteit) werden onder het vergrootglas gelegd. Inmiddels erkent vrijwel iedeeen

het onhistorische van een dergelijke benadering. Voor moderne historici is de oudheid in de eerste plaats een heel vreemd land geworden. Voor de achttiende eeuw moet een dergelijke slag nog worden gemaakt, lijkt het.[18]

Over de werkwijze van historici heeft het bovenstaande ons echter wel het nodige geleerd. Al kan ik over de Verlichting geen echte conclusies trekken, ik wil mij wel wagen aan een methodologische moraal. Als eerder betoogd valt de relatie van ideeën tot de samenleving op verschillende, deels tegengestelde wijze te bezien. Tegenover de idealisten die menen dat ideeën de drijvende krachten in de geschiedenis zijn, staan de cultureel-materialisten, die ideeën enkel beschouwen als de uitingen van de materiële noden en de heersende belangen in een samenleving. Volgens hen vormt de samenleving de ideeën in plaats van andersom. De historicus zal in het algemeen niet volledig tot een van beide scholen gerekend willen worden, maar van geval tot geval een afweging maken. Dat is echter niet geheel onproblematisch, zoals uitvoerig is betoogd door de cultureel-antropoloog Marvin Harris. Hij beschouwt de weigering om een bepaalde onderzoeksstrategie te omhelzen op zich als een bepaalde strategie, namelijk die van het eclecticisme. Het nadeel daarvan is dat je, door benaderingen van allerlei herkomst door elkaar te klutsen, gegarandeerd nooit een samenhangende theorie krijgt.[19]

Dit argument is ongetwijfeld partijdig (Harris is een gedreven cultureel-materialist), maar niet geheel ongegrond. Wie eclectisch te werk wil gaan, zal zich van elk concept, elk resultaat en elk model moeten afvragen waar het vandaan komt, wat de implicaties zijn en hoe het met andere elementen valt te combineren. Van alle onderzoeksstrategieën is het misschien de beste, maar ongetwijfeld de moeilijkste. Uitgaan van een vast stramien en vaste begrippen waar je niet van afwijkt is veel gemakkelijker. In de praktijk wordt eclecticisme echter soms toegepast vanuit een soort intellectuele gemakzucht: voor een verklaring of beschrijving wordt eenvoudig een beroep gedaan op toevallig voorhanden elementen zonder over de herkomst na te denken. Dat kan leiden tot een geschiedverhaal dat voornamelijk gehuld is in conceptuele mist.

18 Vgl. Jürgens, ‘Welke Verlichting?’, 43.

19 M. Harris, *Cultural materialism. The struggle for a science of culture* (herdruk, Walnut Creek enz. 2001) 287-288 (de hele bespreking van eclecticisme beslaat pp. 287-314).

Summaries

Isabella van Elferen

Thou shalt weep on my tomb...
***Sentimental, metaphysical and performative tears in Elisabeth Maria Post's* Het Land**

The eighteenth century has been referred to as 'the weeping century', as no other period in cultural history contains so many literary, musical and artistic accounts of tears and crying. Theorists of sentimentality attributed special meanings to weeping. Tears were considered a proof of virtue and of spiritual nobility. Sentimental tears, moreover, gained meaning when shed publicly, so that the world could see and value the weeper's virtue. In mid-eighteenth century Dutch literature, sentimental tears also had an explicit religious function. Crying had been an important aspect of devotional life since the Reformation, culminating in the religious sentimentality of pietism. The devotional literature of Dutch *bevindelijkheid* shows many examples of such tears demonstrating virtuous sensitivity.

In this article I propose a re-evaluation of sentimental and pietist tears from a performance-theoretical perspective, and investigate the role of tears as a cultural performance. Whereas sensitivity and repentance were described as private emotions, their tearful expression took place in the new public sphere of the bourgeois that Jürgen Habermas has described. In its functionality as a public arena for collective sentimentality, the mid-eighteenth-century epistolary novel can be interpreted as the stage on which crying - as a cultural performance - evoked the crossing of borders between both secular and religious sensitivity, private and public emotions, and worldly sorrows and eschatological redemption. A critical rereading of Elisabeth Maria Post's novel *Het land* from this theoretical background will serve to evaluate the variegated meanings and functions of sentimental tears in this phase of Dutch literary history.

Lia van Gemert

Real heroes are rare
Idols in Dutch epic tales

This paper studies four heroic leaders in Dutch early modern epic poems: John the Baptist in Vondel's *Joannes de boetgezant* (1662) vs. the biblical David in Van Merken's *David* (1767) and Stadholder Prince Maurits in Van Bos's *Mauritias* (1646) vs. Hugo de Groot, Pensionary of Rotterdam, in Moens's *Hugo de G root* (1790).

The four want to be traditional heroes, aspiring to purify their society. Joannes and De Groot even become similar to Christ in performing this task. But only two of them succeed: Maurits and David. Joannes and De Groot are isolated men: Joannes dies (Christ will fulfil his mission); De Groot fails totally because he puts his personal interest first.

All four epics show the traditional pattern of virtues and vices: courage, moral integrity and (in various degrees) devotion to God, in opposition to cowardice, unreliability and self-conceit. The differences between the 17th- and 18th-century

societies are strikingly clear: the 17th-century poems focus on the governing *elite*, while in the 18th century the ideal of a shared community is being put forward. In terms of gender, the difference is also obvious. Vondel and Van Bos hardly portray any women, and when they do the women show their

traditional reprehensible qualities; Van Merken and Moens pay equal attention to men and women, without distributing qualities among the sexes but stating that they are together responsible for public and private life.

The poetic conventions in these poems also mark the differences between 17th- and 18th-century writing. Vondel and Van Bos concentrate on rhetorical arguments with static scenes and characters. Van Merken and Moens operate in a more narrative way, following strategies derived from the novel and presenting socially sensible characters. Their reason for not choosing the novel may have been the status of the epic poem. David and De Groot are perfect citizens but at the same time could not have been portrayed in a novel without harming their status of *heroic* leader.

W.R.D. van Oostrum
Convicted to serve as an example?
Female idols in the eighteenth-century literary circuit

In the eighteenth century the world of public writing and publishing was mostly a male territory. So, on the one hand, for women to praise a woman writer as an inspiring predecessor was risky. Her destiny was to be a caring spouse, housewife and mother, and her female *nature* didn't permit her writing for her own sake. However, of course there were women writers. They had to fight their way into a man's world and to be successful they had to conform to the existing male standards.

On the other hand the mere act of praising women's writing didn't necessarily imply a serious attempt to assess its literary worth, nor did recognition by the critical (male) establishment mean inclusion in the literary canon. To become famous, a female writer had to be the best of her sex and better than most male writers. If a woman surpassed male colleagues, she became *unique* and *an exception*, the recipient of paradoxical praise: she wrote ‘like a man’.

The official literary canon of the eighteenth century contains only a few women writers. Accordingly, only a few women (and men) idolize female laureates. Praising a female writer was always a bit ambivalent: men admire her work and esteem her femininity; women look up to her literary achievement. As the number of women writers increases, the adage is: ‘new balls’. New forms of literary criticism develop, literary criteria change (circa 1760 & 1790).

A different status and a warm reception produce literary characters, such as the English Pamela and Clarissa, the French *Julie*, the Dutch *Julia (& Eduard), Koosje, Chrisje (&Willem)* (from *Willem Leevend*). They are ‘compatible’ with our twenty-first-century *icons*.

André Hanou
Wanted: heroes (M/F)

When asked to write about heroes of the Enlightenment, one's first difficulty is to get a clear focus on this problem. Is there a definition for a Hero, Heroine? Does one

wish to write about people who have had a real existence, or does one write about characters in fiction? Should there be a difference between hero-worship in the past, and acknowledgement of past heroes nowadays?

The present author has more or less withdrawn from this methodological battlefield. He has decided to use different frameworks and points of view. Therefore he discusses:

1. Fictional heroes (who are famous mostly because of their origins in fiction, or literature). The focus is here on their archetypical value, and usability in the mind of modern man. It would

seem that the Enlightenment has produced more types (like Robinson, Casanova) than Antiquity, the Bible and so on; at least when one considers those who are still well-known today. 2. Thematic heroes: characters who in fiction, essays and other sources were popular during the Enlightenment period because they fulfilled contemporary needs and desires. Examples: the adventurer, the distressed young woman who is put to the test, the gentleman-rogue, the citizen, the innocent. Of course in this field there are counter-heroes, like the dandy, the pharisean religionist, the conspirator.

3. Real heroes, from a dozen dimensions of life. A very debatable selection. Is it, for instance, really verifiable if, in the Netherlands, in the field of philosophy, the most known or adored thinkers have been, in succession: Rousseau, Martinet, Kant, Spinoza and Swedenborg? - This part of the article might mean the end of friendships, or become a cause of quarrels among the learned.

Luc Duerloo
Cassant and Cassandra
Idolizing the Habsburgs

The recently reconstructed memoirs of Jean Philippe Eugène de Merode, marquess of Westerlo, offer a frank and revealing insight into how a high ranking nobleman of the early eighteenth century understood his allegiance to his Habsburg sovereigns King Charles II of Spain and Emperor Charles VI. Critical if not vitriolic of almost everyone who crossed his path, Merode considers the two monarchs absolutely beyond reproach. Heavenly signs mark out their distinct nature. Their virtues are innate; their propensity to rule indisputable. Even the lack of a proper education in the case of Charles II cannot compromise this. When erroneous policies are pursued, these are wholly the responsibility of evil counsellors that surround and maliciously manipulate the sovereign. The stereotype of the good prince and the bad counsellor is a very old one, dating from at least the Late Middle Ages. Yet at the same time Merode's adoration of his sovereigns also contains a much more modern aspect, for his memoirs devote considerable attention to their private lives, in particular to their sexuality. The lurid details he provides are very much like those that were to compromise the French monarchy later in the eighteenth century. In very much the same vein, his interests prefigure those of the royalty press of the twenty-first century.

Cecil P. Courtney
Isabelle de Charrière and Voltaire.
Trois femmes *and* Candide

Isabelle de Charrière's 'Kantian' novel, *Trois femmes* (1795), is an example of the use of prose fiction to test philosophical theories. Just as Voltaire, in *Candide* (1759), tests the optimistic rationalism of Leibniz against what happens in the real world, so Charrière tests Kant's theory of moral obligation against the experiences of her three

women. The present article examines not only the affinities between *Candide* and *Trois femmes*, but also the differences, including differences of tone and style. One important difference is that, whereas at the end of *Candide* we are left with the exhortation 'il faut cultiver notre jardin', without any precise explanation of its meaning, Charrière makes a point of illustrating, incident by incident, what exactly such a practical philosophy might involve and shows how, in making moral decisions in response to difficult situations, the three women are guided, not by any ab-

stract theory, but by what, in their judgement, is the most useful course of action for the happiness of those concerned. Another important difference is that, in the second part of the novel, we move beyond the pragmatic morality of the first part to a recognition of the need for a certain ideal of moral perfection, at least as an aspiration, which adds dignity and meaning to life. Strong reservations are now expressed about the philosophy of utility of part I, but this development is not entirely surprising when we remember that Voltaire, likewise, to judge from his later works, became dissatisfied with the empiricism of *Candide* and finally returned to metaphysical considerations and a search for higher ideals. However, whereas Voltaire conducts his enquiry in terms of a search for cosmic order, Charrière, who in this respect remains very much a novelist and shows close affinities with Rousseau, conducts it in terms of psychology and the individual conscience.

Rienk Vermij
What was Enlightenment?

This article, which joins a discussion on the meaning of 'Enlightenment' started earlier in this journal, questions whether the idea of Enlightenment makes sense as a historical concept. The idea was introduced in nineteenth-century history of philosophy to denote a set of philosophical ideas. Only much later was it adopted by cultural historians as well, but Enlightenment should still be regarded as a philosophical, not as a historical concept. The problems this causes are twofold. In the first place, the idea of Enlightenment is closely linked to nineteenth-century positivist ideas about social progress, which by now have become obsolete. Secondly, as a philosophical concept Enlightenment presupposes an idealistic view of history. Such presupposions will unwittingly enter the narrative of a historian using the term. In principle, it would be possible to define 'Enlightenment' in a more strict and neutral way. However, the philosophical content has always been the raison d'être of the idea of Enlightenment and it seems improbable that historians would reach agreement on a completely new definition.

[2006/2]

Verklaring der plaat

Hubert-François Bourguignon, genaamd Gravelot (1699-1773), Titelgravure voor een Nederlandse editie van Jean-François Marmontel, Belisarius (Amsterdam 1769[3]), Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

Een oude man, voorovergebogen, leunend op een stok met zijn ene hand, op de schouder van een jongeman met de andere. Schuifelend door een mediterraan landschap, waarvan hij niets kan zien: als blinde is hij volledig afhankelijk van de hulp van anderen. Evenmin kan hij het aan hem gewijde gedenkteken opmerken dat hij zojuist passeert, een afgeknotte zuil, nog gesierd met laurierkransen, als symbool voor de kracht en de roem die eens kunnen vergaan. De slangen die zich om de zuil krullen, symboliseren hier niet de eeuwigheid: zij dreigen de jonge leidsman elk moment te kunnen bijten.

Het opschrift op het voetstuk van het monument helpt ons de man te identificeren: Belisarius is hij, gewezen generaal in het leger van keizer Justinianus. Groot was Belisarius' roem toen hij belangrijke gedeelten van het Italische schiereiland heroverde op de Gothen. Diep zijn val toen hij beschuldigd werd van verraad aan de keizer, gevangen gezet, beroofd van zijn functies en eretekenen, blind gemaakt en verbannen. Zijn bewezen onschuld en het daarop volgend eerherstel konden de latere legendevorming rond zijn persoon niet verhinderen: als blinde bedelaar zou de oude generaal in de straten van Constantinopel zijn kostje bij elkaar hebben moeten schooien, totdat hij herkend werd door een soldaat die onder hem gediend had en die de aandacht vestigde op zijn vroegere meester: ‘date obolum Belisario’: ‘geeft toch een obool aan Belisarius!’ Die scène komt in de beeldende kunst van de zeventiende en achttiende eeuw regelmatig voor, als historie met een krachtige morele les van vaderlandsliefde en de vergankelijkheid van de roem. Het schilderij van Jacques-Louis David uit 1781 is het bekendste voorbeeld.

De geschiedenis van Belisarius krijgt in de achttiende een onverwachte impuls met de verschijning van Marmontels roman Bélisaire in 1767. Bij Marmontel is Belisarius een balling geworden die op zijn filosofische wandeling tal van vragen betreffende religie en moraal aansnijdt. Vooral het vijftiende hoofdstuk over de tolerantie en de in het boek opgeworpen vraag of ook deugdzame heidenen in de hemel kunnen komen, leidt tot verwoede debatten (de 'Socratische oorlog') tussen vertegenwoordigers van de orthodoxe kerk en verlichte of gematigde filosofen. Belisarius wordt een cultfiguur, een achttiende-eeuws icoon van verdraagzaamheid en verlichting. Zo kon hij ook het symbool worden van de verlichte balling.

Frans Grijzenhout

Literatuur

E.G.E. van der Wall, Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk (Hilversum 2000).

Joris van Eijnatten
Inleiding
Ballingschap, verbanning en de ban

Joris van Eijnatten (1964) is als historicus verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij is gespecialiseerd in de cultuur-, ideeën- en religiegeschiedenis van Europa.

Volgens schrijver en Azië-specialist Ian Buruma romantiseren hedendaagse postmoderne intellectuelen en kunstenaars de ballingschap. Als aanhangers en pleitbezorgers van de *ethnic turn* betogen hele horden van westerse academici en cultuurdragers dat het exil het wezenskenmerk is van de multiculturele wereldburger. Voor hen schijnt ballingschap mede daarom zo fascinerend te zijn omdat zij een vorm van slachtofferschap behelst. Onderdrukking - vanwege huidskleur of seksuele geaardheid of om welke reden dan ook - is iets wat hedendaagse commentatoren graag cultiveren, liefst vrijblijvend. Zij vertoeven, aldus Buruma, in een wereld waar de theorie het gewonnen heeft van de praktijk, het *sollen* van het *sein*, de metafoor van de werkelijkheid. Van de harde realiteit van echte slachtoffers van de ballingschap hebben zij geen weet.[1]

Of Buruma's oordeel over de moderne - of liever postmoderne - intellectueel gerechtvaardigd is, weet ik niet. De algemene strekking van zijn betoog is dat de vrijblijvende banneling waar intellectuelen naar zijn mening zo mee dwepen, hun trivialisering van het exil, onlosmakelijk verbonden is met de westerse cultuurgeschiedenis. Die bewering lijkt mij onjuist. Binnen de cultuurkring van het Westen werd ballingschap juist gezien als iets ernstigs, als iets wat je beter niet kon ondergaan. Dat geldt in elk geval voor de achttiende eeuw, en het geldt zeker voor Willem Bilderdijk.

Bilderdijk bracht, zoals bekend, een klein decennium in ballingschap door, onder meer in London en Brunswijk, en schreef daarover heel wat regels in poëzie en proza. In 1827 maakte hij de staat op van een leven als balling:

> Het schijnt dat de Voorzienigheid my alle aardsche rampen heeft willen doen doorgaan. Jammerlijke lichaamspijnen, kwellingen van geest en gemoed, beslommeringen van allerlei aard, hoon, smaad, lijfs- en levensgevaren, ballingschap, armoê en gebrek, trouwloosheden van alle bedenkelijke zijden, nachtwaken, zwerven, en zwoegen, met allerhande verdrukkingen zijn mooglijk nooit in zulk eene aanhoudende ophooping en overstelping aan eenig mensch in den loop van een eeuw tijds overgekomen, als my van 't begin mijner heugenis tot heden.[2]

Deze passage schreef hij niet vanuit de overtuiging dat men zich de status van balling probleemloos kan laten aanmeten, alsof het exil een aangenaam intellectueel spelletje zou zijn. Bilderdijk genoot niet voor niets lange tijd de status van één van 's vaderlands deskundigen (naast Vondel) op het gebied van de ballingschap. Het *Woordenboek*

1 Ian Buruma, *De neoromantiek van schrijvers in exil* (Amsterdam 2000).
2 Willem Bilderdijk, *Brieven* (Amsterdam 1836-1837) II, 260 (brief aan Jeronimo de Vries dd. Haarlem, 7-12-1827).

der Nederlandsche Taal haalt onder het lemma ‘ballingschap’ juist Bilderdijk aan: ‘En 'k ga in woeste ballingschap [...] Daar trekke ik door de wildernis / In eindeloos geween’.[3]

3 Willem Bilderdijk, *De dichtwerken van Bilderdijk*, Isaäc da Costa, A. da Costa en A.C. Kruseman (ed.) (Haarlem 1856-1859) I, 120-121; de regels komen uit ‘Urzijn en Valentijn’, 1795. *Woordenboek der Nederlandsche Taal op cd-rom* (Den Haag 2003), lemma ‘Ballingschap’.

Dat Bilderdijk niet meer op de status van 's vaderlands bekendste balling kan bogen, neemt niet weg dat zijn geval, en daarmee het verschijnsel ‘ballingschap’ in de achttiende eeuw als zodanig, de moeite van het bestuderen waard is. Juist een historische benadering kan licht werpen op onze huidige ervaring met het verschijnsel ballingschap. Waar ligt - om op Buruma terug te komen - de grens tussen de ernst van de geleefde ballingschap en het spel van de literaire of intellectuele verbeelding, tussen de rauwe werkelijkheid van de banneling en de comfortabele vrijblijvendheid van de toeschouwer? Er laten zich uiteraard ook tal van andere vragen stellen. Bilderdijk was lang niet de enige die verbannen werd, of mettertijd terugkeerde uit den vreemde. Hugenoten, doopsgezinden, joden, critici, patriotten, orangisten, revolutionairen, aristocraten en criminelen, zij kregen allen te maken met ballingschap, verbanning of de ban. Welke vormen van uitsluiting deden zich in Nederland in de achttiende eeuw voor? Welk lot viel ballingen in het ‘tijdperk Bilderdijk’ ten deel?

Ballingschap in de achttiende eeuw is nog nooit als zodanig gethematiseerd. Kennis van de oorzaken en gevolgen, van de historische context en de implicaties van ballingschap in het verleden geeft reliëf aan en biedt inzicht in een blijvend actueel verschijnsel. In deze thematisering schuilt de meerwaarde van de bijdragen in deze aflevering van *De Achttiende Eeuw*. De artikelen in deze bundel vormen de neerslag van het symposium ‘Ballingschap. Vormen van uitsluiting in de Nederlanden in de achttiende eeuw’, dat plaatsvond op 27 en 28 januari 2006, naar aanleiding van de terugkeer in 1806 van de dichter en balling Bilderdijk naar Nederland.

‘Ballingschap’, stelt het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, is ‘de hoedanigheid en toestand van een balling, het leven als balling’.[4] Je kunt in ballingschap gaan en je kunt erin rondzwerven, je kunt in ballingschap worden gedreven of erin worden gezonden. In eigenlijke zin, aldus het *WNT*, is een balling ‘hij, wien bij het vonnis is verboden binnen een bepaald gebied te verblijven, hij die er uit is verbannen.’ Dat is een relatief eenvoudige definitie, die verder weinig uitleg behoeft. Een balling is iemand die uit een bepaald gebiedsdeel is verbannen.

De betekenis van ‘verbannen’ ligt vervolgens voor de hand, namelijk het ‘bij decreet of vonnis iemand het verblijf binnen een bepaald rechtsgebied ontzeggen’.[5] Iemand die zo'n ban ofwel ‘bannissement’ onderging, heette dan een ‘balling’ - of, in een variant waarop de woordkunstenaar Bilderdijk kennelijk patent had, een ‘verbanneling’. Het woord bezat nog een tweede betekenis, naast die van uitwijzing, namelijk het ‘met de kerkelijke ban treffen’, het verwijderen van een persoon uit de gemeenschap der gelovigen: het excommuniceren dus. Bij uitbreiding, tenslotte, betekent ‘verbannen’ zoveel als verjagen, verdrijven, uitstoten of uitsluiten.

Als overheden en kerken iemand in de ‘ban’ deden - hiermee komen we op het derde woord in onze trits - ontzegden zij een persoon de toegang tot een bepaald gebied of een bepaalde gemeenschap.[6] Wereldlijke gezaghebbers konden een tijdelijke of eeuwige ban als vrijheidsstraf opleggen, eventueel in de vorm van actieve deportatie. Ook kerkelijke autoriteiten konden iemand ‘met de ban slaan’.

4 *Woordenboek der Nederlandsche Taal op cd-rom*, lemma's ‘Ballingschap’, ‘Balling’.
5 Ibidem, lemma's ‘Verbannen’, ‘Verbanning’.
6 Ibidem, lemma's ‘Ban’, ‘Bannissement’.

Welke eigentijdse vormen van ballingschap trokken de aandacht van achttiende-eeuwers? Ik maak voor de gelegenheid onderscheid tussen het 'verhaal' en de 'actualiteit'. Veel achttiende-eeuwers zullen goed bekend zijn geweest met de vele Bijbelse verhalen over ballingschap. Die lopen uiteen van de verbanning van Adam en Eva tot het verblijf op het eiland Patmos van de heilige balling Johannes. Zulke verhalen leefden voort in de literatuur en op de kansel. Van Vondels *Koning David in ballingschap* (om maar iets te noemen) rolden in de achttiende eeuw nog meerdere edities van de pers. Voor generatie op generatie van protestantse gelovigen gold de zogenoemde Babylonische ballingschap van Israël als een metafoor voor de geestelijke ballingschap - de afwezigheid van Gods geest - die het 'Neerlands Israel' zou treffen indien het weigerde zich te bekeren.

Het Bijbelse verhaal over de verstoting uit het paradijs is een oorsprongsmythe. Ook 'nationale' verhalen fungeerden als zodanig. Men liet de geschiedenis van bepaalde volken beginnen met een rebellie die uitliep op de verbanning van de opstandelingen. Hoewel in de nationale mythen van de noordelijke of zuidelijke Nederlanden het thema van de opstand prominent aanwezig is, geldt dat niet voor dat van de ballingschap. De door de Romeinen verslagen Bataafse rebellen werden vooral als vrijheidstrijders, maar zelden als ballingen voorgesteld of verbeeld.[7] Frans Grijzenhout laat in zijn bijdrage 'Ballingschap in beeld' zien, dat de klassieke verhalen over de tragische figuren Oidipous en Belisarius geliefde thema's waren in de kunst. Vooral de Byzantijnse legeraanvoerder Belisarius blijkt een voorname rol te hebben gespeeld in de achttiende-eeuwse verbeelding van de politieke ballingschap. Geschoolde achttiende-eeuwers waren uiteraard ook bekend met de lotgevallen van andere klassieke ballingen, waaronder Odysseus en Aeneas. Populair in de achttiende eeuw waren ook de klaagdichten van Ovidius over zijn ballingschap aan de Zwarte Zee. Salomon van Rusting stelde ze in 1701 nog op rijm.[8] Het sociale en politieke isolement van de balling was trouwens een bekend thema in de klassieke emigrantenliteratuur - naast Ovidius valt te denken aan Cicero, Dio Chrysostomus, Seneca junior en Boëthius.[9]

Behalve door de literaire verhaaltradities werden achttiende-eeuwers door de actualiteit met het verschijnsel ballingschap geconfronteerd. Voor de geschiedenis van de joodse diaspora bestond in de achttiende-eeuwse Republiek mede vanuit godsdienstig oogpunt gerede belangstelling - ook uiteraard onder de joden zelf. De Republiek zelf had te maken gehad met de instroom van joodse vluchtelingen uit de Iberische archipel, en later doken er ontheemde joden op uit Oost- en Midden-Europa. Dan waren er bijvoorbeeld de Franstalige protestanten, die na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 naar de Republiek vluchtten. Tenslotte veroorzaakten politieke gebeurtenissen in de Republiek zelf een uittocht van vluchtelingen, eerst in 1787 de patriotten, vervolgens in 1795 de orangisten.

7 Een uitzondering is: Simon Rivier, *Bato, eerste patriot, vader der Batavieren en balling voor de vrijheid. Treurspel* (Rotterdam 1786).

8 *Publii Ovidii Nasonis Brieven, bestaande in klaag-gedigten; gesonden aan sijne vrinden ... in sijn ballingschap, van de kust van Pontus [...] In rijm gestelt door Salomon van Rusting* (Amsterdam 1701).

9 Over de klassieke emigrantenliteratuur, zie Jo-Marie Claassen, *Displaced persons. The literature of exile from Cicero to Boethius* (London 1999).

Juist de politieke ballingen uit de revolutietijd - ook die uit de zuidelijke Nederlanden - vormen een dankbaar object van onderzoek, niet in de laatste plaats vanwege de egodocumenten die zij hebben nagelaten. Zo beschikken we over een reisverslag van het gedwongen verblijf in de Oostenrijkse Nederlanden van de aristocratische patriot Jan Bernd Bicker.[10]

10 M.N. Bisselink, A. Doedens (ed.), *Jan Bernd Bicker: een patriot in ballingschap 1787-1795. De autobiografische reisverslagen van een gevlucht Amsterdams regent en patriot van 'progressieve' signatuur* (Amsterdam 1983).

Maar laten we de orangisten niet vergeten. Willem V was genoodzaakt zich te vestigen in achtereenvolgens Londen, Nassau en Brunswijk, waar hij stierf, tot groot verdriet van Bilderdijk, de orangistische balling bij uitnemendheid.[11] Een balling die in het 'tijdperk Bilderdijk' overigens veel publiciteit wist te genereren, ook in Nederland, was Napoleon Bonaparte, ooit 'keizer der Franschen, daarna regerend banneling op 't eiland Elba'.[12]

Dan zijn er nog de verbannen criminelen. In de tweede helft van de achttiende eeuw begon de gedwongen verplaatsing van grote aantallen veroordeelden de gewoonste zaak van de wereld te worden. Zo geldt de massale deportatie van gevangenen vanuit Engeland naar Australië als de omvangrijkste door de staat georganiseerde ballingschap uit de vroegmoderne geschiedenis. Tussen 1787 en 1868 werden zo'n 160.000 burgers gedeporteerd. In juridisch opzicht bestond er trouwens een duidelijk onderscheid tussen 'verbanning' en 'deportatie' - daarover meer in de bijdrage van de rechtshistorici Sjoerd Faber en René Lombarts over de uitzetting van Willem Bilderdijk in 1795. Straffen en maatregelen konden door verschillende (rechterlijke en bestuurlijke) organen worden opgelegd. In Bilderdijks geval, betogen de auteurs, ging het om een als maatregel opgelegde verbanning.

De cultivering van de zichzelf opgelegde, vrijblijvende verbanning waartegen Ian Buruma zich keert, gaat gepaard met ruime definities van ballingschap. Een balling, zo stelt men, is iemand die fysiek op de ene plek aanwezig is, terwijl hij zich de werkelijkheid van een andere plek voor de geest haalt.[13] Ballingschap kan zelfs worden opgevat als een metafoor voor de toestand waarin de 'narratieve verbeelding' verkeert. Immers, een verbeelde wereld is per definitie een vreemde of uitheemse wereld. Daarin leeft de schrijver of dichter alsof hij een balling is.

Door ballingschap op te vatten als alles wat ook maar enigszins te maken heeft met het 'uitheemse' en het 'ontheemde', weten met name postmoderne literatuurwetenschappers zich toegang te verschaffen tot een schier onuitputtelijk aantal literaire topoi. Zo treft men in deze kring een veelheid van ballingschapsvormen aan. Daarbij valt te denken aan de 'uitzetting', de 'val', de 'ontvoering', de 'vlucht', de 'blootstelling' (aan het weer), de 'reis', de 'exodus', de 'gevangenschap', de 'diaspora', de 'doling', de 'ontheemding', de 'beproeving', de 'omzwerving', de 'bedevaart', het 'vogelvrije bestaan', de 'schipbreuk' en zelfs de intercontinentale *culture shock*. Dit alles laat zich illustreren aan een bonte stoet van dramatische figuren, onder anderen Lucifer, Adam, Oidipous, Odysseus, Aeneas, de verloren zoon, Dante, Robin Hood, Robinson Crusoë en de uit zijn jungle terugkerende Tarzan.[14] Beperkende definities van ballingschap zijn hier niet geliefd: 'Exile, viscerally, is difference, otherness.'[15]

11 A. Hallema, *Oranjevorsten in ballingschap. Van Dillenburg en Londen uit voor vrijheid en recht* (Maastricht [1947]). Over Willem V in het bijzonder: H. Algra, *Oranje in ballingschap (1795-1813)* (Kampen 1948).

12 Vgl. het *Zwart register der gruweldaden van den gekroonden moordenaar Napoleon Buonaparte, weleer keizer der Franschen, daarna regerend banneling op 't eiland Elba* (Amsterdam 1815).

13 Michael Seidel, *Exile and the Narrative Imagination* (New Haven, London 1986), ix: 'An exile is someone who inhabits one place and remembers or projects the reality of another.'

14 David Bevan (ed.), *Literature and Exile* (Amsterdam 1990), 3.

15 Ibidem, 3.

Buruma's vraag is wellicht gerechtvaardigd, of het speels en vrijblijvend oprekken van het begrip ‘ballingschap’ de ernst ervan niet bagatelliseert. De vraag is een ethische: is het gerechtvaardigd mee te praten aan een in wezen vreselijke toestand en die positief te duiden, zonder de gevolgen van die toestand ooit zelf te hebben ervaren? Het is mogelijk dat

de balling als kunstenaar of intellectueel een psychologisch voordeel geniet boven de thuisblijver, zoals door postmoderne bewoners van de *global village* wel beweerd wordt. Juist de balling zou gevrijwaard zijn van conflicterende belangen en loyaliteiten, en daardoor beter in staat om te reflecteren.[16] Om psychologische of fysieke ontworteling, onteigening en ontbering op te vatten als noodzakelijke voorwaarden voor de bevrijding van artistieke of intellectuele gaven, lijkt toch vooral een (post)moderne interpretatie. Ballingschap heeft in de meeste gevallen het gevoel van uitsluiting of uitstoting versterkt. Ballingschap berokkent diep leed.

Vandaar, nogmaals, het belang van historisch onderzoek naar ballingschap, naar individuele ballingen, en vooral naar 'gewone' ballingen, degenen die niet konden bogen op buitengewone talenten - zoals de in zijn eigen tijd gevierde dichter Bilderdijk. Uiteraard kan van Betje Wolff en Aagje Deken nauwelijks gezegd worden dat zij onbekend of ongetalenteerd waren. Als relatief gefortuneerde ballingen in het Franse Trévoux verkeerden zij in minder slechte omstandigheden dan veel andere patriotse ballingen. Toch waren ook zij na verloop van tijd gedwongen een uitkering aan te vragen - die zij ook ontvingen, en wel vanwege hun politieke verdiensten, zoals Myriam Everard beargumenteert in haar polemische beschouwing over 'de *politieke* ballingschap' van het tweetal. Hun medepatriot Gerrit Paape is ook niet onbekend maar had het evenmin gemakkelijk, al presenteerde hij zichzelf volgens Peter Altena graag als 'een goedmoedig en arbeidzaam balling'. De realiteit was minder fraai, en pas toen alles achter rug was, kon Paape spreken over een 'verbeterende ballingschap'. In zijn bijdrage over de uit de Delftse elite afkomstige Jacob Hendrik Onderdewijngaart Canzius maakt Ed Arnold duidelijk dat ballingschap, al was die in dit geval tot op zekere hoogte zelfverkozen, al gauw tot isolement en verbittering leidt. Zelfs de optimistische dominee Hebelius Potter, die eveneens vrijwillig (maar toch ook niet helemaal) in ballingschap ging, heeft volgens Ellen Krol geestelijke strijd moeten leveren om zich een houding van rust en tevredenheid eigen te maken.

En dan Bilderdijk. Ook zijn ballingschap was min of meer zelfverkozen, en ook hij heeft het in den vreemde bepaald moeilijk gehad. Gert-Jan Johannes pleit ervoor Bilderdijks ballingschap op te vatten als uiting van moderniteit. Hij behoorde tot een trieste generatie die zich door de revolutionaire woelingen geslachtofferd voelde. Hij was één van de duizenden, nee miljoenen repatrianten wier vaderland in hun afwezigheid onherroepelijk was veranderd. 'Ze konden niet meer terug naar het verleden', schrijft Johannes, 'en waren schipbreukelingen geworden, gestrand in het heden.' In dit opzicht was Bilderdijk dus allerminst zonderling of uitzonderlijk. Hij staat model voor een hele generatie.

Sterker nog, Bilderdijk staat model voor de balling als zodanig. Elke balling maakt een kwellend proces van ontheemding en vervreemding door, of moet een niet minder pijnlijke strategie van assimilatie, integratie en acculturatie met volharding toepassen.

16 Edward W. Said, 'Reflections on exile', in: idem, *Reflections on Exile and Other Literary and Cultural Essays* (London 2001), 173-186; Abdul R. JanMohamed, 'Worldliness-without-World, Homelessness-as-Home: Toward a Definition of the Specular Border Intellectual', in: Michael Sprinker (ed.), *Edward Said. A critical Reader* (Oxford 1992).

De stem van de balling klinkt door in allerhande egodocumenten - autobiografische teksten, reisverslagen, dagboeken, brieven - maar ook in de biografie, de roman, en in talloze gedichten.

Daaruit weten we dat de onverhoopt lange duur van een ballingschap niet zelden resulteerde in uitputting van de geldvoorraad. Daaruit weten we dat de balling werd gedwongen werk te aanvaarden onder het niveau van de beroepsgroep waartoe hij behoorde en de sociale stand waartoe hij zich rekende. Daaruit weten we dat hij terecht een slachtoffergevoel ontwikkelde, begrijpelijkerwijs te weeg gebracht door het ongewenste, onvoorziene, gevaarlijke en soms vernederende vertrek uit zijn plaats of land van oorsprong.[17] Eenzaamheid, nostalgie, armoede, statenloosheid en culturele ontheemding waren dragelijk zolang de hoop bleef bestaan op militaire interventie door buitenlandse machthebbers, op een opstand van de echte patriotten in het vaderland, op een krachtdadig ingrijpen door de goddelijke voorzienigheid. Als politieke en maatschappelijke verandering uitbleef, was de wanhoop vaker wel dan niet nabij.[18] Wie de fraaie gedichten van Bilderdijk leest, doet er goed aan de rauwe, harde wereld van de balling in gedachten te houden.

17 Robert C. Williams, 'European Political Emigrations: A Lost Subject', *Comparative Studies in Society and History* 12 (1970), 140-148.

18 Sharon Ouditt (ed.), *Displaced persons. Conditions of Exile in European Culture* (Aldershot 2002), xii-xiii.

Sjoerd Faber en René Lombarts
Een rechtshistorische uiteenzetting over de uitzetting van Willem Bilderdijk in 1795

Sjoerd Faber en René Lombarts (beiden rechtshistoricus) houden zich onder meer bezig met de geschiedenis van strafrechtelijke en bestuurlijke sancties. In 1997 verscheen van hun hand een artikel over Deportatie. Zie de verwijzing daarnaar in deze vervolgbijdrage, over Verbanning.

Deze bijdrage gaat over Bilderdijks Ballingschap. Van deze alliteratie heeft - zoals we straks zullen zien - deze dichter en jurist ook zelf gebruik gemaakt door zich in 1795 als 'balling Bilderdijk' te presenteren. Allereerst komt de vraag aan de orde wat onder termen als bannen en ballingschap is te verstaan. Dit wordt vervolgens toegespitst op Bilderdijk.

Verbanning en deportatie

'Ban' en 'bannen' zijn woorden die teruggaan op een ver verleden, net als bijvoorbeeld 'boete' en 'politie'. Ze hebben in de loop der tijd allerlei betekenissen gehad of hebben dat nog steeds. Zo komen we voor bannen in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* tegen: bijeenroepen, afkondigen, vonnissen, de hoogste (rechts)macht uitoefenen, verbannen, maar ook schelden of vervloeken, verdrijven en uitsluiten. Beperken we ons hier tot de juridische betekenis die 'bannen' in de achttiende en de negentiende eeuw had, dan komen we op het terrein van de vrijheidsontneming en vrijheidsbeperking van overheidswege. Degene die daardoor werd getroffen, mocht niet blijven in het gebied, de rechtskring waarin hij zich bevond.

In de achttiende en negentiende eeuw zijn twee hoofdvormen te onderscheiden: verbanning en deportatie. De term verbanning had in de achttiende eeuw niet meer de ruime betekenis van weleer, maar men bezigde deze vrijwel uitsluitend voor het geval dat iemand over de grens werd gezet of zelf moest maken dat hij wegkwam. Men sprak ook wel van bannissement, uitzetting, ontzegging of uitbanning.[1] Ook de Franse Code Pénal, die in de jaren 1811 tot 1886 in Nederland heeft gegolden, kende deze straf: *bannissement* (in de officiële Nederlandse vertaling, van de hand van ... Bilderdijk: 'uitbanning').[2]

Diezelfde Code Pénal (art. 7) bracht ons formeel de mogelijkheid van deportatie. In Bilderdijks woorden ging het om 'wegvoering naar een oord van ballingschap'. Het grote verschil tussen verbanning en deportatie lag hierin dat het er voor de instantie die de verbanning oplegde niet toe deed waarheen de banneling zich begaf. Van deportatie daarentegen was verplaatsing een essentieel onderdeel, zoals de vertaling van Bilderdijk goed aangeeft. Art. 17 van de Code Pénal gaf deze nadere omschrijving: 'De wegvoering naar een oord van ballingschap zal bestaan in voor

1 Vgl. M. van Hattum en H. Rooseboom, *Glossarium van Oude Nederlandse rechtstermen* (Amsterdam 1977) s.v. Bannissement.

2 *Het Wetboek van Strafregt* (Code Pénal) [...], 3e, veel vermeerderde druk, bewerkt door A.J. van Deinse (Middelburg 1867), art. 8.

eeuwig[3] overgebragt te worden in eene plaats buiten des rijks grondgebied op het vaste land, door de hooge regering bepaald'.[4]

3 "Beter: voor altijd", voegde Van Deinse in de derde druk van zijn uitgave van de Code Pénal hieraan toe.

4 De oorspronkelijke Franse tekst is iets duidelijker: 'La peine de la déportation consistera à être transporté et à demeurer à perpétuité dans un lieu déterminé par le gouvernement, hors du territoire continental de l'Empire.'

Sjoerd Faber en René Lombarts (beiden rechtshistoricus) houden zich onder meer bezig met de geschiedenis van strafrechtelijke en bestuurlijke sancties. In 1997 verscheen van hun hand een artikel over Deportatie. Zie de verwijzing daarnaar in deze vervolgbijdrage, over Verbanning. Deportatie zoals deze vanuit Engeland in de jaren 1787-1868 op grote schaal heeft plaatsgevonden, kende 'Nederland' vóór 1811 niet. Weliswaar kwamen verwijderingen naar andere plaatsen, soms zelfs naar verre oorden voor, maar stelselmatig gebeurde dit niet, waarover later nog iets meer. In feite kwam hierin geen verandering door de invoering van de Code Pénal. Wel werd in de negentiende eeuw gepleit voor het zoeken naar geschikte gebieden die als ballingsoord konden dienen, zodat van deze straf een veel ruimer gebruik kon worden gemaakt dan de Code Pénal toestond, maar het kwam er niet van. Het plan om van Vlieland een Nederlandse *Botany Bay* te maken kreeg geen schijn van kans. Over Oost-Indië werd serieuzer nagedacht en langer gewikt en gewogen, maar de nadelen gaven uiteindelijk de doorslag.[5]

Verbanning daarentegen werd tot 1811 juist veelvuldig toegepast. De achttiende-eeuwse Amsterdamse praktijk kende drie hoofdvarianten.[6] Een verbanning kon als enige straf worden opgelegd. Dikwijls - een tweede variant - ging daaraan een lijfstraf vooraf. In de derde plaats kwam de combinatie van lijfstraf(fen), tuchthuis en verbanning veel voor. Omdat een verbanning moeilijk was te controleren, keerden bannelingen niet zelden terug voordat de straftermijn om was. Betrapping bracht dan zwaardere bestraffing, waaronder al dan niet verzwaard bannissement, met zich mee. Aan het eind van de achttiende eeuw won ook in de Republiek meer en meer het inzicht veld dat verbanning voor buurlanden in feite wederzijdse verschuiving van problemen, namelijk ruil van delinquenten, betekende. In de Bataafs-Franse tijd bleef deze nieuwe kijk nog zonder grote gevolgen, ook in het Crimineel wetboek van 1809.[7] De Code Pénal kende daarentegen wel een beperking op dit vlak: met verbanning werden uitsluitend sommige (van de vele) vergrijpen tegen de veiligheid van de Staat bedreigd. We veronderstellen dat de Franse wetgever uitging van de gedachte dat het verwijderen van zulke politieke delinquenten zeker niet een bedreiging van de veiligheid en rust elders zou behoeven te betekenen. Omdat deze delicten waarop uitbanning stond in de Nederlandse verhoudingen na 1811 geen rol van betekenis speelden, was het toen met verbanning uit Nederland, voor zover bekend, zo goed als gedaan. [8]

5 Veel uitvoeriger hierover: R.W.G. Lombarts en S. Faber, 'Een Nederlandse Botany Bay? Enige opmerkingen over deportatie in het licht van de opkomst van de cellulaire gevangenisstraf en de afschaffing van de lijfstraffen in de negentiende eeuw', in: C.J.H. Jansen en M. van de Vrugt (ed.), *Recht en geschiedenis. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw, Studiedag Utrecht 1997* (Nijmegen 1999) 87-99.

6 S. Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811. De Nieuwe Menslievendheid* (diss. VU Amsterdam; Arnhem 1983) 199-205.

7 Zie overigens S. Faber, 'Amsterdamse rechtspleging in de eerste jaren van de Bataafse Republiek (1795-1798)', in: B.C.M. Jacobs en E.C. Coppens (ed.), *Een Rijk Gerecht. Opstellen aangeboden aan prof.mr.P.L. Nève* (Nijmegen 1998) 145.

8 Althans in het 'Rijk in Europa'. Vgl. Ph. Kleintjes, *Staatsinstellingen van Nederlandsch Indië* (6e dr.; Amsterdam 1931-1933); C.A. Wienecke, 'Politieke en strafrechtelijke verbanning in de Nederlandsch-Indische wetgeving', *Tijdschrift voor Strafrecht* 25 (1914) 169 e.v.

Andere onderscheidingen

Het voorgaande had voornamelijk betrekking op straffen opgelegd door rechters. Daarmee zijn we er nog niet. Verbanning en deportatie konden ook als maatregel worden opgelegd. Bovendien kunnen en konden zowel straffen als maatregelen niet alleen door een rechter maar ook door andere organen van de staat worden gegeven. Belangrijk is het, ten slotte, rekening te houden met het feit dat wat geen straf is wel (mede) als zodanig kan worden bedoeld en gevoeld, en omgekeerd. Anders gezegd: als het om recht en rechtsgeschiedenis gaat dienen we altijd te letten op verschillen en spanningen tussen de formeel-juridische en de feitelijke situatie, tussen leer en leven. Over deze onderscheidingen nu eerst iets meer.

Een maatregel vormt net als een straf een reactie op een strafbaar feit. Het verschil is dat een straf in de eerste plaats gericht is tegen de veroordeelde. Het strafbare feit dat hij heeft begaan, wordt vergolden met een reactie die hem pijnlijk treft in zijn vrijheid of in zijn portemonnee. Bij een maatregel gaat het vooral om voorkomen of bestrijden van een ongewenste situatie, het voorkomen van gevaar en de handhaving van de openbare orde, vooral in bijzondere omstandigheden. Een hedendaags voorbeeld: plaatsing door de rechter van iemand 'aan wie een strafbaar feit [...] niet kan worden toegerekend, in een psychiatrisch ziekenhuis [...] indien deze [...] gevaarlijk is voor zichzelf, voor anderen, of voor de algemene veiligheid van personen of goederen'.[9] Zo een maatregel zal overigens dikwijls als straf worden ervaren, terwijl omgekeerd bij een straf veelal (ook) op preventie of bescherming van de maatschappij wordt gemikt. Scherp is het onderscheid tussen straf en maatregel bepaald niet.

Het opleggen van straffen en maatregelen geschiedt, zoals hiervoor al aangegeven, niet alleen door rechters. Ook bestuursorganen kunnen dat doen. Zo kunnen ambtenaren van de Keuringsdienst van Waren geldboetes opleggen. Wij spreken dan van bestuurlijke (of administratieve) boetes. Een geheel van ambtenaren dat hier apart moet worden genoemd is het Openbaar Ministerie (OM) dat van oudsher een speciale positie inneemt. Eeuwenlang waren officieren, baljuws en drosten etc. voorzitter van een rechterlijk college, officier van justitie, bestuurder, commissaris van politie en soms zelfs alleensprekend rechter tegelijk.[10] Op landsheerlijk niveau en vooral in steden ontwikkelden zij zich meer en meer tot de ambtenaren van het OM die wij nu nog steeds kennen. Slechts kort, namelijk gedurende enkele decennia na 1811, was de taak van het OM betrekkelijk beperkt. Onder leiding van de minister van Justitie was het voornamelijk verantwoordelijk voor de strafvervolging. Al spoedig in de negentiende eeuw echter - en die ontwikkeling is tot in onze tijd doorgegaan - kregen zij er, zoals dat ook al voor 1811 het geval was, de taak bij in een deel van de strafzaken een eindoordeel te vellen, als waren zij rechters ('buitengerechtelijke afdoening'). Tegenwoordig is dat zelfs het merendeel.

Samenvattend kunnen we onderscheiden: (1) rechterlijke straffen en maatregelen en (2) bestuurlijke straffen en maatregelen. Tot die laatste categorie rekenen we ook wat nu nog 'buitengerechtelijke afdoening' of 'afdoening door het OM' heet. Op enkele details gaan we nu ter illustratie nog wat dieper in, ook om Bilderdijks ballingschap hierna beter te kunnen 'plaatsen'.

- Met verbanning en deportatie enigszins verwant is de strafbedevaart. Bij strafbedevaarten werd net als bij deportatie een bestemming aangegeven, maar men moest er op eigen gelegenheid heen, werd er niet opgesloten en niet aan het werk (dwangarbeid) gezet. En terugkeer was mogelijk. In Amsterdam vonden overigens in de zestiende eeuw niet alleen veroordelingen tot een bedevaart plaats, maar ook

9 *Wetboek van Strafrecht*, art. 37.

10 J.Ph. de Monté ver Loren, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwendteling* (7e dr., bew. door J.E. Spruit; Deventer 2000) 9-11.

verbanningen in eigen huis, naar ‘plaatsen met een religieus karakter’ (Rhodos, Cyprus), of naar een klooster.[11]

11 J.E.A. Boomgaard, Strafbedevaarten opgelegd door de Amsterdamse schepenbank. Een onderzoek naar de praktijk van het opleggen van strafbedevaarten door de Amsterdamse schepenbank in de periode 1490-1550 (Doctoraalscriptie Historisch Seminarium Universiteit van Amsterdam 1980) 27-31; idem, *Misdaad en straf in Amsterdam. Een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepenbank 1490-1552* (Zwolle 1992) 154-160.

- Uitlevering is formeel geen straf (al zal zij wel zo worden gevoeld), maar een vorm van internationale rechtshulp: net als bij verbanning gaat het om verwijdering, zij het dat de verdachte vervolgens geen keuze heeft. Hij wordt over de grens gezet, maar wel zodanig dat hij in handen van de justitie van een ander land terechtkomt.[12]

- Van verbanning anders dan bij rechterlijk vonnis ten tijde van de Republiek zijn her en der in de literatuur voorbeelden te vinden. Met name de studies van J. Drion, Rijpperda Wierdsma en Hartog zijn hier van belang, omdat daaruit valt af te leiden dat deze weg buiten de rechter om een uitzondering op de regel was en niet heel vaak bewandeld is.[13] Het was een aanpak in buitengewone omstandigheden, als er haast bij was, als een gerechtelijke procedure eindeloos dreigde te duren of bij voorbaat kansloos leek. Laatstgenoemde auteur bespreekt uitvoerig een aantal zaken: die van de Haarlemmers Abraham de Block en Elias Christiaensz Lindtwerker, die door het Haarlemse stadsbestuur in 1617 zonder 'figuere van proces' werden verbannen, de eerste omdat hij had rond verteld dat een Haarlemse schepen in een bordeel buiten de Kruispoort was gesignaleerd, de tweede wegens halsstarrige weigering als lid van de schutterij de eed van trouw af te leggen en de contributie te betalen. Vervolgens ontbrandde een juridisch gevecht tussen de Staten van Holland en de Hoge Raad. De Hoge Raad, die de magistraat van Haarlem wat beide gevallen betreft in het ongelijk stelde, dolf uiteindelijk tegen de Staten het onderspit, zodat Block en Lindtwerker met hun overwinning niets opschoten.

Andere gevallen van 'politieke uitzetting' die bij de genoemde auteurs te vinden zijn: Gouverneur-generaal van Oost-Indië Adriaan Valkenier liet zekere Van Schinne (of Van Schinnen) in 1741 gevankelijk uitzetten naar Holland. Een aantal civiele procedures, in Batavia en in Den Haag, vloeien uit deze bestuurlijke uitzetting voort, tot in 1764! Voorts de zaken van de Enkhuizense predikant Blaeuhulck (eveneens in 1617), van een zekere Corenengel aan wie door de gemeenteraad van Medemblik in 1798 de stad werd ontzegd en van de Haagse advocaat Pieter Ardes die door de magistraat van Den Haag in 1680 werd verbannen.

- Over deportatie is al opgemerkt dat zij in 'Nederland' geen rol van betekenis heeft gespeeld, ook niet na de inwerkingtreding van de Code Pénal in 1811.[14] Wel komen we in de archieven soms gevallen tegen die ons aan deportatie doet denken. Zo wordt de 47-jarige in Amsterdam geboren sjouwer Cornelis Sijmonse (Thymense?) op 7 oktober 1690 wegens 'moedwilligheden' tijdens een oploop voor de Noorderkerk voor zes jaar uit Amsterdam verbannen. In de summiere notities die ter beschikking staan wordt hieraan toegevoegd dat hij 'scheep (moet) worden gebragt'.[15] Is dit een verkapte vorm van deportatie? Is dit een puntje van een ijsberg? Met andere woorden,

12 Zie bijv. A.J. van Weel, 'De interjurisdictionele betrekkingen in criminele zaken van het Amsterdamse gerecht (1700-1810)', in: S. Faber (ed.), *Nieuw licht op oude justitie. Misdaad en straf ten tijde van de Republiek* (Muiderberg 1989) 23-48.

13 J.V. Rijpperda Wierdsma, *Politie en Justitie. Een studie over Hollandschen staatsbouw tijdens den Republiek* (diss. Leiden; Zwolle 1937) 122 e.v., 135 e.v., 152-156; J. Drion, *Administratie contra rechter tot de intrekking van het Conflictenbesluit* (diss. Leiden 1950; Den Haag 1958) 40-41, 52-53; R.H. Hartog, *Onrechtmatige overheidsdaden in de Republiek der Verenigde Nederlanden. Een onderzoek naar de toenmalige rechtspraktijk* (diss. Leiden; Deventer 1971) 83-92.

14 (Plannen voor) deportatie, in verschillende vormen en onder verschillende regiems, kort voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog laten we hier buiten beschouwing.

15 Faber, *De Nieuwe Menslievendheid*, 204, noot 70.

vonden in tijden dat het moeilijk was volk voor bijvoorbeeld (de vaart op) Oost-Indië te werven vormen van deportatie plaats, of bleef men dit hoe dan ook te riskant vinden en bleef deze vorm van uitzetting (uitzending) be-

perk perkt tot incidentele gevallen?[16] In zekere zin paste men eveneens deportatie toe met de negentiende-eeuwse gratieverleningen aan veroordeelde militairen op voorwaarde dat zij dienst namen bij de zeemacht of in de koloniën.[17]

Bilderdijk in 1795

Wat Bilderdijks ballingschap aangaat ligt het allemaal veel duidelijker. Zelfs bij het lezen van sommige van zijn dichtregels is er geen reden tot twijfel. Het rijmpje dat hij op 22 augustus 1795 in een brief neerlegde: 'Zijn hartelijken groet zent balling Bilderdijk, van Londens vrije vest naar Gijsbrechts visserswijk' [Amsterdam][18] kan alleen maar afkomstig zijn van iemand die wist dat hij verbannen was uit de jonge Bataafse Republiek (en niet gedeporteerd naar Londen). Later gaf hij er in zijn vertaling van de Code Pénal blijk van het onderscheid tussen verbanning en deportatie goed te kennen. Waarschijnlijk zal hij ook al voor 1795, toen hij weg moest, hiervan op de hoogte zijn geweest. In het dossier dat Bilderdijk vormde van de correspondentie en stukken die verband hielden met zijn 'uitzetting', zijn later door hemzelf uitgegeven *Echte stukken*, vinden we geen bewijzen van het tegendeel.[19] Wel spreekt er verbazing uit een brief aan P.J. Uylenbroek (10 april 1795, uit Groningen): 'eene politique uitzetting [...] was niet in mij opgekomen.'[20] Deze verbazing heeft ons inziens betrekking op het herleven van een wijze van optreden die in de achttiende eeuw in onbruik was geraakt, of althans nog minder frequent werd toegepast dan in de zeventiende eeuw. Dat hij de oude term 'politieke uitzetting' bezigde, wijst er niet op dat hij er iets nieuws in zag.

Wat was het geval in 1795? De advocaat Bilderdijk weigerde op principiële gronden een door de nieuw aangetreden overheid, de Provisionele Representanten van het Volk van Holland, voorgeschreven ambtseed af te leggen. In een rekest zette Bilderdijk zijn bezwaren uiteen. Daarop reageerde 'de geheele Vergadering op 24 maart met de hoogste verontwaardiging', want naar haar oordeel was Bilderdijks rekest 'in oproerige en ongemesureerde termen gecoucheert'.[21] Nu, na ruim twee eeuwen, zal menigeen zijn stellingname waarschijnlijk als tamelijk rustig en tot op zekere hoogte zelfs wel constructief beoordelen, en de reactie van de Representanten daarop als overtrokken. Hoe het zij, de conclusie werd in 1795 nog diezelfde dag getrokken: per decreet verzochten de Representanten het Comité van Algemeen Welzijn de Procureur-generaal en Advocaat-fiscaal van Holland, G. van der Meersch,

16 Vgl. R. van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC* (Nijmegen 1997) 48-49

17 Lombarts en Faber, 'Een Nederlandse Botany Bay?', 92-93.

18 Ontleend aan *Digitale bibliotheek der Nederlandse Letteren (DBNL)*, https://www.dbnl.org/tekst/kort006isvo01_01/kort006isvo01_01_0012.htm (26 juni 2006). Zie ook de plaats waar hij zich 'uitgedreven balling' noemt (http://cf.hum.uva.nl/dsphome/ljc/Bilderdijk/Mengelingen4/jongzoon.html (27 juni 2006)).

19 *Echte stukken betreffende de uitzetting van Mr. Willem Bilderdijk, in maart 1795* ([8] + 52 + [1] p.; te Leyden, in Hooimaand 1821).

20 J. Bosch, H.W. Groenevelt en M. van Hattum (ed.), *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1795-1797* (Utrecht 1988) 34. Over Uylenbroek: *DBNL*, https://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=uyle001 (3 juli 2006).

21 *Echte stukken*, 11.

te gelasten om Bilderdijk bij zich te ontbieden en hem aan te zeggen dat hij binnen 24 uur Den Haag en binnen acht dagen de 'Provincie' diende te verlaten. Aldus geschiedde de volgende dag. Bilderdijk verklaarde tijdens het onderhoud met Van der Meersch dat hij 'met die zelfde lijdelijke obedientie, welke hij bij zijn [...] Request aan de Repraesentanten geprofiteert en aangeboden heeft te praesteeren, aan het [...] Decreet voldoen zou [...]'. Wel vroeg hij nog een kopie van het Decreet en een 'buitenlandsch paspoort' te mogen ontvangen. Het eerste werd hem door Van der Meersch de volgende dag zonder op-

gaaf van redenen geweigerd en voor het paspoort moest hij zich maar tot ‘Hun Hoog Mogenden’ richten. Tegen de hoofdzaak, de politieke uitzetting, maakte Bilderdijk geen bezwaar. Geen wonder, als we aannemen zoals eerder gesteld, dat hij de situatie juridisch bezien, goed kon inschatten: onder het oude recht maakte een beroep op de rechter in deze gevallen al nauwelijks kans, laat staan in de revolutionaire situatie in de eerste maanden van 1795. Bilderdijk vertrok en kwam in eerste instantie via Groningen in Hamburg terecht.

Het karakter van de uitzetting van Bilderdijk

Bekijken we nu de uitzetting van Bilderdijk nog eens aan de hand van de hiervoor besproken kenmerken en elementen van deportatie, verbanning en dergelijke. We hebben hier te maken met een verbanning. Daarover is voldoende gezegd. De volgende vraag luidt: betrof het een straf of een maatregel? Voor beide valt wat te zeggen, zoals dat nu eenmaal het geval pleegt te zijn bij een onderscheid dat geen scherpe grenzen kent. Toch heeft het zin er even bij stil te staan. Het nieuwe bewind zag zich geconfronteerd met twee categorieën van tegenstanders en tegenkanting, als we althans afgaan op de twee bestrijdingswijzen (straffen enerzijds, maatregelen anderzijds) die werden gekozen. In de eerste plaats hadden de Representanten aan het begin van dezelfde maand (maart) waarin Bilderdijk werd uitgezet, een ‘Publicatie’ uitgevaardigd ‘tegen alle oproerige gedragingen door anti-revolutionaire daden of gesprekken [...]’ om de ‘volkomen eensgezindheid in ons zoo lang door tweedragt gefolterd Vaderland’ terug te brengen. Bepaald werd onder meer

> Dat alle, die door het dragen van Oranjeteekenen, hoe ook genaamd; door het zingen van zoogenaamde Oranje-liedjes, of andere oproerige en Contra-revolutionaire Liedjes; het uiten van de, in dit Land helaas! zoo gewone oproerkreet Oranje boven, zig insgelijks schuldig maken aan beginselen, die den weg tot oproer banen, en dus ook aan den lijve met eene strenge geesseling en daar op volgende gevangenis van vijf Jaren, en daar na bannissement uit deze Provincie, zullen worden gestraft.

Hier gaat het om straffen. Werd iemand bij zo'n vergrijp op heterdaad betrapt, dan mocht niet alleen op confessie worden gevonnist, maar ook op ‘genoegzame en het gemoed van den Regter voldoende Convictie, zonder dat het noodig zal zijn, daar in de gewone form en trein van procederen in agt te nemen [...].[22]

Tot deze strenge aanpak ging men ook werkelijk over, zij het dat het Amsterdamse Openbaar Ministerie van deze nieuwe mogelijkheden die de Publicatie bood, namelijk om ontkennende verdachten tot schavotstraf te veroordelen, wel, maar de rechters aldaar niet in alle gevallen gebruik maakten. Tegen Johanna Margaretha Bakker, bijgenaamd Naatje Neegemaal, bijvoorbeeld werd tentoonstelling op het schavot met een brief op de borst (waarop een tekst naar goedvinden van het Comité van Justitie), vervolgens strenge geseling, vier jaar confinement in het Spinhuis en zes jaar verbanning uit de stad geëist. De rechters hielden het echter op vier jaar

22 Zie voor het geciteerde Faber, ‘Amsterdamse rechtspleging 1795-1798’, 137-140.

gevangenisstraf. Johanna had gesteld dat zij temidden van een grote menigte ‘Vrijheid boven!’ had geroepen, en ook: ‘het welzijn van de Heeren van de Bataven’, maar ontkende ‘Orange boven!’ geroepen te hebben. Het volk zou juist ‘Orange boeven!’ hebben geschreeuwd.[23] Getuigen verklaarden dat het ‘Vrijheid boven’ inderdaad uit

23 Oranje Boeven anno 2006, zie: http://hoeiboei.web-log.nl/hoeiboei/2006/06/het_al_die_goed.html (3 juli 2006). Zie voor ‘Johnson molenaar’ o.m.: *Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis*, http://www.iisg.nl/edu/vietnamoorlog/hvv231067.php (3 juli 2006).

verdachtes mond had geklonken, maar dat dit onder dwang plaatsvond en dat zij daarna op 'Orange boven' is overgegaan. Hoe het verder was gegaan wist de verdachte zich niet meer te herinneren, doordat ze nogal wat op had gehad. Jannetje van Praag daarentegen ontkende eveneens 'Oranje boven' geroepen te hebben, maar aan haar verklaring hechtten de Amsterdamse rechters blijkbaar minder waarde. Toch benutten zij ook hier niet de mogelijkheid rechtstreeks tot het schavot te veroordelen en stonden zij het, in dit geval overbodig geworden, traditionele gebruik van tortuur toe. Jannetje werd gegeseld om haar de waarheid te doen zeggen, en gaf daarna schoorvoetend toe. Zij had het in dronkenschap gedaan, zonder dat ze 'recht wist wat zy zyde'. Zo kwam ze toch op het schavot.

Het optreden tegen Bilderdijk was van een andere orde. Als hij niet was komen opdagen voor het afleggen van de nieuwe eed dan had hij niet iets misdaan dat tot bestraffing had kunnen leiden. Dat hij in de pen was geklommen was op zich ook geen strafbaar feit. De wijze waarop hij dit had gedaan wekte weliswaar grote verontwaardiging, maar als berechting al juridisch denkbaar was geweest, dan nog had (snel) succes er niet in gezeten.[24] Prompte bestraffing was niet haalbaar. Bilderdijk aldus treffen hebben de Representanten vast wel gewild, maar zij zullen vooral hebben gestreefd naar een snelle reactie, een maatregel die in de eerste plaats verdere bedreiging van de nieuwe orde een halt moest toeroepen.

Het laatste punt van juridische aard: deze uitzetting was politiek van aard, waarmee toen nog bedoeld werd dat sprake was van een buitengerechtelijke, bestuurlijke aanpak, met dien verstande dat de pas aangetreden vertegenwoordigers van het soevereine Bataafse volk hier zelf als bestuursorgaan, met een beroep 'op de staatsraison' optraden.[25]

Hoe heeft, ten slotte, Bilderdijk zelf tegen zijn uitzetting aangekeken? Heeft hij die als straf gevoeld, in 1795, en later, achteraf? Of heeft hij er misschien zelfs op aangestuurd in verband met zijn huwelijksproblemen en om aan schuldeisers te ontkomen? In onderstaand citaat wordt dit ietwat merkwaardig in het midden gelaten:

> In 1795, met de inval van de Franse legers en de vlucht van de Stadhouder naar Engeland, werd hij als advocaat gedwongen de verworvenheden van de Franse revolutie te erkennen. Hij weigerde en werd gedwongen het land te verlaten. Het inmiddels sterk bekoelde huwelijksleven, het diepe leed van drie jonggestorven kinderen (slechts zijn zoon Elius en zijn dochter Louise waren nog in leven), en de vele schuldeisers die hem achtervolgden, deden hem besluiten naar Groningen af te reizen.[26]

Om wat dit betreft dichter bij de waarheid te komen - de volledige waarheid lijkt bij iemand als Bilderdijk te hoog gegrepen - dient iemand zich langer met zijn leven en werk bezig te houden dan wij hebben kunnen doen. Wel voegen we hieraan echter toe dat de tegenargumenten van Kluyver en van Goslinga een sterke indruk maken.[27] Zij geloofden niet in deze zelfgekozen ballingschap - aangenomen al dat de gedachte

24 Vgl. A. Goslinga, *De uitzetting van Mr. Willem Bilderdijk* (Amsterdam 1930) 13.
25 Ibidem.
26 http://cf.hum.uva.nl/dsp/ljc/Bilderdijk/autheur.html (11 september 2006)
27 A. Kluyver, 'Over Bilderdijk's maatschappelijke loopbaan 1795', *Verslagen en mededelingen der Kon. akademie van wetenschappen afd. letterkunde* 5e reeks dl. 3 (1918) 394-425; Goslinga, *De uitzetting van Bilderdijk*.

daaraan bij Bilderdijk is opgekomen - vanwege de onaangename kanten en de (financiële) risico's die daarmee voor hem verbonden moeten zijn geweest.

Tot besluit

Een vergelijking van alle mogelijke vormen van vrijheidsstraffen en -maatregelen in heden en verleden - van huisarrest en straatverbod tot 'eeuwigdurende' verwijdering en opsluiting - zou hier te ver voeren. Wel lijkt het goed nog iets te zeggen over een misverstand dat wellicht bij kennisneming van deze bijdrage zou kunnen ontstaan. Bij de bejegening van Bilderdijk in 1795 zijn, zou men kunnen zeggen, de principes die samen de leer van de scheiding der machten vormen - een verworvenheid die in de Staatsregeling van 1798 zo prominent naar voren zou worden gebracht - met voeten getreden. Daartegen zou het volgende aan te voeren zijn. In de eerste plaats is het vergaand overschrijden van grenzen en het overtreden van principes in buitengewone omstandigheden overal en altijd meer regel dan uitzondering geweest. In de tweede plaats: de leer van de machtenscheiding (met de bijbehorende evenwichten en controlemechanismen), die er ook al vóór Montesquieu was, heeft nooit tot een sluitend systeem zonder uitzonderingen en inconsequenties geleid. Als we een tijd zouden moeten aanwijzen waarin deze leer het meest onder druk is komen te staan, dan is het de onze, waarin bestuurlijk straffen van uitzondering hoofdstroom is geworden. Een mijlpaal in de ontwikkeling die hiertoe heeft geleid, zal de invoering van de zelfstandige strafbevoegdheid van het Openbaar Ministerie zijn, waarschijnlijk in 2007. In het geval van een overtreding of van een misdrijf waarop niet meer dan zes jaar gevangenisstraf staat, kan de officier van justitie een strafbeschikking uitvaardigen, waarbij het opleggen van verschillende straffen en maatregelen mogelijk is, zoals: een taakstraf (ten hoogste 180 uur), een geldboete, of betaling van een bedrag aan de staat ten behoeve van het slachtoffer. Tot het opleggen van een gevangenisstraf blijft alleen de strafrechter bevoegd.[28] Door sommigen wordt deze - formeel bezien - ingrijpende wijziging als ongrondwettig beschouwd.[29]

28 Het wetsontwerp 'OM-afdoening' (29 849) is op 4 juli 2006 door de Eerste Kamer aangenomen.

29 Zie bijv. F. Kuitenbrouwer, 'Eerbied voor de grondwet', *NRC Handelsblad* 4 april 2006, 6

Gert-Jan Johannes
‘Hebt gy me ooit als vaderland gekweekt?’
Bilderdijk, balling voor het leven

De neerlandicus Gert-Jan Johannes is verbonden aan het Onderzoekinstituut voor Geschiedenis en Cultuur (OGC) van de Utrechtse letterenfaculteit. Naast zijn dissertatie *Geduchte verbeeldingskracht!* publiceerde hij tal van tekstedities, artikelen en boeken over literatuur- en cultuurhistorische onderwerpen. Daaronder *De barometer van de smaak, De lof der aalbessen* en *Van Haarlem naar Manhattan*. Binnenkort verschijnt *Dit moet u niet onverschillig wezen!*, een geschiedenis van het vaderlands literatuuronderwijs in de negentiende eeuw.

Willem Bilderdijk (1756-1831) heeft enorm veel proza geschreven, waaronder een groot aantal fraaie brieven. Toch was niet het proza, maar de poëzie zijn natuurlijke habitat. Zoals hij het zelf uitdrukte in een brief aan Tydeman:

> Verzen, mijn Vriend! dan zeg ik wat ik meen, wat ik wil, wat ik denk, wat ik gevoel; dan volgt mij de taal, dan staat zij mij ten dienst, en alles vliegt op mijn wenken en schaart zich als een welgeordend leger op zijn hoefslag: maar de duivel weet niet hoe ik t'huis zal komen, als ik op den Prozaplank van wal steke en in 't wild dobbere.[1]

Het lijkt een erkenning van zwakte, maar het is toch ook een uiting van trots op zijn poëtisch vermogen. Ditzelfde geldt voor de bekende dichtregels:

> Roem mijn werkzaam schrijven niet
> Dat my slechts de borst ontschiet;
> 'k Hou niet van iets op te vijzelen.
> Die my van een toren stiet,
> Zou me in gruizels doen verbrijzelen,
> Maar dat gruis, naar allen schijn,
> Zou gebroken verzen zijn.[2]

En inderdaad: de poëzie was voor Bilderdijk de meest natuurlijke uiting en begeleiding van zijn bestaan. Met zijn gedichten schreef hij als het ware de *soundtrack* voor de film over zijn eigen leven. Daarom gebruik ik, voor deze beschouwing over Bilderdijks visie op de ballingschap, niet zijn proza maar uitsluitend zijn poëzie. In dit artikel presenteer ik een selectie uit de dichtregels die Bilderdijk in de loop der jaren aan dit onderwerp wijdde. Ik wil laten zien dat de ballingschap een heel speciale plaats in zijn denken inneemt en veel van zijn geruchtmakende ‘eigenaardigheden’ bepaalt.

Dankbaarheid

1 H.W.T. Tydeman (ed.), *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en Mrs. M en H.W. Tydeman*, I (Sneek 1866) 85.
2 Willem Bilderdijk, ‘Andwoord aan een vriend’ in: *De Dichtwerken van Bilderdijk*, I. da Costa (ed.), 15 delen (Haarlem 1856-1859) XII, 327. Hier verder *DW*.

Zoals bekend was Bilderdijk, nog voordat hij aan zijn opleiding tot jurist begon, al een actief literator en een graag geziene deelnemer aan de activiteiten van culturele genootschappen. Zo won hij in 1777 een prijsvraag, uitgeschreven door het Leidse dichtgenootschap

Kunst Wordt door Arbeid Verkregen, met zijn duizend alexandrijnen omvattende gedicht *De waere liefde tot het vaderland*. Juist dit onderwerp, de 'liefde tot het vaderland', zou een kleine twintig jaar later zeer actueel en urgent worden. Inmiddels had Bilderdijk, Haags advocaat tijdens de patriottentijd, faam verworven als verdediger van oranjeklanten en trouw aanhanger van het Oranjehuis. Bij de komst van de Fransen in 1795 weigerde hij dan ook categorisch de eed van trouw aan het nieuwe bewind af te leggen, waarop hij gedwongen werd het land te verlaten. Na een periode van omzwervingen in Duitsland en Engeland keerde hij in 1806 terug naar Nederland. Maar was dit Nederland nog wel het vaderland dat de jonge Bilderdijk in 1777 zo gloedvol had bezongen? En waarom maakte de dichter op zovele vaderlanders de indruk van een recalcitrante zonderling, die altijd dwars tegen de mentaliteit van zijn tijdgenoten inging? Voor een antwoord op deze vragen keer ik nu eerst terug naar het prijsvers *De waere liefde tot het vaderland*.

De burger is zijn vaderland dankbaarheid verschuldigd, zo zegt de jonge Bilderdijk hier. Het vaderland is immers ruimhartig. Vanaf de geboorte accepteert het de ingezetene als burger. Bilderdijks opvatting van burgerschap is dus beperkter dan de kosmopolitische visie die maakt dat we een pasgeboren baby 'een nieuwe wereldburger' noemen. Van deze visie moest Bilderdijk niets hebben.[3] Bij hem is de pasgeborene dan ook geen wereldburger maar een nieuwe burger van het vaderland. Tegelijk is zijn burgerschapsopvatting vrij breed. Breder in elk geval dan de zienswijze die iemand pas tot burger maakt wanneer hij voldoet aan meer secundaire criteria, zoals het inwonerschap van een stad:[4]

> Kan, kan dit al u niet tot dankbaarheid beweegen? -
> Met welk een toezigt! hoe oplettend! hoe geneegen
> Heeft u het vaderland gekweekt, beschermd, gevoed!
> Van 't eerste tijdstip van uw aanzijn reeds gehoed!
> Ja, van dat uur af aan, dat uw behoeftig weenen
> Heel de aarde, al 't menschdom smeekte u hulpe te verleenen,
> Zelfs eer gij adem toogt, van 't punt van uw bestaan,
> Zag u het Vaderland gelijk zijn' Burger aan [...][5]

Het vaderland bejegent in principe elke nieuwgeborene, zonder aanzien des persoons, als zijn burger. Het vervult uit liefde ('geneegen'-heid) vrijwillig bepaalde plichten jegens hem. We zouden haast spreken van een 'verzorgingsstaat': het vaderland kweekt, beschermt, voedt en hoedt zijn burgers van meet af aan, als een goede vader of moeder. Daar staat tegenover dat die burgers zich de liefde van het vaderland waardig moeten tonen, door op hun beurt liefde en trouw aan het vaderland te bewijzen. Dit is geen lastige plicht, maar een natuurlijke neiging. Zoals Bilderdijk het in hetzelfde gedicht uitdrukt:

> Natuur, wier dierbre stem, door geen geweld te smooren,

3 Degenen die zich 'met den weitschen naam van *Wareldburger* noemen' zijn volgens Bilderdijk 'verblinden', die 'het gift der baatzucht in 't gemoed' dragen. 'De waere liefde tot het vaderland', *DW* VI, 223.

4 Dit sluit aan bij de conclusie van J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 585: 'De burgercultuur van 1800 was egalitair, al betekende dat niet dat alle burgers als individu gelijk dienden te zijn. Die cultuur verbond in principe alle burgers zonder onderscheid.'

5 'De waere liefde tot het vaderland', *DW* VI, 225.

Gewijde Orakeltaal in 't zuiver hart' doet hooren;
Zij-zelv', zij heeft den mensch de Zucht voor 't Vaderland

> By zijn' geboortestond ten boezem ingeplant.[6]

Kortom, de natuur heeft de rechten en plichten van de burgers en die van het vaderland prachtig in wederzijdse balans gebracht. Het vaderland voelt van meet af aan liefde voor de nieuwgeborene, en de nieuwgeborene voelt liefde voor zijn vaderland. Onder normale omstandigheden zien beide partijen de wederzijdse plichten daarom niet als een last.

'Haatlijk zelfbelang'

Bilderdijks prijsvers laat zien dat de dichter, die later zoveel naam zou maken als dwarsligger, in deze periode nog in veel opzichten 'een kind van zijn tijd' was. Zijn opvattingen vertegenwoordigen in grote lijnen die van de periode, eind jaren 1770, waarin de begrippen 'vaderland' en 'burgerschap' in het brandpunt van de belangstelling stonden. Uit de discussies bleek dat het burgerschap al in hoge mate zijn vroegere exclusiviteit had verloren. Tegelijk was dit de periode waarin die discussies nog niet, zoals even later zou gebeuren, volledig gepolitiseerd waren geraakt.[7] Tijdens deze 'stilte voor de storm' overheersten enigszins idyllische visies op het ware vaderland, waarin voor het hele verschijnsel ballingschap eigenlijk nauwelijks plaats was. Bilderdijk presenteert de ballingschap dan ook als een verstoring van de natuurlijke orde. En bij hem doet de natuur alle mogelijke moeite om die orde te herstellen:

> Dus toont Natuur haar kragt. Maar met niet min vermogen
> Blijkt ze in den balling, die van rijk tot rijk getoogen,
> En wroegens vol, na dat hij 't Vaderland verried,
> Heur inspraak angstig vlugt, maar nimmermeer ontvliedt.
> Vergeefsch is 't, op t'gebergt den Steenbok te agterhaalen;
> Vergeefsch, in 't woeste spoor des Boschstiers om te dwaalen:
> Dezelfde donderstem vervult elk' oogenblik
> Zijn afgepijnde ziel met d'akeligsten schrik.
> Vaart voort dan, snooden! die de onschendbaarste uwer pligten
> Voor 't haatlijk zelfbelang verraderlijk doet zwichten;
> Den pligt, dien u Natuur gegroefd heeft in 't gemoed,
> Trouwloos verloochnen durft en trappen met den voet![8]

De uitdrukking 'van rijk tot rijk' in de tweede regel, in combinatie met termen als 'vlugt' en 'ontvliedt', geeft al aan dat de balling niet zomaar iemand is die noodgedwongen in een ander land leeft. De balling is niet slechts een vluchteling, maar iemand die 'voortvluchtig' is. De roepstem van het vaderland is nu geworden tot een huiveringwekkende 'donderstem' van het geweten.

Daarmee wordt al meteen een zeer tragische kant van Bilderdijks latere ballingschap zichtbaar. Bilderdijk lijkt zich niet goed te kunnen voorstellen dat een verstoring van de balans, van de goede verhouding tussen vaderland en burger, te wijten zou kunnen

6 Ibidem, 224.
7 Vgl. J.J. Kloek, 'Vaderland en letterkunde, 1750-1800', in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*. (Amsterdam 1999) 237-274, m.n. 266-267.
8 'De waere liefde tot het vaderland', *DW* VI, 224.

zijn aan het vaderland. Als er sprake is van ballingschap, dan moet de schuld daarvan wel bij de burger liggen. Iemand die balling is, moet wel een landverrader zijn. De balling is iemand die zijn vaderland heeft verloochend voor eigen gewin, en die nu de roepstem van het geweten

in zijn hart tracht te smoren.

In zijn bewerking van *Tyrtéus krijgszangen* zien we tien jaar later een vergelijkbare opvatting. Bilderdijk dicht hier:

> 't Is schoon aan 't strijdend hoofd der legerspits te vallen,
> Manmoedig sneuvlende voor stad en burgerij,
> Maar, verr' van erf en haard en vaderlijke wallen
> Te beedlen om zijn brood: zie daar wat ijslijk zij!
> [...]
> Geen sterfling trekt zich zijns, alom, van elk verstoten,
> Uit bloote menschlijkheid, uit mededoogen, aan.
> Van hier dat aaklig lot! Wij, sparen we onze dagen
> Voor 't vaderland, voor de eer, voor onze telgen, niet!
> Strijd, forsche heldenjeugd, wien 't wapens voegt te dragen,
> En ken geen andre vrees, dan dat men schandlijk vlied![9]

Weer is hier sprake van een schandelijke vlucht. En weer is hier de balling haast automatisch een landverrader - in dit geval iemand die verbannen is of die naar het buitenland gevlucht is als laffe deserteur. Zo iemand plaatst zich als het ware buiten de orde van de natuur, zodat ook het mededogen uit ‘bloote menschlijkheid’ op hem niet van toepassing is. Opnieuw is het een ontroerende gedachte dat juist Bilderdijk later het lot van de balling moest ondergaan. Hij sluit hier immers de mogelijkheid van een nobele, eervolle of deugdzame ballingschap uit.

De moed, de ware moed

Een kleine tien jaar later is het dan zover. In een gedicht dat Bilderdijk nog in 1795 vanuit Hamburg verstuurt, vertelt hij aan zijn vrienden in Amsterdam:

> My doemde 't wuft geval [lot] in d'avond van mijn dagen,
> Van rijk tot koningrijk een mondvol broods te vragen,
> En ‘k vind in 't gantsch heelal, aan 't einde van mijn’ weg,
> Geen eigen plekje gronds, waar ik my nederleg.
> Maar gy, wanneer gy soms uw dwalende gedachten
> Naar 't lijdende offer wendt van 't harde plichtbetrachten,
> Gelooft gy, dat gy ooit het duizendst deel bevroedt
> Van 't geen de onzalige in zijn zwerven, uitstaan moet?
> Mijn Vrienden, waant het niet! Ach! al de rampen tevens
> Eens van de menschlijkheid geheel verlaten' levens,
> Wat armoê, wat gebrek verschriklijkst toont op de aard,
> Zijn in de ballingschap, als in één punt, vergaârd.[10]

De ballingschap is de geconcentreerde, gefocuste rampspoed. Bilderdijk schetst hier de balling weer als iemand die ‘van rijk tot koningrijk’ gaat en wiens leven ‘van de menschlijkheid geheel verlaten’ is. Maar er is een uiterst belangrijk verschil met de eerdere passages. De balling is hier ‘'t lijdende offer van 't harde plichtbetrachten’. Niet de balling, maar het vaderland is in gebreke gebleven. Dit is een belangrijke wending. Die wending demonstreert

9 *Tyrtéus krijgszangen, DW* IV, 361.
10 ‘Aan mijne vrienden, in Amsterdam’, *DW* X, 331-332.

hoezeer Bilderdijks opvattingen soms werden beïnvloed door zijn persoonlijke ervaringen.

Dezelfde opvatting spreekt ook uit het gedicht ‘De achtste maart in Londen’. Bilderdijk is dan een jaar uit Nederland weg. In dit gedicht zingt hij Willem V op diens verjaardag toe met de woorden: ‘ô Vorst! ô Neêrlands Vorst en Vader,/In wien het Vaderland het Vaderland verliet.’[11] Hier vertegenwoordigt de koning het ware vaderland en is het achtergebleven Nederland die eretitel eigenlijk niet meer waard. Het is misschien niet toevallig dat we in ditzelfde gedicht ook een heel andere opvatting over de krijgsmansdeugd vinden dan in het eerder geciteerde fragment uit *Tyrtéus krijgszangen*:

> Ach! weinig zegt het, doodsgevaren
> Te tarten in het Oorlogsveld,
> Daar woede en slachting om ons waren:
> Helaas! de minste der Barbaren,
> Is in dat oogenblik een Held.
>
> Maar kalm in 't knellen van de rampen,
> In ballingschap, gebrek en smaad,
> Grootmoedig met zijn leed te kampen;
> Zie daar, waarin de moed, de ware moed, bestaat.[12]

De rollen van de dappere soldaat en de balling zijn hier omgedraaid: de balling is nu de ware held geworden. En sneuvelen op het slagveld is geen kunst, maar meer iets voor ‘de minste der Barbaren’, het soort mensen dat we tegenwoordig ‘voetballiefhebbers’ zouden noemen.

Hoop, wanhoop en berusting

In 1798 sluit Bilderdijk een ander gedicht over de achtste maart af met regels waarin hij zich richt tot God. Hoop, wanhoop en berusting wisselen elkaar daarbij af. De manier waarop is typerend voor talloze gedichten die hij in de rest van zijn leven zal schrijven:

> Zal nog voor ons die ochtend dagen,
> Dat we u op 't Vaderlijk en diergewonnen erf
> Den dank ten offer mogen dragen,
> Voor 't weêrheroverd Land, onttrokken aan 't verderf?
> Zal -? maar wat trachte ik door te boren
> In 't duister raadsbesluit van uw' onkeerbren wil?
> Gy heerscht, vrijmachtig God! Gy zult uw volk verhooren.
> Gy hebt het in den nood verlossing toegezworen;
> Wy zwygen, vol vertrouwen, stil![13]

Herhaaldelijk stelt Bilderdijk de ballingschap voor als een orkaan, die hem en de zijnen schipbreuk heeft doen lijden en op het strand van een verre kust heeft neergeworpen. Vaak gaat hij ervan uit dat hij zijn vaderland nooit meer zal zien en

11 ‘De achtste maart in Londen’, *DW* VIII, 438.
12 ‘De achtste maart in Londen’, *DW* VIII, 434.
13 ‘Op den achtsten maart’, *DW* VIII, 456.

dat zijn graf ergens aan zo'n verre kust zal worden gegraven. Ook die zorg is natuurlijk ijdelheid, zoals het hele aardse leven dat is. Maar toch - het verlangen naar het vaderland is er niet minder om. Het klinkt krachtig door, juist in gedichten als dat met de typerende titel ‘Afscheid aan het vaderland’:

Ja, 'k wenschte u weêr te zien, mijn Vaderland, mijn leven,
My dierbrer op deze aard, dan bloed en dierbaar kroost!
Ik wenschte in uwen schoot den laatsten snik te geven;
Maar (de Almacht wilde 't zoo) ik moet als balling sneven;
Mijn boezem ijst van 't lot; maar 't is dat lot getroost.[14]

Maar in 1806 zal Bilderdijk dan toch zijn vaderland terugzien. Bij de gedachte daaraan jubelt hij als nooit tevoren. Op de terugreis dicht hij bijvoorbeeld over Holland als 'Paradijs der Aarde/Waar buiten, heil noch lust bestaat', en over '... mijn Vaderland, mijn leven,/Mijn lust, mijn alles! ja nog meer!'[15] En eenmaal op de Hollandse wateren aanbeland, heet het:

Dank Hemel! 'k heb dan voor mijn dood
Toch nog een Vaderlandsch stuk brood
Op Hollands zeeplas mogen smaken!
De tranen rollen langs mijn kaken
Maar wat mijn hart daar by gevoelt,
Wordt door geen tranen afgespoeld.[16]

Het 'vloekbaar menschdom' en het 'hooger geestenrijk'

Na deze woorden had eigenlijk de aftiteling over het scherm moeten rollen. De film van Bilderdijks leven ging echter verder. En natuurlijk vielen de confrontaties met de veranderde realiteit in het herwonnen vaderland niet mee. Al in 1807 suggereert hij, in een verjaardagsgedicht voor zijn vrouw, dat het leven als schipbreukeling op een verre kust nog niet eens zo gek is:

Zalig, die met kraai en wolven,
Van de winden, van de golven,
Voedsel vraagt of honger lijdt:
Geenen vijand dan de gieren
Om zijn' stranddisch heen ziet zwieren,
En het vloekbaar menschdom mijdt![17]

Een typerend detail - naast alle meer voorspelbare teleurstellingen in deze jaren - is dat Bilderdijk dikwijls klaagt dat zijn familiegraf vernietigd is: 'Maar neen, de moedwil roof op 't snoodst,/Het stof der ouders aan hun kroost.'[18] Daarom moet hij een jonggestorven kindje toedichten: 'Ja rust, mijn telgjen! Wees vrij balling/Van 't Oudvoorvaderlijke graf!' Dat ontbreken van het familiegraf kan symbool staan voor veel van Bilderdijks bevindingen in het vaderland. Het land en de samenleving zoals hij die in 1795 had achtergelaten, bestonden niet meer. Zoals hij het in 1811 uitdrukt:

14 'Afscheid aan het vaderland', *DW* XII, 57.
15 'Te rug reis naar 't Vaderland', *DW* XII, 72.
16 'Bij het inzeilen der Hollandsche zeeplas', *DW* XII, 80.
17 'Aan mijne egade, by haar herstel uit haar kraam- en ziektbed, op haren verjaardag', *DW* XI, 5.
18 'Ter uitvaart van mijn jongste kind, drie maanden oud', *DW* XI, 11-12.

‘De naam van 't Vaderland, van Holland, is geweest./Zie daar mijn' laatsten snik;
met dien geve ik den geest.’[19]

19 ‘Afscheid’, *DW* IX, 114.

Zoals bekend was dit niet echt Bilderdijks laatste snik. Daardoor kan hij bijvoorbeeld in 1822 nog dichten: ‘Mijn God, is dit ons Nederland?/Neen, 't is die grond niet meer dien 'k eens zoo teder drukte,/Voor wien ik jamm'ren leed en wien ik lauren plukte’.[20] Al in 1808 had het verwijt geklonken: ‘En wee, wien 't Hollandsch bloed nog rein door de aadren vloeit!/Die vindt geen Holland meer in Holland. - ô Gebeente/Der vaadren, keer u om in 't dompig grafgesteente!’[21] En een jaar later spreekt Bilderdijk over ‘...dat Holland, dat wy minden!/'k Zeg niet meer, dat Vaderland...’[22] Hij vervolgt dan met: ‘Ons, wat zal dit ons ontrusten?/Neen, dit Holland wierd ons vreemd./Zoeken wij aan wilde kusten,/Wat men hier den mensch ontneemt’.[23] Hij denkt er dus nu over om vrijwillig ten tweeden male de orkaan op te zoeken en zich als balling te laten aanspoelen. ‘Ja, mijne dierbre’, roept hij zijn vrouw toe:

> Ja, mijne dierbre, laat ons vluchten
> Uit dit Sodom, Godgehaat,
> Naar bevrozen landgehuchten,
> Waar geen winter ooit ontlaadt!
> Waar de Wolga zijn hijeenen [‘hyena's’: wolven of steppehonden]
> Aan het dorre sneeuwgebergt',
> By den nacht om roof hoort stenen,
> Maar geen' God met laster tergt![24]

Het professoraat in Rusland, waar deze dichtregels op sloegen, ging niet door. In de jaren die hierop volgden, komt dan de centrale thematiek in Bilderdijks poëzie pas goed tot volle wasdom. In talloze dichtregels zet Bilderdijk die thematiek uiteen. Dichtregels zoals deze uit ‘De geestenwareld’: ‘Zoo stuwt me een aandrift op, die, walgend van deze aarde,/Eene andre wareld eischt, van min verachtbre waarde’.[25] Die hogere wereld wordt nu steeds nadrukkelijker het *ware vaderland*: ‘Neen; hooger geestenrijk, zie daar uw Vaderland!’, dicht Bilderdijk.[26]

Maar dat is nog niet alles. Met terugwerkende kracht definieert Bilderdijk nu zijn hele leven steeds meer als een leven in dat ware vaderland, een leven van christelijk dichterschap, en dus van ballingschap op aarde. Consequent als hij in dit soort dingen is, gaat hij voor het bewijs daarvan terug naar het uur van zijn geboorte. Bij herhaling vertelt hij het verhaal dat de ruiten van het ouderlijk huis werden ingegooid toen hij net geboren was:

> 'k Lag, pas uit Moeders schoot ontbonden,
> Met d'eersten zwachteldoek bewonden,
> In 't wiegjen, nog in zwijmelslaap,
> Een zestien uren oude knaap;
> Wanneer, in dolle woede aan 't koken
> De uit d'afgrond opgeborsten haat,
> In schaduw van de nacht gedoken,
> My met een hagel kwam bestoken
> Van kei en klinkers, uitgebroken

20 ‘Zucht der bejammering’, *DW* XII, 244.
21 ‘Het tooneel’, *DW* VII, 18.
22 ‘Aan mijne egade by hare verjaring’, *DW* XI, 82,
23 ‘Aan mijne egade by hare verjaring’, *DW* XI, 84.
24 ‘Aan mijne egade by hare verjaring’, *DW* XI, 85.
25 ‘De geestenwareld’, *DW* VII, 108.
26 ‘De geestenwareld’, *DW* VII, 119.

Aan 't steenplaveisel van de straat.[27]

27 ‘Mijn eerste levensnacht’, *DW* XII, 304.

Het ging hier om niet meer dan een persoonlijke aanval van een getergd familielid, dat ruzie met Bilderdijks vader had en daarom de ramen van diens huis kwam ingooien. In retrospectief maakt Bilderdijk hier echter, met de voor hem zo kenmerkende overdrijving, een eerste kennismaking met de goddeloze revolutiegeest van. Geen wonder, zo suggereert hij, dat hij al vanaf zijn geboorte de ballingschap opzocht, al was het maar de *innere Emigration* van de dichterlijke levensinstelling. Zoals hij het in 1811 verwoordt:

> Ach! in dat wiegj' alreeds, met de eerste levenstogen,
> (Dus schijnt het) heeft mijn hart dien dichttrek ingezogen.
> 'k Bleef aan deze aarde vreemd, en balling op haar grond,
> en zweefde een wareld door, die slechts voor my bestond.[28]

Zo begon Bilderdijk in de loop van zijn leven het ware vaderland steeds meer te zoeken in een andere, bovenzintuiglijke, goddelijke wereld. ‘Wat is ons de aard/Dan ballingschap, ontbloot van huiselijken haard?’ vraagt hij.[29]

‘Doch waar is 't Vaderland gebleven?’

Wie zou zich vanuit dat hemelse, goddelijke perspectief nog druk maken om de toestanden in het laag bij de grondse, Nederlandse vaderland? Toch blijft Bilderdijk dat altijd doen. ‘Doch waar is 't Vaderland gebleven?/Ach, zie ik 't en erken 't niet meer?’ is de weemoedige vraag die hij zo dikwijls blijft stellen.[30] En tegen het einde van zijn leven roept hij zijn Nederlandse vaderland verwijtend toe:

> ... Mijn Vaderland! - Maar ach! u Vaderland te heeten,
> Wat zegt dit? - Hebt gy me ooit als Vaderland gekweekt?
> Hoe wenschte 't teedre hart u iets slechts [= slechts iets] dank te weten,
> Maar zelfs 't geringst wat gy my schuldig waart, ontbreekt.[31]

Het laatste citaat is uit 1827, precies een halve eeuw na het eerste citaat uit *De waere liefde tot het vaderland*. De laatste passage vormt de exacte keerzijde van de eerste. In 1777 was de burger dankbaarheid verschuldigd aan zijn vaderland, dat hem voedde en *kweekte*. Nu stelt de burger Bilderdijk de vraag: ‘Hebt gy me ooit als Vaderland *gekweekt*?’ En hij wenst dat het vaderland zich ook maar in enig opzicht had gehouden aan zijn plichten, zodat hij dat vaderland met recht iets verschuldigd zou kunnen zijn.

Er was in die vijftig jaar veel gebeurd. Volgens Bilderdijk had het vaderland zijn plicht jegens hem als burger verzaakt. Allereerst natuurlijk door hem te verbannen. Maar opmerkelijk genoeg kon hij dat nog wel verdragen; in zijn ballingschap bleef hij de gedachte aan het vaderland koesteren. Veel ernstiger was het vaderland in zijn ogen tekortgeschoten, door na zijn terugkeer niet te beantwoorden aan het beeld dat hij er zich tijdens zijn ballingschap van had gevormd. Zijn vaderland weigerde het vaderland te zijn zoals hij zich dat herinnerde, of zoals hij dat verwacht had aan te

28 ‘Afscheid’, *DW* IX, 108.
29 ‘Rouwzang’, *DW* XI, 219.
30 Voorzang bij ‘Vermaking’, *DW*XI, 488.
31 ‘Het thands afgeloopen najaar’, *DW* XIV, 287.

treffen. Bij nader inzien - psychologen zouden hier misschien spreken van ‘dissonantiereductie’ - blijkt dan dat zijn vaderland in feite vanaf zijn geboortestond al geen vaderland voor hem is geweest. Trouwens, zo stelt Bilderdijk

vast, het hele bestaan op aarde is uiteindelijk een ballingschap uit het ware vaderland, de hemelse gewesten waar de christen in gelooft.

De ballingschap geeft een heel specifieke kleur aan de denkwereld van Bilderdijk, en ligt er ten dele misschien zelfs aan ten grondslag. Het was mede de ballingschap die van Bilderdijk de grote ongenietbare, de grote zonderling, enzovoort, maakte. Maar daarbij mag één ding niet worden vergeten. De manier waarop Bilderdijk zijn ervaringen verwoordde was misschien wel enigszins uitzonderlijk, maar die ervaringen zelf, en het wereldbeeld dat eruit voortvloeide, waren dat slechts ten dele. Hierover tot besluit nog enkele opmerkingen.

Van over het graf

De Amerikaanse historicus Peter Fritzsche, die zichzelf plaatst in de traditie van auteurs als Reinhart Koselleck, heeft het een en ander geschreven over de ervaringen van Bilderdijks generatie, de generatie die in de decennia rond 1800 in Europa leefde. Zijn boek daarover draagt de typerende titel *Stranded in the present*.[32] Net als Bilderdijk gebruikt hij dus de beeldspraak van de schipbreuk. In de periode na de Franse Revolutie, zo betoogt Fritzsche, raakten honderdduizenden mensen in Europa op drift. De aristocratische émigrés van de Revolutie, de soldaten van Napoleon die de veldtocht naar Moskou meemaakten, de Russische soldaten bij Waterloo, en al die anderen - ze waren voor langere tijd letterlijk ver van huis. Maar ook de thuisblijvers ervoeren een wereld waarin ze zich steeds minder thuis voelden, een wereld waarin ze als het ware ballingen in eigen land werden. ‘Altijd en overal waar gewone mannen en vrouwen over de heg keken, zagen ze bajonetten voorbijkomen’, is de fraaie samenvatting van de decennia na de Revolutie. [33] En in een Duitse familie werd de komst van logees altijd aangekondigd als *Die Inquartierung kommt!*[34] Het was een ironische verwijzing naar het verschijnsel waarmee talloze Europese huishoudens te maken kregen, op een schaal die nog nooit vertoond was. Ook Bilderdijks eerste echtgenote had er veel mee te stellen. Al in juli 1795 klaagt ze dat ze sinds zijn vertrek ‘niet vry van inquartiering geweest’ is. ‘Meer als hondert franschen’ heeft ze in huis gehad, ‘die alle door ons moesten uit en ingelaten worden en middag en avond moesten de heeren warm Eeten hebben en wyn’.[35]

Tallozen onder die miljoenen mensen in woelige tijden deelden een zelfde soort ervaring. Toen de storm was gaan liggen, bleek de wereld onherkenbaar veranderd.

32 P. Fritzsche, *Stranded in the present. Modern time and the melancholy of history*. (Cambridge (Mass.) / London 2004); Idem, ‘The case of modern memory’, *The Journal of Modern History* 73 (2001) 87-117; Idem, ‘Specters of history: on nostalgia, exile, and modernity’, *American Historical Review*, 106, afl. 5 (2001) 1587-1618. Soortgelijke thema's zijn in Nederland onder meer voorwerp van studie binnen het onderzoeksproject *Controlling Time and Shaping the Self*. Onderzoekers als Arianne Baggerman en Rudolf Dekker (Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen, Erasmus Universiteit) stellen hier de relatie tussen de ontwikkeling van het geheugen, de autobiografische traditie en de ‘breukervaring’ van de postrevolutionaire Europeaan aan de orde.

33 George Steiner, geciteerd in: Fritzsche, *Stranded in the present*, 17.

34 Fritzsche, ‘Specters of history’, 1600.

35 Brief van 5-7-1795, in: J. Bosch e.a. (ed.), *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1795-1797*. (Utrecht 1988) 85.

Hele landen waren als zodanig van de kaart verdwenen of hadden een andere regeringsvorm gekregen. Oude benamingen van tijd en plaats waren niet langer bruikbaar. Eeuwenlang geldige termen en begrippen hadden een totaal andere betekenis of invulling gekregen. Terugkijkend in 1826 merkte Bilderdijks vriend Jeronimo de Vries op: '... er was geen volk, geen staat, geene kunst, geene wetenschap, schier geen voorwerp van menschelijk begrip, dat niet ver-

wrikt werd of veranderde.'[36] Niet voor niets noemde Chateaubriand, die de ervaring van ballingschap met Bilderdijk gemeen had, zijn autobiografie *Mémoires d'outre-tombe*: herinneringen van over het graf - de spreekwoordelijke 'andere wereld'.

Zo bezien is Bilderdijk heel wat minder zonderling of uitzonderlijk dan hij vaak lijkt. Bij Chateaubriand bijvoorbeeld, vinden we een zelfde geweeklaag over het enthousiasme waarmee de revolutie de graftomben opruimde. Wie het gebeente van zijn vaderen wegneemt, aldus Chateaubriand, berooft ze van hun geschiedenis, van het bewijs dat ze geleefd hebben en gestorven zijn.[37] En in het licht van wat Bilderdijk zegt over zijn eerste levensuren, is het frappant om te zien wat Chateaubriand vertelt over zijn eerste levensdagen. Kort na zijn geboorte op het vooruderlijk slot werd hij naar een voedster elders gestuurd. Hij interpreteert die episode achteraf als volgt:

> Ik had nauwelijks de moederschoot verlaten toen ik mijn eerste verbanning onderging. [...] Ik had pas enkele uren geleefd toen de tijd reeds zijn drukkend merkteken op mijn voorhoofd had gezet.[38]

Het zou onjuist zijn, zo stelt Fritzsche, om Chateaubriand te zien als niet meer dan een *solitary misfit*.[39] Ditzelfde geldt voor Bilderdijk. Beide auteurs merkten, als zovele voormalige ballingen, dat er geen terugkeer mogelijk was naar de wereld die ze als hun vaderland zagen. Ze konden niet meer terug naar het verleden en waren schipbreukelingen geworden, gestrand in het heden. Voor velen restte slechts de nostalgie. Bij Bilderdijk nam die de vorm aan van een steeds groter verlangen naar de dood. Die zou hem brengen in het 'Vaderlijke huis', zoals hij zijn ware, hemelse vaderland noemt in het gedicht 'Afscheid eens stervenden'.[40] Tegelijk twijfelde hij soms hevig aan de mogelijkheid dat die hoop zou worden vervuld.[41] In dat opzicht was Bilderdijk eigenlijk niet ouderwets, maar zeer modern.[42]

36 Geciteerd in: E. Krol, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840*. (Hilversum 1997) 341. Met dank aan de auteur, die mij op deze passage opmerkzaam maakte.

37 Fritzsche, *Stranded in the present*, 60-61.

38 'En sortant du sein de ma mère, je subis mon premier exil [...] Je n'avais vécu que quelques heures, et la pesanteur du temps était déjà marquée sur mon front.' Chateaubriand, *Mémoires d'outre-tombe*, M. Levaillant en G. Moulinier, (eds.) (Paris 1946) I, 18-19.

39 Fritzsche, *Stranded in the present*, 62.

40 'Afscheid eens stervenden', *DW* XIV, 27.

41 G.J. Johannes, 'De verduistering van de hemel. Bilderdijks "Avondstond"', in: P. Gerbrandy en M. van Hattum (eds.), *Wie leert 't krekeltjen zijn lied? De poëtische oorspronkelijkheid van Willem Bilderdijk*. (Groningen 2000) 131-144.

42 Zie bijvoorbeeld Fritzsche, 'Specters of history', 1589, over nostalgie als 'a fundamentally modern phenomenon'; vgl. 'The case of modern memory', 116.

Frans Grijzenhout
Ballingschap in beeld, of: Belisarius in Holland

Frans Grijzenhout (1956) studeerde kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Daar promoveerde hij in 1989 op het proefschrift *Feesten voor het vaderland: patriotse en Bataafse feesten 1780-1806*. Hij is werkzaam als hoogleraar Cultureel erfgoed, restauratie, conservering, in het bijzonder van roerende goederen, aan de Universiteit van Amsterdam.

Ballingschap is een staat van afwezigheid en verwijdering. Een staat van leegte en afzondering, van inkeer en distantie. Voor de beeldende kunst is dat een lastige opgave. Die richt zich immers makkelijker op het zichtbare in onze nabijheid. Of desnoods op het onzichtbare dat we ons kunnen voorstellen: het heilige, het goddelijke. Maar de beeldende kunst, zeker die van de zeventiende en achttiende eeuw, heeft ook allerlei manieren gevonden om abstracte begrippen, zelfs die van de ballingschap, te verbeelden. Dat kon gebeuren in de vorm van een allegorie of aan de hand van een historie uit de klassieke mythologie of de antieke of bijbelse geschiedenis.

In deze bijdrage worden de verschillende voorstellingswijzen van het begrip ‘ballingschap’ verkend aan de hand van een beperkt aantal voorbeelden, voornamelijk van allegorische en historische aard. De nadruk ligt daarbij op de manier waarop kunstenaars ten tijde van de Franse Revolutie en met name in de periode na Thermidor vorm gaven aan het zo gevoelige thema van de ballingschap. Hoewel Nederland in politiek-maatschappelijke zin al eerder, in de jaren 1787-1795, hardhandig in aanraking kwam met het fenomeen van een omvangrijke exodus van verbannen en in ballingschap vertrokken patriotten, waren de gevolgen daarvan voor de beeldende kunst minder ingrijpend. In het laatste gedeelte van dit artikel wordt de aandacht gericht op een van de meest uitgewerkte, maar tegelijkertijd nog steeds meest raadselachtige voorstellingen die in verband kunnen worden gebracht met de patriotse ballingschap.

Esilio

In 1593 formuleerde Cesare Ripa, de schrijver van het beroemde en veel geraadpleegde boek *Iconologia*, dat in 1644 in het Nederlands werd uitgegeven onder de titel *Iconologia, of Uytbeeldinghe des Verstants*, een eerste en invloedrijke allegorische vorm voor het begrip ‘ballingschap’. Alle abstracte begrippen worden door Ripa in menselijke vorm uitgebeeld - vaak als vrouw, omdat veel van dit soort begrippen nu eenmaal van het vrouwelijke geslacht zijn - en voorzien van zingevende attributen. Hoewel ‘ballingschap’ ook in het hedendaagse Nederlands nog doorgaat voor een vrouwelijk woord, werd het begrip bij Ripa gedragen door een mannelijke figuur, waarschijnlijk omdat het terugging op het Italiaanse woord *esilio*. Ripa koos de gestalte van een pelgrim met een wandelstaf in de rechterhand, met hoed en mantel, voorzien van pelgrimssymbolen zoals de sint-jakobsschelp. Op de linkerhand draagt deze figuur een valk. De valk staat voor de ‘gemeene’ ballingschap, die van toepassing is op iemand die vanwege een misdrijf verbannen is ‘en veroordeelt om voor een

tijdt of voor eeuwigh buyten 't vaderlandt te leven’. Hij is vrij om zich te bewegen, maar met een pijnlijke beperking. Net zo is de valk ‘buyten sijn wille, met een band gebonden’. Ripa onderscheidt daarnaast de ‘besondere’ ballingschap, ‘wanneer een man vrywilligh, of door

Afb. 1 ‘Ballingschap’, gravure, in: C. Ripa, *Iconologie, of Uytbeeldinghe des verstants*, Amsterdam 1644, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

een toeval, sich selve verkiest, sonder dat hy daer uyt gejaecht wort, buyten 't vaderland, te leven en te sterven’.[1]

De religieuze inspiratie voor Ripa's uitbeelding van een in onze ogen zo politiek begrip als ballingschap, zal ongetwijfeld gefundeerd zijn op de oerverbanning, namelijk die van Adam en Eva uit het paradijs. Daar was immers de dwaaltocht van de mens op aarde, als banneling uit de hof van Eden, begonnen. Maar ook de Babylonische ballingschap van het Joodse volk heeft het vroege beeld van dit begrip mede bepaald. Naast deze Bijbelse voorbeelden speelden legenden en geschiedenissen uit de oudheid, zoals we nog zullen zien, een belangrijke rol in de verbeelding van het begrip ‘ballingschap’.

L'art de l'émigration

Het onderscheid tussen de gedwongen verbanning en de zelfgekozen ballingschap dat Ripa maakte in zijn toelichting op de figuur van de ballingschap, is in zekere zin ook van toepassing op de politieke vluchtelingen aan het eind van de achttiende eeuw. Hoewel er in juridisch opzicht natuurlijk een groot verschil is tussen beide situaties, kwam het in de prak-

1 C. Ripa, *Iconologia, of Wtbeeldinghe des Verstants* (Amsterdam 1644) 28.

tijk vaak genoeg voor dat een balling zijn feitelijke verbanning voor wilde zijn. Dat was zeker het geval bij een groot aantal Franse *émigrés*, voornamelijk aristocraten en geestelijken, die de wijk namen voor de effecten van de Franse Revolutie. Die emigratie, vaak naar Engeland, heeft nochtans weinig beelden opgeleverd en de weinige voorstellingen die ervan bestaan, zijn allemaal gemaakt vanuit het perspectief van de anderen: de achterblijvers in Frankrijk die de emigranten liever kwijt dan rijk waren, de Engelsen die met ironische distantie naar de nieuwkomers keken of de Duitsers die bang waren dat de *émigrés* het revolutionaire vuur in eigen land zouden aanwakkeren.[2]

Een van de kernachtigste satirische uitbeeldingen van een aristocratische *émigré* in zijn nieuwe staat in Engeland is de prent die James Gillray wijdde aan onze eigen prins Willem V, die in januari 1795 vanuit Scheveningen voor de komst van de Franse legers naar Engeland was gevlucht. *Pylades en Orestes* noemde Gillray de voorstelling (afb. 1), die verwees naar de ballingschap van Orestes, de zoon van Agamemnon en Clytaemnestra, die in het verre Phokis wachtte op de gelegenheid om de doodslag van zijn moeder en haar vrijer Aigisthos op zijn vader te komen wreken. Zo vastberaden als Orestes en zijn zwijgzame vriend Pylades (bij Gillray een verwijzing naar de gebochelde secretaris van de prins, Broekhuizen) lijkt Willem V echter niet geweest te zijn. Afgezien van zijn steun aan de inval van de Engelsen en Russen in de Bataafse Republiek in het najaar van 1799, schijnt hij zich in Engeland vooral te hebben beziggehouden met een toeristische trektocht langs allerlei bezienswaardigheden.[3]

Emigrés lieten zich soms portretteren in hun nieuwe, dikwijls ongemakkelijke situatie. De belangrijkste portrettist van Franse *émigrés* was de Franse schilder Pierre-Henri Danloux, die ook zelf in 1791 naar Engeland was geëmigreerd. Danloux' mooiste emigrantenportret is ongetwijfeld dat van Jean-Francois de la Marche, bisschop van Saint-Pol-de-Léon. Deze was in 1791 het Kanaal overgestoken, nadat hij enige tijd gevangen had gezeten wegens anti-revolutionaire activiteiten in Bretagne. Aangekomen in Londen trachtte hij andere naar Engeland gevluchte geestelijken te ondersteunen. Dat deed hij onder andere door de kunstenaar Skelton naar dit schilderij een gravure te laten vervaardigen, waarop men kon intekenen. De opbrengst ging naar de arme priesters. De la Marche is door Danloux afgebeeld in een donker kostuum in zijn eenvoudig gemeubileerde kamer aan Little Street in Londen. De armoedige staat van zijn huishouden wordt gesymboliseerd door een gebroken glas dat moet dienen als presse-papiers. Op en onder de tafel liggen tussen andere papieren ook inschrijvingen op de prent van Skelton.[4]

2 Voor een Franse spotprent uit 1789 op de *émigrés* zie: 1789, *La Révolution francaise et l'Europe* (3 dln.; Cat. tent. Parijs (Grand Palais) 1989) I, 407, cat. nr. 525; idem, I, 473, cat.nr. 625 voor een prent van Isaac Cruikshank op de gevluchte Fransen. Voorts: H. Mildenberger, 'Johann Heinrich Wilhelm Tischbein (1751-1829). Historienmalerei und niedere Bildgattungen vereint im Dienst monarchischer Restaurationen', *Idea. Jahrbuch der Hamburger Kunsthalle* 8 (1989) 75-94, m.n. 84-86 voor een vroeg Duits voorbeeld.

3 Th.H. von der Dunk, 'Een vorstelijk balling als toerist. De reizen van voormalig stadhouder Willem V in Engeland 1795-1801',: *Oranje in revolutie en restauratie (Jaarboek Oranje-Nassau Museum)* (Rotterdam 1996) 113-135.

4 Henri-Pierre Danloux (1753-1809), *Portret van Jean-François de la Marche*, doek, 223 × 182 cm, Parijs, Musée du Louvre, RF 2270. Vgl. *La Révolution francaise et l'Europe*, I, 473, cat.nr. 624.

Geeft dit schilderij van Danloux nog een alleszins draaglijk beeld van de *émigration*, dat geldt niet voor de *Scène de misère* die Danloux omstreeks 1802 schilderde en die, volgens de getuigenis van een kleinzoon van de schilder, een beeld wilde geven van de ellende waarin de emigranten zich in Londen bevonden (afb. 2). Het moet een groot doek geweest zijn, dat aan het eind van de negentiende eeuw in verschillende stukken is verdeeld. Het bewaard geble-

Afb. 2 James Gillray (1756-1815), *Orestes en Pylades*, 1795, mezzotint, Atlas Van Stolk, Rotterdam.

ven fragment toont een sterk vermagerde moeder, zittend in een stal op wat stro, met een zogende baby aan de borst en een ander kind dat uitgeput over haar heen in slaap is gevallen. Op grond van een gravure naar het verloren gegane geheel en een ander fragment weten we dat ernaast de vader was afgebeeld die, staande en gehuld in een grote mantel, zijn gezicht in zijn handen verborg, terwijl andere kinderen het brood dat hij zojuist had gestolen uit zijn handen rukten. Een man in de deuropening, die de vader wil uitmaken voor dief en hem met een stok bedreigt, wordt, bij het zien van het larmoyante tafereel, overmand door mededogen, een effect dat kennelijk ook bij de toeschouwer moet worden bereikt.[5]

Danloux' schilderij is gebaseerd op een passage uit de eerste zang van het destijds beroemde gedicht 'La Pitié' van de eveneens naar Engeland geëmigreerde *abbé* Delille, dat in 1803 werd gepubliceerd, maar waarvan Danloux en andere emigranten al eerder hadden kennisgenomen. Blijkens de inleiding op het gedicht zou het gaan om een gebeurtenis die zich werkelijk heeft afgespeeld.[6] In de Nederlandse vertaling van J. Immerzeel uit 1804 luidt het:

5 Idem, I, 628, cat.nr. 830.

6 In het voorwoord op *La pitié* (Parijs 1803) 4, spreekt Delille over deze schets van de 'misères de la ville' uitdrukkelijk als van 'un fait réel' (al zegt de schrijver er niet met zoveel woorden bij dat de gebeurtenis zich in Londen heeft afgespeeld), in tegenstelling tot een andere scène met 'misères de la campagne', die volledig verzonnen zou zijn.

Wat akelig tafereel! wat droevig huisgezin!
Halfnaakte kinders, op den harden grond gezonken,
Door kou verkleumd, schier tot geraamten weggeslonken,
Beroofd, onkundig zelfs van kinderspel en vreugd,
Nabij het graf, reeds in het vroegst van hun jeugd.
Ach! zie hun broertjen aan den moederboezem schreien,
En vruchtloos om een melk, verteerd door honger, vleien.[7]

Delille's gedicht en Danloux' daarop geïnspireerde schilderij waren feitelijk heel late verwerkingen van het thema van de aristocratische en clericale ballingschap in Frankrijk. Dat kon gebeuren na de vrede van Amiens van 1802, die een tijdelijke ontspanning teweeg bracht tussen Frankrijk en Engeland en ruimte liet voor een politieke en culturele reactie. Maar al na de staatsgreep van 9 thermidor an II (27 juli 1794), die een einde maakte aan de daaraan voorafgaande periode van de Terreur, waren geleidelijk de scherpste kanten van het gevaar voor terugkerende emigranten verdwenen. In de daaropvolgende jaren van het Directoire (1795-1799) kwam in de Franse kunst een bezinning op gang op de thema's van emigratie en ballingschap. Daarbij werd, in aansluiting op het heersende neo-classicistische klimaat, gezocht naar antieke voorbeelden van de omgang en de verzoening met verbannen landgenoten. Twee hoofdthema's komen daarbij naar voren. In de eerste plaats dat van Oidipous, die na het drama van zijn zelfverblinding samen met zijn dochter Antigone in zelfgekozen ballingschap is gegaan in Kolonos. Het thema van Oidipous en Antigone komt opvallend veel voor in de schilderkunst van de latere jaren 1790 en beleeft na het herstel van de monarchie in Frankrijk in 1814 nog eens een opleving.[8]

Het andere thema is dat van Belisarius, aanvoerder in het leger van de Byzantijnse keizer Justinianus, die, volgens een steeds verder verrijkte legende, afgunstig wordt op diens successen, hem laat opsluiten, verblinden en hem tenslotte verbant. Het antieke thema van Belisarius was in Frankrijk nieuw leven ingeblazen door de gelijknamige roman van Marmontel, die in 1767 een geruchtmakend moraliserend werk aan hem wijdde, dat wel wordt beschouwd als een verlichte vorstenspiegel. In dit werk ziet Justinianus tenslotte zijn fouten in, onderkent de wijsheid van zijn legeraanvoerder, laat zijn zoon door hem opvoeden en tenslotte met diens dochter trouwen. Naar aanleiding van het boek ontbrandde in Frankrijk een heftige pennenstrijd tussen Voltaire en anderen, voornamelijk over de vraag of voor antieke filosofen en andere heidenen die christelijke deugden als vergevingsgezindheid ten toon hadden gespreid, een plaats in de hemel was weggelegd. Deze zogenaamde

7 *Het mededogen, in vier zangen* (Amsterdam 1804) 26-28; in de oorsponkelijke Franse editie, zoals vermeld in noot 6, is de passage te vinden op pp. 42-43. In een noot bij de betreffende passage spreekt de schrijver van een schets die Danloux zou hebben gemaakt en het schilderij dat hij voornemens was te maken. In het voorwoord worden ook een portret van Delille door Danloux en het schilderij *De Vestalin* (thans beide in het Louvre, Parijs) door Delille vermeld. In de Nederlandse editie is dezelfde scène verbeeld in een gravure door Reinier Vinkeles. Danloux' voorstelling van *La pitié* zou mede geïnspireerd zijn geweest op het, mij onbekende, toneelstuk *Het behoeftig huisgezin*. Interessant is nog W. Bilderdijk, *Het buitenleven, in vier zangen* (gevolgd naar *L'homme des champs, ou les géorgiques françoises, van den abbé Delille*) (1803) waarin Bilderdijk zich als balling vergelijkt met en afzet tegen Delille; Bilderdijk stelt het platteland als zinvol kader voor de ballingschap tegenover het politieke toneel van het stadsleven.

8 J.H. Rubin, ‘Oedipus, Antigone and Exiles in Post-Revolutionary French Painting’, *Art Quarterly* 35 (1973) 141-171.

Socratische oorlog vond repercussies in de Republiek aan het einde van de jaren 1760, waar het werk van Marmontel eveneens tot een felle pamflettenstrijd leidde.[9]

9 Voor een opsomming van de betrokken pamfletten: J. de Man (ed.), *Kunst op schrift. Een inventarisatie van Nederlandstalige publikaties op het gebied van kunsttheorie en esthetica 1670-1820* (Leiden 1993) nrs. 670, 671, 676, 677, 682, 689, 695, 709 en 710.

Afb. 3 Henri-Pierre Danloux (1753-1809), *La pitié. Scène de misère*, 1802, fragment, doek, 139 × 107 cm, Musée du Louvre, Parijs.

Verschillende Franse kunstenaars wijdden na 1767 schilderijen aan Belisarius, met als bekendste voorbeeld Jacques-Louis David, wiens beroemde schilderij uit 1781 (*Date obolum Belisario*) wel beschouwd wordt als een vroege kritiek op de hardvochtigheid van het Ancien Régime.[10] In het kader van de verbeelding van de ballingschap is echter vooral de voorstelling van Belisarius belangrijk die François-Pascal-Simon Gérard in 1795, kort na de Thermidoriaanse coup, op de jaarlijkse Salon exposeerde (afb. 3). Er is mijns inziens in de literatuur over dit schilderij, waarvan het origineel lange tijd verloren werd gewaand maar dat in 2005 is gekocht door het Getty Museum, te weinig gewezen op de rechtstreekse inspiratie die Gérard moet hebben opgedaan bij de titelgravure in het werk van Marmontel, een gravure door Hubert Gravelot met de afbeelding van de blinde Belisarius die, geleid door een jongeman, door het land trekt (Titelplaat). Gérard nam Gravelots kernachtige beeld over en dramatiseerde het verder, niet in het minst door het avondlicht en het lage standpunt. Bij Gérard staat niet, zoals bij David, de historie van de ontmoeting tussen Belisarius en een oud-soldaat centraal, maar wordt vooral mededogen opgeroepen met de blinde figuur van Belisarius. Om het effect te vergroten bedacht Gérard dat de arme, vernederde generaal ook nog eens zijn jonge leidsman, zojuist gebeten door een slang, moest dragen. In het kader

10 *Jacques-Louis David* (Cat. tent. Parijs (Musée de Louvre) en Versailles (Musée national du château) 1989) 130-138, cat.nrs. 47-51.

van de discussie over de relatie tussen de antieken en het christendom is het interessant op te merken dat Gérard in navolging van Gravelot - die zelf een Franse uitgave van Ripa illustreerde, overigens zonder opname van een allegorie van de ballingschap - eveneens duidelijk teruggrijpt op de voorstelling van de ballingschap die Ripa had ontworpen, namelijk die van de christelijke pelgrim. De religieuze indruk van de voorstelling wordt nog versterkt door de associatie met Christoffel die, steunend op een stok, het Christuskind over het water draagt, en misschien ook wel door dat van de slang als bron van het kwaad.

Het schilderij van Gérard wordt wel omschreven als een ‘allégorie de l'exil’ en diens figuur van Belisarius als ‘le statut abstrait d'une allégorie’, een omschrijving die hem ook dicht bij Ripa brengt. Bij dit en bij andere Franse schilderijen met dit onderwerp in de jaren na 1795 gaat het volgens sommige auteurs om een impliciet beroep op een collectief pardon en politieke amnestie voor een deel van de *émigrés*, die destijds wel eens zijn aangeduid als ‘nos modernes Bélisaires’. (Vermeldenswaard in dit verband is dat de *Belisarius* van Gérard een eerste eigenaar vond in één van de twee gevolmachtigd ministers van de Bataafse Republiek bij de Franse Republiek, Caspar Meyer.)[11] Vergelijkbare associaties zouden gelden voor een schilderij van Pierre-Narcisse Guérin, dat begonnen werd als een voorstelling van Belisarius, maar waarvan de hoofdpersoon door hem werd omgewerkt tot Marcus Sextus, die, na een periode van verbanning door de dictator Sulla, tenslotte zijn dochter hervindt maar zijn vrouw dood aantreft. Er was voor de Fransen weinig fantasie voor nodig om in Sulla Robespierre te herkennen en in Marcus Sextus een personificatie te zien van een ieder die getroffen was door de ‘orages de la Révolution’.[12]

Patriotse caritas

De patriotse ballingschap van 1787 was van een heel andere orde dan de Franse *émigration*. De patriotten werden na een mislukte revolutie smadelijk verjaagd, velen moesten in het najaar van 1787 hals over kop vertrekken. De sociale samenstelling van de groep patriotten was ook een heel andere dan die van de Franse *émigrés*, waarin edellieden en hoge geestelijken een belangrijke plaats innamen. En de patriotten trokken niet, zoals de rijke Franse vluchtelingen, naar een grote stad als Londen; de meesten streken neer in kleine stadjes in Noordwest-Frankrijk, de wat rijkeren bleven in Antwerpen of Brussel, een enkeling bracht het tot Parijs.

Van een rijke portrettraditie onder de gevluchte patriotten was - ook al voor hun vertrek - geen sprake. Op dit terrein moeten we dus ook weinig verwachten. Het groepsportret van een aantal gevluchte patriotten in gevangenschap door Petrus Groenia - afgebeeld op Joost Rosendaals boek *Bataven!* - geeft misschien wel het dieptepunt aan van de patriotse ballingschap: verjaagd uit het vaderland, gevangen in het buitenland. Maar er zijn andere signalen. Het kleine keeshondje naast de bekende *fysionotrace* van de patriotse bankier Abbema spreekt voor diens overtuiging.

11 A. Staring, *Fransche kunstenaars en hun Hollandsche modellen* ('s-Gravenhage 1947) 111. Later was het in bezit van Eugène Bonaparte.

12 Voor het voorgaande: P. Arizzoli-Clémentel e.a., *Aux armes & aux arts! Les arts de la Révolution 1789-1799* (Parijs 1988) 52-54 en 84-88 en Th. Crow, *Emulation. Making artists for revolutionary France* (New Haven/Londen 1995) 206-211, 232-233.

En de patriot J.F.R. van Hooff liet zich tijdens zijn ballingschap in Frankrijk portretteren naast een zuil met de leuze ‘Humanité, Justice, Raison’.[13] (Vermoedelijk zal het portret ontstaan zijn voordat Van Hooff in 1794 door de Fransen werd gearresteerd en gedurende een jaar werd vastgehouden in de Conciergerie...)

13 Anoniem portret in het Noord-Brabants Museum, Den Bosch.

Een zelfde positief geloof in de verworvenheden van de revolutie sprak aanvankelijk uit de werken van Gerrit Paape, die uit de klassieke oudheid een heel ander voorbeeld dan Belisarius had weten op te vissen: hij vergeleek zichzelf met de lachende wijsgeer Democritus die blij was verbannen te worden uit Abdera, 'mijn halfkrankzinnig vaderland'. Paape zette een medevluchteling, de kunstenaar Jan Gerard Waldorp, aan het werk voor de verbeelding van de slotscène van zijn blijspel *Democritus of de gebannene filozoof*, waar Democritus de achterblijvers spottend als volgt toesprak:

> Weest slaaf! - weest voor de reden doof! -
> Torscht 't haatlijk juk van 't bijgeloof!
> Knielt voor uw kikkers biddend neêr! -
> Stelt al uw glorie, al uw eer,
> In 't bannen van 't gezond verstand,
> En sloopt aldus uw vaderland![14]

In verband met het eerder genoemde gedicht 'La Pitié' van Delille en het gelijknamige schilderij van Danloux is het opmerkelijk dat twee werken van Gerrit Paape tijdens de eerste jaren van zijn ballingschap in de titel het woord 'menschlievendheid' bevatten. Vol optimisme bespreekt hij in 1790 in *Het tooneel der zegevierende menschlievendheid, waare vrijheid, en wezenlijke rechten van den burger, in het Vrije Frankrijk* de 'zegenrijke gevolgen der omwenteling', zoals de afschaffing van de adel en de kloosters en de invoering van de rechten van de mens. In hetzelfde jaar publiceert hij *De zegepraal der menschlievendheid over de dweeperij en het bijgeloof, of de heilrijke vrugten der volksverlichting in Vrankrijk*. Anders dan Danloux zag Paape in de revolutionaire Fransen juist het voorbeeld van menslievendheid en mededogen, verlichte deugden die zegevierden over religie en tirannie.

Menslievendheid lijkt ook een centraal thema in een raadselachtig schilderij van de hand van de Rotterdamse schilder Nicolaas Muys (1740-1808), dat mogelijk moet worden beschouwd als een allegorie op de patriotse ballingschap. Nicolaas Muys had zijn penseel eerder op een zeer opvallende manier aan de patriotse zaak geleend met zijn uitvoerige decoraties voor de maaltijd die een groot gezelschap patriotten in Rotterdam op 24 april 1786 aanbood aan de Franse gezant, de markies de Vérac, ter gelegenheid van de alliantie tussen de Republiek en Frankrijk. De tijdelijk opgetrokken feesttent waarin de alliantiemaaltijd plaatsvond, was door Muys omgetoverd in een Hollandse tuin, behangen met geschilderde toespelingen op de patriotse visie op de vaderlandse geschiedenis en op de betekenis van Frankrijk voor de toekomst van de Republiek.[15] Op een ander schilderij van Muys, nu in een Amerikaanse particuliere collectie, boent een in opzichtig rood-wit-blauw gekleed meisje een oranje worteltje schoon en zijn tuinlieden bezig allerlei groente en fruit uit de achterliggende tuin te halen. De voorstelling lijkt verwant aan een

14 G. Paape, *Democritus of de gebannene filozoof. Blijspel* (Amsterdam 1789) 159.

15 B. ter Molen-den Outer, 'Een alliantiefeest te Rotterdam en de inrichting van de feestzaal volgens beschrijving van Nicolaas Muys', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 31 (1980) 422-438; F. Grijzenhout, *Feesten voor het vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle 1989) 86-91. Het beste overzicht van Muys' activiteiten als geheel biedt: A.M. Meyerman e.a., *Aangenaam gezelschap. Zes conversatiestukken van Nicolaas Muys* (Rotterdam/Abcoude 1992).

contemporaine politieke gravure met de titel ‘De Hollandsche tuin, van onkruid gezuiverd’, waar patriotten blij gezind de hoofden van afgezette regenten als kolen

op hun kruiwagens uit de gezuiverde territoria van Amsterdam en Rotterdam verwijderen.[16] Een oranjeboompje op een balustrade rond de door Muys geschilderde tuin doet ons echter weer twijfelen aan zijn precieze politieke bedoelingen met dit schilderij: is het niet juist een verwijzing naar het herstel van de verhoudingen in 1787?[17]

We weten ook niet of Muys' reputatie dermate met die van de patriotten verbonden was, dat hij zelf in ballingschap moest gaan na de restauratie van 1787. Anders dan sommige Rotterdamse kunstenaars en anders dan sommige van zijn Rotterdamse beschermheren als Gerrit van der Pot van Groeneveld en Aernout van Beeftingh, komt Muys niet voor op de lijsten van patriotse ballingen die door Rosendaal zijn gepubliceerd.[18] Ook het feit dat hij in 1792 vermeld wordt als een van de hoofdlieden van het Sint-Lucasgilde in Rotterdam wijst niet op een langdurig verblijf in het buitenland. Er wordt zelfs wel gezegd dat Muys gedurende zijn leven de stad Rotterdam nooit heeft verlaten.[19] Toch is er een schilderij van hem bekend uit 1791 waarvan sommigen menen dat het een voorstelling is van de koningin van Frankrijk, Marie-Antoinette, en haar twee kinderen in de tuin van Versailles. Muys zou volgens de overlevering ter plaatse schetsen hebben mogen maken van de koningin en de kinderen die hij later zou hebben uitgewerkt. Het blijft een wat mistig verhaal evenals de toespeling dat hij iets te maken zou hebben gehad met de mislukte vlucht van de koninklijke familie die bij Varennes een halt werd toegeroepen.[20] Al met al is Muys' politieke positie in de jaren 1787-1795 niet erg duidelijk te noemen.

Muys' allegorie op de menslievendheid uit 1790 (afb. 4) is gesitueerd in een landelijke omgeving. Het toont in de voorgrond een vrouwenfiguur die, gezeten aan het water, kennelijk uitrust van een lange voettocht; haar hoed ligt naast haar. Ze

16 G. van Rijn, C. van Ommeren, *Atlas van Stolk. Katalogus der Historie-, Spot- en Zinnenprenten betrekkelijk de geschiedenis van Nederland* (10 dln., Amsterdam 1895-1933) nr. 4719 (FM 4802).

17 Cat. tent. *The age of gallantry. Fine and decorative arts of the Netherlands 1672-1800* (New York (Otto Naumann, Ltd.) 1995) 34-35, cat.nr. 13. Met dank aan Wiepke Loos die mij ooit attent maakte op dit schilderij.

18 J. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003) vermeldt o.a. de Rotterdammers Cornelis van Cuylenburg en Joseph Dinant, de Fries Petrus Groenia, de Amsterdammer Hulke (A. Hulk), de Haarlemmer Stegman (H. Schwegman) en de Amsterdammer Jan Gerard Waldorp. Zijn naam wordt ook niet genoemd in de bewaard gebleven lijsten van Rotterdamse patriotten die na de Bataafse Omwenteling van 1795 ondersteuning aanvroegen: Gemeentearchief Rotterdam, Oud Stadsarchief, inv.nr. 2776.

19 Meyerman e.a., *Aangenaam gezelschap*, 65.

20 Volgens de catalogus van de veiling E. Fischhof, Parijs, Petit Palais, 14 juni 1913, nr. 32, gaat het om een paneel, 87 × 70 cm, gemerkt 'N. Muys F. / A. 1791'. In de 'jardinier en costume hollandais' links zou de comte d'Artois moeten worden gezien; het beeld van de roof van Proserpina door Girardon in de achtergrond zou erop wijzen dat de voorstelling gesitueerd is in het park van Versailles. Het schilderij zou sinds de revolutie tot aan de veiling in bezit zijn gebleven van dezelfde familie. Muys zou, nog steeds volgens genoemde catalogus, een rol hebben gespeeld bij de vlucht naar Varennes; als portrettist had hij makkelijk toegang tot de koninklijke familie. Een afbeelding van het schilderij is te vinden bij F. Laurentie, 'Iconographie de Louis XVII', *Revue de l'art ancien et moderne* 33 (1913) 187-203, aldaar t.o. 190, en 198. Ook: F. Laurentie, *Louis XVII supplément* (Parijs 1913) 23, planche 8. Het schilderij is op 7 juli 2000 bij Christie's, Londen, geveild (nr. 143) als 'A group portrait of a family in an ornamental garden'. Voor dit genre voorstellingen bij Muys en twijfel aan de identiteit van de afgebeelden: 'Keuze uit de aanwinsten', *Bulletin van het Rijksmuseum* 53 (2005) 82-83.

staat op het punt een baby te zogen, een ander kind staat naast haar. Een armelijk geklede man, waarschijnlijk de echtgenoot van de zittende vrouw, houdt zijn hand op voor een paar duiten die een in modieuze *redingote* geklede vrouw aan hem wil geven. Zij is in het gezelschap van een heer die een opengeslagen boek in de hand houdt, waaruit hij kennelijk tijdens het wandelen aan het (voor)lezen is. Een meisje, met een rood-wit-blauw lint om het middel, klampt zich vast aan haar moeder, verschrikt door het naderen van de bedelende man. Behalve deze twee groepen figuren is er rechts

Afb. 4 Auguste Gaspard Louis Desnoyers (1779-1857) naar François Pascal Simon Gérard (1770-1837), *Bélisaire*, 1806, gravure Musée du Louvre, Parijs. Het originele schilderij (1795) bevindt zich in het J. Paul Getty Museum, Malibu.

nog een derde groep te zien van twee mannen en een jongen die zich buigen naar de inscriptie 'MDCCLXXXVII' op het voetstuk van een gedenkteken in de vorm van een piramide. Vóór die piramide staat rechts Themis of Justitia, oftewel de Gerechtigheid, voorzien van weegschaal en zwaard. Aan haar voeten ontwaren we de *fasces*, de roedebundel van het gezag. Themis geldt overigens tevens als beschermvrouwe van de gastvrijheid, een uiting van menslievendheid.

De zittende vrouwenfiguur naast haar laat zich minder makkelijk duiden. Zij houdt een vaas of urn op haar schoot, haar linkervoet steunt op een voetenbankje. Haar hoofd is van boven bedekt, hetgeen erop wijst dat ze een kuise weduwe is. Achter haar staat een helm op de grond. Uit één van de twee bewaard gebleven ontwerptekeningen voor het schilderij (afb. 5 en 6)[21] weten we dat Muys heeft overwogen links aan het monument een boog en een omgekeerde pijlkoker te bevestigen, waarschijnlijk op te vatten als een verwijzing naar de rustende lust van de trouwe weduwe.[22] De conclusie moet zijn dat het bij dit gedenkteken gaat om een voorstel-

21 Er is in de Atlas Van Stolk eveneens een tekening van de integrale voorstelling bewaard gebleven. Gelet op de datering 1793 en de uitgewerktheid ervan is het waarschijnlijk dat deze moet worden beschouwd als een natekening van het voltooide schilderij.

22 Voor het motief van de rustende Amor: E. de Jongh, 'Bol vincit amorem', in: *Kwesties van betekenis. Thema en motief in de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw* (Leiden 1995) 106-127.

5. Nicolaas Muys (1740-1808), *Allegorie op de menslievendheid*, 1790, paneel, 100 × 79 cm, Rotterdam, Museum Boijmansvan Beuningen.

ling van Artemisia die rouwt om de dood van haar broer en echtgenoot, de satraap Mausolos; zij vermengt zijn as met wijn en wordt, door die te drinken, zelf een levend gedenkteken voor haar man, voor wie zij ook nog een stenen grafmonument (een mausoleum) opricht.

Dankzij de ontwerptekeningen weten we tevens dat Muys heeft gezocht naar de optimale plaatsing van diverse andere, ondersteunende beeldelementen op het monument. Een keeshond die aanvankelijk bovenop de piramide was gedacht, kwam aan de voeten van de beeldengroep terecht, liggend op een stel gebroken kluisters, die eerder hoog aan het monument te zien waren. Beide verwijzen naar de vrijheid in patriotse zin. Bovenop het monument is een olielampje met een eeuwigdurende vlam geplaatst. Een wapenschild dat eerst aan de voeten van de zittende figuur lag, werd later bovenaan de piramide bevestigd; een wapen van een bepaalde familie of stad valt er niet in te herkennen. Een embleem van een arm die een zwaard vasthoudt, gevat in een eikenkrans en oorspronkelijk bedoeld voor de voet van het monument, komt in het definitieve schilderij niet voor.[23] Het opschrift dat kennelijk oorspronkelijk bedoeld was voor het monument (‘den braaven [heeft dit] wel aan het vaderland verdiend’) is in de definitieve versie vervangen door het jaartal 1787.

23 Dit motief zou een verwijzing kunnen bevatten naar het motto ‘ad utrumque paratus’ dat in de patriottentijd o.a. werd gebezigd door het Utrechtse wapengenootschap ‘Pro Patria et Libertate’: zie mijn *Feesten voor het vaderland*, 65.

Afb. 6 Nicolaas Muys, *Ontwerptekening voor de Allegorie op de menslievendheid*, Atlas Van Stolk, Rotterdam.

Het monument staat in een eikenbos, symbool van burgerdeugd, aan de rand van een *temenos*, de omheining van een antiek tempelcomplex, waarvan we een deel van de smalle tempel van een dorisch-toscaanse orde zien. Rechts staat een gebeeldhouwde leeuw of sfinx. Het geheel is geplaatst tegen de achtergrond van een tamelijk vlak landschap. Links hebben we doorzicht op een open agrarisch landschap, waar twee vrouwen op een akker aan het werk zijn. Uiterst links staat een boerderij, in de achtergrond zijn een kerktoren en misschien wat huizen te zien, wellicht in een iets heuveliger omgeving. In de voorgrond bedreigt een hond twee eenden. Vermeldenswaard is nog dat de familiegroep links meer een portretmatig karakter draagt, terwijl de zogende vrouw met haar gezin meer genrematige trekken vertoont.

Ik heb de voorstelling zo uitvoerig beschreven, omdat het nog steeds een raadsel is wat ze precies voorstelt. Frederik Muller dacht dat het een allegorie was op het herstel van de orde na de patriotse revolutie. Maar hij dacht dat vooral omdat hij het jaartal 1788 las op het monument, terwijl er 1787 staat.[24] Van Wijn, die Artemisia niet herkende, meende op grond van het opschrift op een van de tekeningen dat het schilderij misschien bedoeld was als herinnering aan een overleden patriot.[25] Gelet op de aanwezigheid van Artemisia als deugdzame weduwe, het oorspronkelijke opschrift op het monument en de keeshond, lijkt mij dat inderdaad zeer waarschijnlijk. De fasces en Justitia zouden er dan op kunnen wijzen dat de overledene een rol heeft gespeeld in het openbaar bestuur, vermoedelijk van de stad Rotterdam. Met dit schilderij kreeg deze ‘braaven’ dan wellicht het monument dat hij als patriot zou hebben verdiend, maar dat hij door de veranderde tijdsomstandigheden niet kon krijgen. De scène van liefdadigheid links lijkt daarnaast te wijzen op de behoeftige omstandigheden waarin veel gevluchte patriotten na 1787 verkeerden. Het is goed

24 F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen; beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*, 4 dln, Amsterdam 1863-1882 [reprint Utrecht 1970], nr. 5003.

25 Van Wijn, Van Ommeren, *Atlas Van Stolk*, nr. 4931.

mogelijk dat de overleden patriot of diens vrouw een rol heeft gespeeld in de ondersteuning van patriotse vluchtelingen en dat het schilderij in opdracht van een van de kinderen tot stand is gebracht. Wie dat precies geweest is, blijft vooralsnog onduidelijk.[26]

26 Te denken valt aan Jacob Herman Vingerhoedt (1736-1788), in 1787 afgezet als burgemeester van Rotterdam en tijdens zijn ballingschap in 1788 in Brussel aan een beroerte gestorven. Zijn vrouw Jacomina Antonia Terwen (1731-1800) overleefde hem enige jaren. Onduidelijk blijft dan wie de voorgestelde figuren links zijn. Voor gegevens met betrekking tot gevluchte Rotterdamse patriotten, zie de bijgeleverde CD-ROM bij Rosendaal, *Bataven!*

Daarnaast moet rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat het werk niet in opdracht is gemaakt of onbetaald in het atelier van de schilder is achtergebleven. Het schilderij komt namelijk voor op een lijst van werken die bij de dood van Nicolaas Muys in 1808 nog in zijn bezit waren. Daarvan was bij testament bepaald dat de verzameling als geheel in de familie moest blijven en niet mocht worden verkocht. Onder de opgesomde werken is een aantal schilderijen met aantoonbare portretten van de schilder zelf en diens naaste familieleden: zijn broer de graveur Robert Muys, diens vrouw Maria Nozeman en Cornelia Muys, de zus van Nicolaas en Robert. De allegorie op de liefdadigheid is waarschijnlijk identiek aan nummer 5 op de lijst, 'een gezelschap op het land'.[27] Samen met twee andere schilderijen is het in 1869 door nazaten van de familie Muys verkocht aan museum Boijmans in Rotterdam.[28] Daarmee dringt de vraag zich op of dit schilderij misschien is opgedragen aan de nagedachtenis van een familielid van Muys. Misschien moeten we in de familiegroep links wel Robert Muys, zijn vrouw Maria en hun enige, in 1789 geboren dochtertje Cornelia herkennen. Maar voor wie het grafmonument dan is opgericht, blijft ook in dat geval onduidelijk. De enige persoon die daarvoor enigszins in aanmerking komt, is Cornelis Nozeman (1721-1786), de schoonvader van Robert Muys. Nozeman was een remonstrants predikant die de idealen van de Verlichting tot op grote hoogte aanhing. Hoewel Nozeman bekend staat als een verlicht remonstrants predikant, kan van hem echter niet gezegd worden dat hij politiek actief was. En ook het verband met de patriotse ballingschap is ver te zoeken. Een definitieve duiding van de voorstelling laat dus nog op zich wachten.

De zojuist genoemde connectie tussen Nozeman en Muys is echter om een andere reden toch interessant voor dit relaas over de verbeelding van de politieke ballingschap. Nozeman had zich namelijk in 1769 bij de verschijning van de Nederlandse vertaling van de *Bélisaire* van Marmontel opgeworpen als Nederlandse kampioen van de Socratische partij. Hij was de grote tegenspeler van de gereformeerde orangistische predikant Petrus Hofstede, die de strekking van Marmontels boek scherp veroordeelde.[29] Zou Muys nog aan Nozeman, Marmontel en Belisarius gedacht hebben toen hij in 1801 een portret schilderde van Erdwin de Jongh, diens vrouw Theodora Jordens en hun dochtertje Lucia? Hoewel het portret ruim na de patriotse ballingschap werd geschilderd, bevat het mogelijk een late herinnering aan die moeilijke periode. In de achtergrond zien we een levensgroot standbeeld, vermoedelijk een zwart geschilderd pleisterbeeld, dat tot nu toe is geïdentificeerd als een staande Homerus met een geleideknaapje, of misschien als Teiresias, beiden ziener, beiden blind. We weten niet of Erdwin de Jongh een dergelijk beeld werkelijk bezat, of dat het puur als betekenisgevend element in de voorstelling is opgenomen, zoals dat zo vaak in portretten gebeurde. (Hetzelfde geldt voor de verwijzingen naar de huwelijksharmonie via de diverse voorwerpen die betrekking hebben op de muziek en de geschilderde voorstelling van tortelduifjes boven de doorgang.) De opname

27 Meyerman e.a., *Aangenaam gezelschap*, 71-73.

28 Gemeentearchief Rotterdam, Archief Museum Boijmans-van Beuningen, inv.nr. 7, vergadering 10 mei 1869.

29 Zie hiervoor: E.G.E. van der Wall, 'Cornelis Nozeman en de Socratische oorlog', in: *Remonstranten en de Verlichting* (1998) (Vlugschrift 14) 13-24; Idem, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk* (Hilversum 2000) 36-55.

van het beeld in het portret is wel beschouwd als een verwijzing naar het muzische feit dat Erdwin de Jongh in Rotterdam tekenonderricht genoot

Afb. 7 Nicolaas Muys, Erdwin de Jongh en zijn gezin, 1801, paneel, 96 × 64,5 cm, particuliere collectie, in bruikleen aan het Historisch Museum Rotterdam.

bij het genootschap 'Hierdoor tot Hooger'.[30] Het is echter goed mogelijk dat het beeld afkomstig is uit de verzameling van de oudoom van Erdwin, Daniël de Jongh, koperhandelaar in Rotterdam en overtuigd patriot, die in 1787 uitweek voor de Pruisen en in 1789 officieel verbannen werd. Hij stierf in 1796 in het Belgische Laken zonder ooit te zijn teruggekeerd naar Rotterdam. Zijn belangrijkste erfgenaam was zijn neef Daniël de Jongh, de vader van Erdwin, die ook de kunstverzameling van zijn oom overnam. In tegenstelling tot de schilderijen, tekeningen en gravures (waaronder een voorstelling van Belisarius)[31] in die verzameling, zijn de beelden - onder andere een complete Laocoön-groep - na de dood van Daniël de Jongh jr in 1809 niet geveild. Maar dat de herinnering aan de ballingschap van Daniël de Jongh senior zelfs toen nog bij de nazaten levendig was, blijkt wel uit het feit zij een kostbaar schilderij van Bakhuizen, *De mosselsteiger te Amsterdam*, uit die collectie alsnog schonken aan Gerrit van der Pot van Groeneveld 'uit hoofde dat deze [De Jongh] met mij [Van der Pot] te Brussel had gewoond en niets aan alle verteeringen of huishuur betaald had'.[32] Is het dan te ver gezocht om te denken dat het standbeeld van een blinde man in de achtergrond van dit portret, die leunt op een stok en die geleid wordt door een jonge man, niet Homerus of Tereisias is, maar de verpersoonlijking van die verlichte, politieke balling aan het eind van de achttiende eeuw: Belisarius?[33]

30 Meyerman e.a., *Aangenaam gezelschap*, 54-57. Voor meer informatie over de leden van de familie De Jongh en een publicatie van een deel van hun correspondentie verwijs ik naar http://home.hccnet.nl/henk.de.bie/genea/egodoc-dj/egodoc-dj-2.html.

31 Veiling Rotterdam, 26 maart 1810, onder directie van Robert Muys (Lugt 7644), p. 165, nr. 18. Blijkens de veiling van de boeken van Erdwin de Jonghe in 1833, nr. 395, bezat deze in elk geval een in kalfsleer gebonden exemplaar van Marmontels *Bélisaire*.

32 Meyerman e.a., *Aangenaam gezelschap*, 76, n. 41 en 54-57.

33 Ook de Friese patriot Simon Stijl, wiens zoon tot de patriotse ballingen behoorde, bezat een pleisterbeeld van Belisarius, getuige de veilingcatalogus van diens collectie d.d. 2 oktober 1804 (Lugt 6862) nr. 29.

Myriam Everard
Twee ‘dames hollandoises’ in Trévoux

Myriam Everard, zelfstandig onderzoeker, promoveerde in 1994 op *Ziel en zinnen. Over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Groningen 1994). Momenteel doet zij onderzoek naar vrouwen en politiek in de patriottentijd en de Bataafse Republiek, en is zij projectmedewerker van Museum De Lakenhal te Leiden voor de tentoonstelling over vrouwen en arbeid in de Nederlandse kunst, 1500-1815 (2009).

De politieke ballingschap van Elisabeth Wolff en Agatha Deken, 1788-1797

Gedegen feiten en buitensporige fictie ten spijt, weten we nog altijd veel niet over de ruim negen jaar - van 1788 tot 1797 - die Elisabeth Wolff en Agatha Deken in Trévoux doorbrachten.[1] Hadden zij vandaaruit contact met andere Nederlanders in Frankrijk? Langs welke wegen verliep in die revolutiejaren de communicatie met hun uitgever in Nederland, bij wie in die negen jaar meer dan tien van hun boeken uitkwamen? Kenden zij Etta Palm? Lazen zij in 1792 Mary Wollstonecrafts *Vindication of the rights of woman*? Hoe reageerden zij op de terechtstelling van Marie-Antoinette? Van Olympe de Gouges? Manon Roland? Publiceerden zij ook in Frankrijk? Neen, veel weten we niet over de negen Franse jaren van Wolff en Deken, maar het politieke motief van deze zelfgekozen ballingschap is tot voor kort toch maar zelden in twijfel getrokken. Mij is daarvan slechts één voorbeeld bekend, en wel in een recensie van de *Historie van den heer Willem Leevend* (1784-1785) uit 1789 van de hand van een onbekend gebleven orangistische, orthodox-gereformeerde dominee. Het is een giftige recensie, die vooral bedoeld lijkt om ‘Mejuffrouw Bekker’, die de schrijver voor de auteur van het werk houdt, te laken en te honen als een goddeloze en zedeloze bespotster van de heilige waarheden van het gereformeerde geloof. De religieus geïnspireerde bestrijding van alle kwaad dat werk en schrijfster aankleeft, mondt tenslotte uit in een regelrechte politieke diffamatie:

> Nu heeft Madame meede haar *ondankbaar vaderland!* verlaaten; en zoude zij niet? zij was immers Patriottisch; want dat behoorde tot haare denkenswijze, eeven als haare vlugt tot haar Patriottisme; schoon, mijns weetens niemand zijn hoofd veel gebrooken heeft om, bij de gezeegende omwentelinge Mejuffrouw het allerminste te ontrusten. Wij hebben braave Lieden van die Partij gesprooken, welke nogthans Juffrouw Bekker, hoe patriottisch ook, opentlijk verfoeiden en verachteden. Maar zij [wilde] ook

1 Het is tijd om afscheid te nemen van het familiaire, al te familiaire, ‘Betje Wolff’ en ‘Aagje Deken’: zo noemden beiden zich in het openbaar nooit, en zo werden zij buiten de intieme kring ook nimmer genoemd. Voor ‘Betje Wolff’ geldt bovendien, dat zij zich publiekelijk zelden alleen van haar mans naam bediende, waarin zij door tijdgenoten deels wel (‘Mejuffrouw Bekker’), deels ook niet (‘Juff Wolff’) werd gevolgd. Mijn keus om in dit artikel van ‘Elisabeth Wolff’, kortweg ‘Wolff’ te spreken, mag daarin nog een zekere rechtvaardiging vinden. Ja, het is niet eenvoudig om over vrouwen te schrijven!

hier in met veele groote Geesten gelijk zijn, dat zij vervolgt en verjaagt wierde, en, dewijl niemand de beleeftheijd hadde van die moeite te neemen, zoo neemt zij ze dan zelve.
Wij wenschen ons Vaaderland, den Belijderen der zuivere Gereformeerde waarheijd, en den Liefhebberen van het gezeegende Huis van Oranje, hartelijk geluk met die emigratie, en laaten het volle genot van Mejuffrouw Bekkers Ligt en Geest den Uitlanderen zeer gewillig en gedienstig oover.[2]

2 Willem Leevend beoordeelt, hs, 1789, 37-38; dit handschrift, lange tijd behorend tot een achtergebleven deel van de collectie Pijnappel van de Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam [Buijnsters 260], is daar kortelings gedeponeerd en inmiddels opgenomen onder nummer XXX A 47 609b.

Deze recensie, waarvan vooralsnog alleen een handgeschreven versie bekend is maar die er alle tekenen van draagt voor publicatie bedoeld te zijn geweest, is slechts één van de vele kwaadaardige reacties op het werk en de persoon van - vooral - Wolff in de patriottentijd en de daaropvolgende restauratie. Voor een goed begrip van wat volgt is het dienstig de haatdragende toon van deze politieke tegenstander in gedachten te houden.

We hebben tot 2004 moeten wachten voordat de suggestie dat Wolff en Deken slechts voorgaven in 1788 om politieke redenen de Republiek verlaten te hebben, opnieuw naar voren werd gebracht - door Joost Rosendaal, in 'Vrouwen op de vlucht', een artikel over patriotse vrouwen in ballingschap dat hij ter gelegenheid van het Wolff-en-Dekenjaar schreef.[3] Die suggestie is te meer opmerkelijk, omdat ze ook in strijd is met de plaats die Rosendaal Wolff en Deken in zijn eerdere publicaties over de patriotse ballingschap toekende. Zo heten zij in 1991 de uitzondering op de regel dat de vrouwen onder de patriotse vluchtelingen altijd een mannelijk familielid waren gevolgd die voor *zijn* vlucht een boven iedere twijfel verheven politieke reden had gehad.[4] En nog in 2003, in zijn *Bataven!*, waarmee hij een standaard in het ballingschapsonderzoek lijkt te hebben willen zetten die toch enige jaren mee zou moeten gaan, noemt Rosendaal Wolff en Deken als voorbeeld van die vluchtelingen, die in het feit 'dat patriotse denkbeelden niet meer vrij konden worden geuit' reden zagen om naar het buitenland te vertrekken.[5] Zelfs in het bijbehorende prosopografische bestand van Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk zijn Wolff en Deken zonder voorbehoud opgenomen.[6]

Niets let Rosendaal uiteraard om van mening te veranderen en zich tegen de doxa te keren, maar wie beide doet, verzwaart de bewijslast natuurlijk wel aanmerkelijk. We zullen zien hoe hij zich van deze zelfopgelegde taak gekweten heeft.

Politiek of gezondheid?

Kern van de stelling die Rosendaal in 'Vrouwen op de vlucht' verdedigt, is dat Wolff en Deken in maart 1788 vooral om gezondheidsredenen naar Frankrijk zijn gegaan en dat bijgevolg hun ruim negenjarig verblijf in Trévoux eerder een langgerekte kuurreis dan een politieke ballingschap geweest is. Hij voert daarvoor twee soorten

3 Joost Rosendaal, 'Vrouwen op de vlucht. Patriotse vrouwen in ballingschap', in: Peter Altena en Myriam Everard (ed.), *Onbreekbare Burgerharten. De historie van Betje Wolff en Aagje Deken* (Nijmegen 2004) 153-158. De roman van Kees 't Hart, *Ter navolging* (Amsterdam 2004), waarin het verblijf van Wolff en Deken in Frankrijk niet als een kwestie van politiek, maar van pornografie wordt voorgesteld, is in zekere zin een tweede voorbeeld van dezelfde suggestie, en dan wel vooral vanwege de frappante gelijkenis tussen het pornografisch universum van de auteur en dat van de steile dominee uit 1789.

4 Joost Rosendaal, '"Parce que j'aime la liberté, je retourne en France". Les réfugiés bataves en voyage', in: Willem Frijhoff en Rudolf Dekker (ed.), *Le voyage révolutionnaire. Actes du colloque franco-néerlandais du Bicentenaire de la Révolution française, Amsterdam, 12-13 octobre 1989* (Hilversum 1991) 37-47, aldaar 43.

5 Joost Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003) 58.

6 Lijst van de Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795, cd-rom bij Rosendaal, *Bataven!* (Rosendaal, cd-rom), persoonsnummer (pn) 4628 en 4630.

argumenten aan: argumenten die hij aan de levensgeschiedenis van Wolff en Deken ontleent, en argumenten die hij baseert op de kenmerken van de vrouwen onder de naar Frankrijk gevluchte patriotten. Tot de argumenten van de meer particuliere soort behoort allereerst dat Wolff zulks, toen zij zich in 1795 tot de provisionele Representanten van het Volk van Holland richtte met het verzoek haar het weduwenpensioen uit te keren dat haar onthouden was sinds zij in 1788 naar Frankrijk was uitgeweken, zélf zou hebben toegegeven. Schreef zij daarin immers niet dat zij vertrokken was ‘deels om in het zacht Fransche klimaat haare zwakke gezontheid te herstellen’?

Dat zij daar onmiddellijk op liet volgen dat het tweede, veel zwaarwegender, motief voor haar vertrek was 'om zich het laatste Staatsbestuur te onttrekken', uit afkeer maar vooral uit zelfbehoud, waarmee zij zich dus in de eerste plaats als politieke vluchtelinge presenteerde, beschouwt Rosendaal als niet meer dan een strategische overdrijving.[7] Om deze interpretatie aannemelijk te maken wijst hij er vervolgens op dat Wolff en Deken pas in maart 1788 naar Frankrijk vertrokken, dat zij zich niet bij de bestaande vluchtelingengemeenschappen in de Zuidelijke Nederlanden, Noord-Frankrijk of Parijs voegden, dat ze zich gedurende hun verblijf in Frankrijk op geen enkele manier politiek actief betoonden maar hun tijd doorbrachten met picknicken en wandelen en dansen, dat zij zich, op een onschuldige affaire met achtergehouden brood in 1793 na, ook geheel afzijdig hielden van alle revolutionaire ontwikkelingen in hun vakantieland, dat zij pas in 1797, veel later dan de meeste patriotse vluchtelingen, uit Frankrijk terugkeerden, alsmede dat zij vóór hun vertrek ook geen 'politieke voorlieden' waren geweest en zich in hun publicaties zelden over de 'actuele politiek' of 'het openbaar bestuur' hadden uitgelaten.[8] Daarin verschilden Wolff en Deken niet van andere patriottenvrouwen in ballingschap, en daarmee komen we op de meer generieke argumenten: vrouwen kwamen er, volgzaam en passief als zij nu eenmaal zijn, of toen waren, of in patriotse kring geacht werden te zijn - Rosendaal is op dit punt niet erg precies - tijdens die ballingschap politiek in het geheel niet aan te pas en brachten hun tijd door met wandelen, een kaartje leggen, wat lezen, wat schrijven, en van vóór die tijd kennen we hun namen ook al helemaal niet - wat geen wonder is, want politiek bedrijven en wapens dragen was nu eenmaal een mannenzaak en de regenten, geconstitueerden en dominees die zich 'voor de patriotse zaak [hadden] beijverd', waren, 'inherent aan de genderconventie van deze functies', nu eenmaal *ook* geen vrouwen.[9] Bijgevolg waren vrouwen in 1787 ook niet aan vervolging blootgesteld geweest en moet de reden van hun vlucht louter relationeel van aard zijn geweest.[10]

Gegeven de expertise van Rosendaal - de patriotse ballingschapsgeschiedenis - moeten de generieke argumenten vanzelfsprekend het zwaarst wegen. Maar hoe hard zijn die eigenlijk? Als we ons beperken tot het zwaartepunt van zijn onderzoek - de naar Frankrijk gevluchte patriotten die daar vanaf 1788 door de Franse regering bedeeld werden - dan moet allereerst geconstateerd worden dat er tussen Rosendaal en de vrouwen in zijn vluchtelingenbestand weinig liefde verspild lijkt. Zo kent hij van een groot deel van de vrouwen die met hun echtgenoot en eventuele kinderen bedeeld werden en als lid van het huishouden van die echtgenoot geregistreerd stonden - ongeveer 200 in 1788, ruim 300 in 1789, op in beide jaren iets meer dan 1.000 mannen - de naam niet.[11] Zonder enig nader onderzoek - naar die vrouwen, naar hun echtgenoten - verklaart Rosendaal deze administratieve 'vrouwen van' tot vrouwen die met hun echtgenoot mee waren gekomen die als gevolg van *zijn* politieke activiteiten had moeten vluchten. Zo kan het zijn dat de bekende Haagse patriotte Bartha van Crimpen die, net als haar echtgenoot Ary van der Meer, nauw betrokken

7 Rosendaal, 'Vrouwen op de vlucht', 156.
8 Ibidem, 158.
9 Ibidem, 153.
10 Deze voor zijn argument noodzakelijke gevolgtrekking expliciteert Rosendaal niet in 'Vrouwen op de vlucht', maar zie Rosendaal, '"Parce que j'aime la liberté"', 43.
11 Rosendaal, cd-rom, *passim*.

was bij het Haagse wapengenootschap Voor 't Vaderland - zij als donatrice, hij als honorair lid (over wapendragen gesproken!) - en die om die reden, nogmaals: net als haar echtgenoot, in Den

Haag publiekelijk was beschimpt en, opnieuw: met haar echtgenoot, in september 1787 uit hun beider huis was verjaagd om vervolgens, inderdaad: met hem, voor jaren in ballingschap te gaan, in Rosendaals vluchtelingenbestand als nameloze 'vrouw van' figureert.[12] Dat is een ernstige omissie. En omdat zij bij lange na niet de enige vrouw was die zich in de jaren 1780 openlijk voor de patriotse zaak beijverde en bijgevolg mikpunt van orangistische haatcampagnes en gewelddadigheden werd, is het zeker niet uitgesloten dat achter de vele anonieme 'vrouwen van' meer actieve, én vervolgde, patriottes schuilgaan. Op dit punt kan Rosendaal, die die vele 'vrouwen van' nameloos heeft gelaten, ons dus onmogelijk overtuigen.

Dat is zo mogelijk nog minder het geval bij de tweede categorie gevluchte vrouwen die Rosendaal onderscheidt: de vrouwen die op persoonlijke titel bedeeld werden. Om te beginnen is het kennelijk niet eenvoudig uit te maken om hoeveel vrouwen het daarbij gaat. Twee in 1788, zeven in 1789, in totaal acht, schrijft Rosendaal in 2003; vier in 1788, dertien plus één in 1789, in totaal zeventien, wordt het in 2004, maar, op één weduwe na, krijgen alle zeventien wél een naam.[13] Hoeveel zelfstandig bedeelde vrouwen hij zelfs na die tussentijdse verdubbeling over het hoofd heeft gezien, is - bij het ontbreken van iedere mogelijkheid om zijn vluchtelingenbestand op sekse te doorzoeken - moeilijk te zeggen, maar de Haagse patriotte Antonia Versevelt is er in elk geval één van.[14] Net als Bartha van Crimpen was zij, als één van de gezusters Versevelt, donatrice van "Voor 't Vaderland", ook zij werden om die reden in de antipatriotse pers beschimpt ('de Hooggeboore Dames Verssevelt, alias kippe Myden'), en ook hun huis werd in september 1787 geplunderd.[15] Opmerkelijk genoeg is Rosendaal van dit laatste feit op de hoogte en weet hij zelfs te vertellen dat de gezusters Versevelt op dat moment een hoenderkoperij dreven die zij na de dood van hun vader hadden voortgezet.[16] Zijn eigen 'genderconventies' moeten hem bij de interpretatie van dit gegeven parten hebben gespeeld: hij suggereert althans dat de plunderaars het op *hun vader* begrepen hadden, die donateur van Voor 't Vaderland zou zijn geweest. Maar Johannes Versevelt was in september 1787 al meer dan een half jaar dood en op de antipatriotse ledenlijsten van Voor 't Vaderland komt hij niet voor.[17] Dit 'cherchez l'homme'-principe past Rosendaal ook toe op de zeventien op persoonlijke titel bedeelde vrouwen die hij maximaal uit zijn bestand wist te lichten: die zijn óf de dienstbode van een gevluchte patriot, zijn hem op de vlucht kwijtgeraakt of trouwen er binnen de kortste keren met één, óf zij zijn de

12 Zie Myriam Everard, 'Vrouwen voor 't vaderland: burgeres Van der Meer en de Bataafse politiek', *Holland* 31 (1999) 272-281, en vergelijk Rosendaal, cd-rom, pn 1982: Ary van der Meer, vanaf 1788 met '1 v[rouw]' bedeeld met 1200 livres per jaar.

13 Rosendaal, *Bataven!* 143, en Idem, 'Vrouwen op de vlucht', 153-154, en 212 n4, voor de namen van elf van de twaalf in de tekst genoemde weduwen van 1789.

14 Rosendaal, cd-rom, pn 3981.

15 *Nieuwe naamlyst der notabele en veel vermogende Keezen en Keezinnen, van het iluster corps van wapenhandel, ter zinspreuk voerende Oorzaake der Beroertens des Vaderlands. Geëxisteerd hebbende in 's Gravenhage*. Waar agter een Precise opgaave der voornaamste Donatriessen, in hunne Natuurlyk[e] gedaante geschetst [Den Haag 1787] 24, en J. Smit, *Den Haag in den Patriottentijd* [Den Haag 1916] 64.

16 Zie Rosendaal, cd-rom, pn 3981; Rosendaal leest per abuis 'hoedenkooperij'.

17 Gemeentearchief Den Haag, klappers op begraafregisters, 1624-1811; Versevelt père komt niet voor in de *Lyst der notabele veel vermogende leeden, van het majestueus corps van wapenhandel; ter zinspreuk voerende Voor 't Vaderland; ter vereeuwiging van alle de navolgende ontzaggelyke helden* [Den Haag 1787], noch in de *Nieuwe naamlyst*.

dochter van een overleden bedeelde patriot, dan wel, in dertien gevallen, ‘weduwes van verdienstelijke patriotten’.[18] Nog daargelaten dat het alleszins denkbaar is dat patriotse vrouwen een patriotse man tot huwelijkspartner kozen en dat met

18 Die laatste kwalificatie in Rosendaal, *Bataven!* 143.

die keuze hun patriottisme nog niet verviel, wordt deze fixatie op de man achter de vrouw wel erg onzinnig als het daarbij blijkt te kunnen gaan om mannen die al ruim voordat zij zich tot 'verdienstelijke patriotten' hadden kunnen ontwikkelen, overleden waren, zoals het geval is bij de zelfstandig bedeelde zuster van Bartha van Crimpen, Cornelia, die al sinds 1777 weduwe was.[19] De vraag naar de aard van haar motieven om in ballingschap te gaan, ligt daarmee weer geheel open. Dat geldt evenzeer voor de andere zestien zelfstandig bedeelde vrouwen, en bij uitbreiding voor alle gevluchte vrouwen, van wie we op dit moment meest niet veel meer weten dan de naam van de man die Rosendaal daarvoor aanziet.[20]

Over de meer particuliere argumenten die Rosendaal aanvoert, kan ik kort zijn: die zijn in hoge mate willekeurig. Dat Henrik Hooft Danielsz., de Amsterdamse 'vaderlandsche' regent die in patriottenkringen als 'vader Hooft' vereerd werd, ook niet eerder dan april 1788 naar Frankrijk afreisde, 'volgens zyn eigen getuigenis, om vry te kunnen wandelen, en de vermaaken van het Buitenleven te kunnen genieten', is hem bijvoorbeeld nooit op twijfel aan zijn patriottisme komen te staan.[21] Maar behalve in hoge mate willekeurig, getuigen ze ook van een wel erg oppervlakkige kennis van wat er door en over Wolff en Deken geschreven is. Een puntsgewijze weerlegging lijkt daarom niet de aangewezen weg. Liever grijp ik de gelegenheid aan, om leven en werk van Wolff en Deken vanaf 1786 - het jaar waarin de politieke tegenstellingen tussen patriotten en prinsgezinden plaatselijk tot een burgeroorlog uitgroeiden - tot 1798 - het jaar van de twee staatsgrepen - nader te bekijken. Daarbij zal ik mij vooral bepalen tot hun verhouding tot 'de actuele politiek', in de Republiek en, voorzover mogelijk, ook in Frankrijk, om hun politieke betrokkenheid, hun politieke activiteiten wellicht, zo scherp mogelijk te belichten en te zien welke betekenis hun verblijf in Frankrijk daarin had.

Beverwijk - Amsterdam

19 Zie Rosendaal, cd-rom, pn 2496, waar Cornelia van Crimpen de weduwe wordt genoemd van de 'voor dec. 1788' overleden Livinus de Rijcke. Livinus de Rijcke werd op 31 december 1777 begraven te Schiedam, zie Gemeentearchief Schiedam, dtb-registers overledenen, 1775-1804.

20 Naast de zelfstandig bedeelde vrouwen met een eigen naam en een eigen nummer en de vrouwen die zonder naam en nummer schuilgaan achter die van hun bedeelde man, biedt Rosendaals vluchtelingen-cd-rom nog een derde groep vrouwen: vrouwen die wel een naam en ook een nummer hebben, maar niet, of niet zelfstandig, bedeeld worden, zoals bijvoorbeeld Maria Paape-van Schie (pn 2203), echtgenote van Gerrit Paape (pn 2202). De status van deze vrouwen is onduidelijk; een toelichting ontbreekt.

21 Zie *De nagedachtenis van Amstels ouden en grijzen burgervader, Henrik Hooft, Danielsz. op den laatsten Augustus, 1794, overleden, vereeuwigd, in, en door eene lykreden, in eene Maatschappij van vaderlanders uitgesproken* (Amsterdam 1794) 30 (datum van vertrek), en de bespreking van deze lijkrede in: *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen* 1794, 559-561, aldaar 561 (opgegeven motief); Hooft zou in zijn motivering overigens ook gesproken hebben van 'de geplonderde toestand zyner Buitenwooning, zo wel als de partydige denkwyze van zommigen in de nabuurschap, [die] hem een gerust en aangenaam verblyf, in zyne *Stolp*, onmogelyk maakten.'

Hoe stond het er met Wolff en Deken in 1786 voor?[22] Hoewel vooral Wolff door haar jarenlange discussie met de heersende, gereformeerde kerk zich in de jaren 1770 in orthodoxe kring nogal wat vijanden had gemaakt die haar spotschriften met aanvallen op haar eer en goede naam hadden beantwoord, waren Wolff en Deken in 1786 gevierde, productieve en succesvolle schrijfsters. In de Haagse Isaac van Cleef hadden zij al enige jaren een vaste uit-

22 Voor het navolgende sta ik op de schouders van biograaf P.J. Buijnsters, die in zijn *Wolff & Deken. Een biografie* (Leiden 1984) 234-243 ruime aandacht aan de 'politieke bewustwording van Wolff en Deken' in de jaren 1777-1787 gaf; zijn inschatting van de betrokkenheid van Wolff en Deken bij de patriottenbeweging lijkt mij echter terughoudender dan een gerichte herlezing van de literatuur rechtvaardigt.

gever van eigen zowel als van vertaald werk; van hun *Economische liedjes* uit 1781 waren inmiddels drie drukken verschenen, de *Sara Burgerhart* uit 1782 was in 1786 ook al aan een derde druk toe en voor de *Willem Leevend*, waarvan in 1785 de laatste delen waren uitgekomen, had Van Cleef hun het gigantische bedrag van 6.000, - gulden betaald; en dan waren de Amsterdamse uitgevers Jan Barend Elwe en Dirk Meland Langeveld, die zich in 1784 de rechten op Wolffs oudere dichtwerk hadden verschaft, in deze jaren ook nog eens doende dat werk in meerdere delen opnieuw op de markt te brengen.

Bovenop het aanzienlijke inkomen dat zij met hun boeken verdienden waren Wolff en Deken in de jaren 1780 ook nog enkele erfenissen toegevallen, waardoor zij zodanig tot welstand waren geraakt dat zij zich in 1782 de aankoop van het buiten Lommerlust in de Beverwijk hadden kunnen permitteren. Vanaf dat moment brachten zij de zomermaanden op Lommerlust door, samen met hun - veel jongere - vriendin Magdalena Greeger en haar - eveneens veel jongere - echtgenoot Christiaan Nissen met wie zij kort tevoren een allerhartelijkste vriendschap hadden gesloten, terwijl zij tussen november en april gevieren ten huize van het echtpaar Nissen in Amsterdam woonden - een gezamenlijke huishouding waarin vanaf 1784 ook Jansje Teerlink, nichtje van Wolff, was opgenomen. Wolff en Deken waren dus tussen 1782 en 1788 ten dele Amsterdammers, een gegeven dat tot op heden te weinig aandacht heeft gekregen.

In deze jaren hadden Wolff en Deken nauwe betrekkingen met een groot aantal patriotten - en dan zijn we door evidente grote lacunes in de bewaardgebleven correspondentie over hun sociale leven nog maar zeer ten dele ingelicht. Zo verkeerden zij geruime tijd op goede voet met de Amsterdamse dichter-apotheker Petrus Johannes Kasteleijn, die zich in geschrifte steeds duidelijker tot de patriotse zaak bekende en hen in deze jaren met het gedicht ‘De Patriot’ bedacht.[23] Maar zij waren al evenzeer bevriend met de Rotterdamse genootschapsdichter en militante patriot Jan Verveer, die niet alleen tal van patriotse dichtstukken en een radicaal-patriots weekblad, *Het saturdags kroegpraetje*, schreef, maar ook exercerend lid was van het Rotterdams wapengenootschap De Palmboom en na september 1787 naar Frankrijk zou vluchten.[24] Net als met de Rotterdamse koopman en suikerraffinadeur Gerrit van der Pot, die begin 1787 als burgergeconstitueerde in Rotterdam de wet verzette en enige maanden later zonder zijn bannissement af te

23 Kasteleijn begon in 1781 met een gematigd patriots dichtkundig weekblad, *De vaderlandsche zanger*, en publiceerde in 1787 zowel een patriotse dichtbundel, *Wijsheid, de zuil der Vrijheid* (Amsterdam: W. Holtrop) als een *Ode aan Amstels burgerij* (Amsterdam: T. van Harrevelt), die hij naar opgaaf op 9 juli 1787 uitsprak bij de installatie van Abraham Valentijn als kapitein van de Amsterdamse burgercompagnie die op het punt van uitrukken stond; tussentijds publiceerde hij overigens nog een lofdicht op Deken, waarin hij haar als ‘Vriendin van 't Vaderland’ huldigt, zie P.J. Kasteleijn, *Oorsprongelijke dichtwerken* I (Amsterdam: M. Schalekamp, 1783) 66 [toe te voegen aan Buijnsters 93]. Voor het ‘Fraai Vaers de Patriot’ waarvoor Deken Kasteleijn in een ongedateerde brief bedankt, zie *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken* P.J. Buijnsters ed. (Utrecht 1987) 692.

24 Zie *Briefwisseling*, 540-541 voor de enige bewaard gebleven brief (30 juni 1785) uit een overduidelijk uitgebreidere correspondentie met Verveer, met wie zij kennelijk presentexemplaren van eigen werk uitwisselden. Voor Verveer zie Simon Vuyk, *Verlichte verzen en kolommen. Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften der Verlichting (1720-1820)* (Amsterdam 2000) 177-186 en E.F.M. Sassen, ‘Republikeinse kroegpraatjes aan de Maas’, *Holland* 19 (1987) 269-279. Zie voorts Rosendaal, cd-rom, pn 4171.

wachten naar de Zuidelijke Nederlanden uitweek.[25] Zeker zo vriendschappelijk waren hun betrekkingen met de Haarlemse uitgever Adriaan Loosjes, schrijver van vele *Ba-*

25 Zie *Briefwisseling*, 500. Voor Van der Pot zie Simon Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije Christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)* (Amsterdam 1995) 397-398; zie ook H.C. Hazewinkel, '"Zuivering" in de achttiende eeuw. Uit de nagelaten papieren van Pieter Baelde', *Rotterdamsch jaarboekje* 1945, 37-78, m.n. 61 en 76. Zie voorts Rosendaal, cd-rom, pn 4464.

taafsche zangen, volksliedjes - waarvan hij in 1785 een bundel aan zijn 'Kunstvriendinnen' opdroeg - patriotse samenspraken, en lofzangen op dode en levende vaderlandse helden - vooral op de exercerende burgers van Haarlem, helemaal als die zich daadwerkelijk tegen de vijand te weer stelden - die tevens secretaris van de patriotse burgersociëteit in Haarlem was.[26] Voorts hadden Wolff en Deken begin 1784 - ten huize van de Nissens in Amsterdam, zoals gezegd tevens de stadswoning van Wolff en Deken - kennis gemaakt met Jacobus Bellamy, dan al, als Zelandus, bekend als dichter-propagandist van de volksbewapening, zowel door zijn krijgsdichten aan de radicaal-patriotse *Post van den Neder-Rhijn*, als uit zijn *Vaderlandsche gezangen*;[27] híj was nadien een verzamelaar van het werk van Wolff en Deken geworden en had hun portretten zelfs aan de muur van zijn Utrechtse studeerkamer gehangen, zíj zijn hem vanaf zijn vroege dood in 1786 in hun werk blijven gedenken.[28] Of ook de Delftse courantier, radicaal-patriot en latere balling Wybo Fijnje al een persoonlijke bekende van Wolff en Deken was, is niet goed vast te stellen, al doet de coproductie van Wolff en Fijnje in de vertaling van *Les veillées du château* van Madame de Genlis die tussen 1786 en 1788 door Van Cleef wordt uitgegeven, zulks wel vermoeden.[29] En anders was Isaac van Cleef wel hun *trait d'union*, die zelf overigens, als honorair lid van het Haagse wapengenootschap Voor 't Vaderland en kandidaat-gecommitteerde van de Haagse burgerij, ook een patriot was die dat in september 1787 met een plundering van zijn huis zou moeten bezuren.[30]

26 Zie A. Loosjes Pz., 'Aan de Juffrouwen Elizabeth Bekker, weduwe Ds Wolff, en Agatha Deken', in zijn *Volks lieden-boek, bestaande in eene verzameling van geheel nieuwe Nederduitsche liedjes, op de bekendste wyzen* (Haarlem: A. Loosjes Pz., 1785) 3-4, en de bedankbrief van Deken aan 'Broeder Lietjeszanger' (4 november 1785), in: *Briefwisseling*, 543-546 - ook al een brief die alle kenmerken draagt van een omvangrijke, levendige correspondentie. Voor Loosjes en zijn politieke activiteiten en geschriften zie Maria Helena de Haan, *Adriaan Loosjes* (Utrecht 1934).

27 Zie J. Aleida Nijland, *Leven en werken van Jacobus Bellamy (1757-1786)* II (Leiden 1917) 4. En zie P.J.H.M. Theeuwen, *Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn (1781-1787)* (Hilversum 2002) 631-632.

28 Zie Nijland, *Leven en werken* II, 27-28, 74-75 en 87. En zie bijvoorbeeld van Deken: *Traanen gestort by het overlyden van den uitmuntendsten dichter Jacobus Bellamy* ('s-Gravenhage: Isaac van Cleef, 1786), en van Wolff: 'Aan Vlissingen', in: Elizabeth Bekker, weduwe A. Wolff en Agatha Deken, *Gedichten en liedjens voor het vaderland* (Den Haag: Isaac van Cleef, 1798) 160-179, m.n. 174-176.

29 Van de vierdelige anonieme vertaling, *Avondtydkortingen van het kasteel* ('s-Gravenhage: Isaac van Cleef, 1786-1788), die lange tijd op naam van Wolff stond, is alleen zeker dat deel 4 door Fijnje is vertaald; zie Chr. Kroes-Ligtenberg, *Dr Wybo Fijnje (1750-1809). Belevenissen van een journalist in de patriottentijd* (Assen 1957) 145 en 176-177, en Emilie Fijnje-Luzac, *Myne beslommerde boedel. Brieven in ballingschap 1787-1788*. Jacques J.M. Baartmans ed. ([Nijmegen] 2003) 187. Buijnsters rekent deze vertaling tot de apocriefe werken van Wolff [Buijnsters 227], maar opmerkelijk is wel dat Van Cleef in 1786 in een verzameladvertentie van het werk van Wolff en Deken óók de *Avondtydkortingen* opneemt, zie Berry Dongelmans, 'Tweehonderd jaar na 1782. Veranderingen in de paratekst van de roman *Sara Burgerhart*', in: Gert-Jan Johannes e.a. (ed.), *Een groot verleden voor de boeg. Cultuurhistorische opstellen voor Joost Kloek* (Leiden 2004) 107-130, aldaar 114. Zie ook noot 39.

30 Zie *Lyst der notabele veel vermogende leeden*, 6 en *Nieuwe naamlyst*, 16, zie 'Namen der persoonen, welken op den 6 Sept. 1787, by besloten billietten gestemt zyn, tot geconstitueerdens van de burgers en ingezetenen van 's Hage', in: *St Nicolaas almanach,*

En daarmee zijn we er nog niet, want ook de Beverwijkse vrienden Martinus Langeveld - vader van Wolffs al genoemde Amsterdamse uitgever Dirk Meland Langeveld die aan zijn fonds te zien in Amsterdam zeker in patriottenkringen verkeerde - en Agge Roskam Kool - doopvader van Deken - behoorden, als lid van de gematigd-patriotse Beverwijkse burgersociëteit Voor Vrijheid en Vaderland, tot Wolff en Dekens patriottennetwerk.[31] Daarnaast kende Beverwijk sinds 1785 ook een radicaal-patriots 'Burgergezelschap',

voor het schrikkel-jaar 1792 ('s-Gravenhage: J.F. Jacobs d'Agé [1791]) 10-13, aldaar 11, en zie Smit, *Den Haag in den Patriottentijd*, 63.

31 Voor de vriendschap met Kool zie *Briefwisseling*, 536-537, voor die met Langeveld de 'Opdragts-brief' van Lieve van Ollefen aan Martinus Langeveld, in Idem, *Het riete kluisje van mejuffrouw Elizabeth Wolff, geb. Bekker op Lommerlust, in de Beverwyk; het verblyf dier dichteressem en van haare vriendinne, Agatha Deken* (Amsterdam: J.B. Elwe en D.M. Langeveld, 1784) iii-vi. Voor hun beider lidmaatschap van Voor Vaderland en Vrijheid zie J. van Venetien e.a., '*Dagverhaal der doormarcheerende troepen'. Beverwijk in de ban van de Fransen (1787-1802)* (Beverwijk 1999) 92.

Eendragt en Vrijheid, dat de oprichting van een wapengenootschap had geïnitieerd dat in 1786 naar Elburg en Hattum en in 1787 naar Utrecht en Woerden uittrok, en waarvan hun notaris en huisvriend Gerrit van der Jagt de voerder en drijvende kracht was.[32] Zijn broer Adriaan van der Jagt, koopman en gewapend patriot te Maassluis die in 1787 naar Frankrijk uitweek, kenden zij overigens ook, en als zij Maassluis inderdaad hebben bezocht, zoals een treffende passage in de *Sara Burgerhart* suggereert, zullen zij diens vader, de genootschapsdichter Willem van der Jagt, plaatselijk ook bekend als oprichter en commissaris van het Maassluise wapengenootschap Vrij en Trouw, zeker ook hebben ontmoet.[33] Martinus Langeveld en Gerrit van der Jagt zouden het in Beverwijk na september 1787 nog tot ver in 1789 zwaar te verduren krijgen: beiden werden meermaals uitgescholden, bedreigd en gemolesteerd, en bij Van der Jagt werden in maart 1789 bovendien de ruiten ingegooid - een lot dat bij die gelegenheid ook de pasgetrouwde Jansje Teerlink en Adrianus van Crimpen in het nabijgelegen Wijk aan Zee trof.[34] Wilde men in Jansje Teerlink Wolff en Deken treffen, die zich nog bijtijds aan een dergelijke behandeling hadden onttrokken? Had dominee Adrianus van Crimpen - wellicht even patriots als zijn zuster Bartha - zich aangesloten bij het radicale Burgergezelschap van Van der Jagt, die ook *zijn* notaris was? Had hij vanaf de kansel de gelovigen tot exerceren aangemoedigd? Het is vooralsnog niet te zeggen, maar met deze aangenomen schoonzoon van Wolff en Deken hebben we welhaast hun directe leefomgeving bereikt. Daarin lijkt nog één andere patriot aan te wijzen: Christiaan Nissen. Wie bekend is met de biografie van Wolff en Deken kent hem als de schimmige koopman in onbekende waren, die op raadselachtige wijze het vertrouwen van Wolff en Deken had weten te winnen en niet alleen hun zaakwaarnemer, maar bij hun vertrek naar Frankrijk ook hun vermogensbeheerder werd, vervolgens in 1794 op frauduleuze wijze failliet ging en het kapitaal van Wolff en Deken vrijwel geheel in rook deed opgaan.[35] Wellicht is deze voorstelling van zaken juist. Dat neemt echter niet weg, dat Nissen zich, zodra de Bataafse Republiek werd uitgeroepen, keer op keer tot de aangewezen provinciale en nationale colleges wendde om hen, met een beroep op de aanzienlijke investeringen die hij in 1787 in de patriotse zaak had gedaan, om een post of bediening te vragen, en dat hij daarin, onder protectie van patriotten als Wiselius, Hahn en Loncq die inmiddels tot hoge functies waren geroepen, ook keer op keer slaagde.[36] Wat op zijn minst suggereert dat Nissen toegang tot deze leidende

32 Zie Van Venetiën e.a., '*Dagverhaal*', 91, zie ook H.J.J. Scholten, *Uit het verleden van Midden-Kennemerland* (Den Haag 1957) 270 en J. van der Linden jr, 'Met vliegend vaandel en slaande trom', *Ledenbulletin [van het Historisch Genootschap Midden-Kennemerland]* nr 21 (juni 1997) 44-46.

33 *Briefwisseling*, 563. Zie voorts Albert Brouwer en Ingena Vellekoop, *Maassluis in oorlog en beroerte (1780-1789)* (Vlaardingen 1986) 38-40, en Marco de Niet, '"Ezongen dat et over den diek dreunde". Zang- en dichtkunst in het achttiendeeeuwse Maassluis', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman (MJCW)* 19 (1996) 1-14. En zie Rosendaal, cd-rom, pn 4170.

34 *Briefwisseling*, 563.

35 Zie H.A. Höweler, 'Het vermogensverlies van Aagje Deken en Betje Wolff', in: Idem, *Archivalia betreffende Aagje Deken, Betje Wolff en personen uit haar kring* (Amsterdam 1949) 63-75.

36 Nationaal Archief, archief wetgevende colleges 2.01.01.01, inventarisnummer 276, rekest dd. 15.3.1796 van Ch.Ad. Nissen met stukken aangaande zijn eerdere posten en postjes, o.a. als geheim agent van het 'Comitté tot de Buitenlandsche Zaaken' van de provisionele

patriotten had en men zich aan hem verplicht voelde, wat al *bijna* de conclusie rechtvaardigt dat de patriotse zaak mede met het geld van Wolff en Deken is bekostigd!

representanten van het Volk van Holland, als secretaris bij de 'Perzoneele Commissie uit de geweezene Staten generaal betrekkelijk de Defensie van het gemeenebest'. Hij zou uiteindelijk eindigen als secretaris van Naaldwijk, waar hij in mei 1798, dus nog ten tijde van het radicale Uitvoerende Bewind van na 22 januari, in functie trad (met dank aan Peter Smit, archivaris van de gemeente Westland, die mij deze laatste informatie verstrekte).

Het patriottennetwerk waar Wolff en Deken vóór hun vertrek naar Frankrijk deel van uitmaakten, is hiermee zonder twijfel nog maar partieel in kaart gebracht, al kan al wel worden vastgesteld, dat het een netwerk was met een groot bereik, dat zich ook tot de gewapende vleugel van de patriottenbeweging uitstrekte. Wolff en Deken waren duidelijk geen vreemden in die beweging, een indruk die nog word versterkt als we zien wat zij aan boeken in huis hadden. *Mogelijk* in huis hadden, want op de veiling van hun bibliotheek, die in maart 1789 in Amsterdam plaatsvond, zijn twee kleinere verzamelingen van onbekende omvang en inhoud meegeveild, die maken dat de bewaard gebleven catalogus niet zonder meer als een beschrijving van Wolff en Dekens boekenbezit kan worden gelezen.[37] Met deze slag om de arm valt niettemin op, dat van alle schrijvende patriotten met wie Wolff en Deken banden onderhielden - Kasteleijn, Verveer, Loosjes, Bellamy, Fijnje - één of meer werken geveild zijn.[38] Actueel-politieke geschriften vormen sowieso één van de zwaartepunten van de collectie. Voorzover valt na te gaan - de 'Vyftien banden Politieke Tractaten' geven hun inhoud helaas niet prijs - zijn die vrijwel uitsluitend van patriotse signatuur, waarbinnen, met werk van Bernardus Bosch, Pieter Paulus, Pieter Pypers, Jacobus Kok, maar ook alle dan verschenen delen van *De post van den Neder-Rhijn* en *De politieke kruyer*, alle bundels *Vaderlandsche liederen* van het Leidse wapengenootschap Voor Vrijheid en Vaderland, nog aangevuld met een 'omslag met veersen op gewapende genootschappen', de militante richting opnieuw de boventoon voert.[39]

Kijken we nu naar het werk van Wolff en Deken in de jaren dat het erom ging spannen - de jaren 1786-1787 - dan is niet alleen ondubbelzinnig vast te stellen dat Wolff, die duidelijk degene was die politieke standpuntbepaling voor haar rekening nam, op de politieke actualiteit reageert, maar ook, dat zij daarin steeds explicieter voor de militante richting kiest. Had zij zich in 1784 al in bewonderende termen uitgelaten over vaderlandse helden als Zoutman, Van der Capellen en De Gijselaar en zich op die manier nog enigszins vrijblijvend aan de kant van de patriotten geschaard, in maart 1786 reageert zij vrijwel onmiddellijk na de orangistische aanslag op De Gijselaar in Den Haag met *twee* gedichten, waarin zij eerst haar angst uitspreekt voor wat het 'Muitziek graauw' aan kan richten als het eenmaal de vrije hand zou krijgen, en vervolgens de 'vaderlandsche burgers' oproept niet voor 'het aangehitst Gemeen' te wijken en hen het Rotterdamse wapengenootschap ten voorbeeld stelt dat in april 1784 met daadwerkelijk gebruik van de wapens waarin het zich geoefend had een oranje-opstootje had neergeslagen, waarbij onder de orangisten overigens

37 *Catalogus eener uitmuntende verzameling Nederduitsche, Engelsche, Fransche en Hoogduitsche boeken (...) byeenverzameld door Mejuffrouwen Elizabeth Wolf, geb. Bekker, en Agatha Deken* (Amsterdam: Hendrik Gartman en Willem Vermandel, 1789). Vergelijk M.P. Dijkstra-van Bakelen, 'De veilingcatalogus van maart 1789 van Betje Wolff en Aagje Deken', *De Werkgroep Achttiende Eeuw (DWAE)* nr 34/35 (1977) 123-148.

38 *Catalogus*, respectievelijk 30 (nrs 198-199: Kasteleijn), 29 (nr 168: Verveer), 11 (nr 107: Loosjes), 29 (nrs 156-160: Bellamy), 19 (nr 289: Fijnje).

39 Ibidem, respectievelijk 19 (nr 298: 'Vyftien banden'), 32 (nrs 254 en 263: Bosch), 49 (nr 690: Paulus), 32 (nr 253: Pypers), 50 (nr 705: Kok), 50 (nr 698: *Post*), 50 (nr 701: *Kruyer*), 34 (nr 312: *Vaderlandsche liederen*). Overigens: onder de nrs 399-419 met werk van Wolff en Deken staat onder nr 404: E. Wolff en A. Deken, *Avondtydkortingen van het kasteel*, 's Hage 1786, 3 dln (38), dus zonder het vierde deel dat door Fijnje vertaald zou worden en dat nog uit moest komen bij hun vertrek, zie ook noot 29.

vier doden waren gevallen.[40] Kort na de val van Elburg en Hattem, in september 1786, publiceert Wolff vervolgens

40 Elizabeth Bekker, weduwe A. Wolff, *De natuur is mijne zanggodin. Dichtstuk* ('s Hage: Isaac van Cleef, 1784); idem, *Aan het vaderland* ('s-Gravenhage: Isaac van Cleef, 1786); idem, *Aan de vaderlandsche burgers* ('s-Gravenhage: Isaac van Cleef, 1786). Zie voorts C. te Lintum, 'Kaat Mossel', in: Idem, *Uit den patriottentijd* (Rotterdam 1908) 55-80, m.n. 69.

een ‘Vaderlandsch dichtstuk’, *Vrijheid blijheid*, dat, behalve dat het op de toenmalige actualiteit van een dreigende burgeroorlog reageert, welhaast geschreven lijkt om de hedendaagse sceptische historicus van repliek te dienen. Het dichtstuk opent met een dialoog tussen de dichteres en haar ‘Zanggodin’, waarin deze de dichteres, die zich sinds de dood van Bellamy niet tot de ‘vaderlandsche zangen’ heeft kunnen zetten die ze in navolging van hem had willen schrijven, oproept zich uit haar droefheid om diens dood op te richten en in zijn voetspoor de Vrijheid te bezingen. De dichteres stribbelt tegen - dat is toch niets voor ‘weerelooze vrouwen,/Wier zachte, buigbre stemmen/Heel andre stoffen voegen,/Aandoenelijker, milder,/Min ernstig, meer bevallig’? Het ‘stille buitenleven’, het ‘huizelijk genoegen’, de ‘zegenende Vriendschap’, het ‘vaderlandsche’ moederschap, *dat* zijn vrouwenthema's, de oorlog, dat is mannenwerk.[41] Maar daar laat haar Zanggodin haar niet mee wegkomen:

> Zou 't aandoenlijk hart der vrouwen,
> zo het niet verkunsteld zij,
> Niet ontkracht door weeke weelde,
> Niet verflenst door lafferij,
> Min gevormd zijn voor het groote,
> dan de man die dit waardeert?[42]

Om zich vervolgens op de vrouwen te beroepen die ‘deez' tijd’ ten volle beleven en zich niet afzijdig houden van mannenzaken:

> Vrouwen! hebt gij uwe Burgers
> niet met uwe gunst verblijd,
> Toen zij nutte krijgskunst leerden,
> en zig oefenden ten strijd'?
> Schonkt gij niet, met eigen handen,
> meer zelfs dan één legervaên?
> Spoordet gij niet, door uw bijzijn,
> onze beste Burgers aan?[43]

De dichteres laat zich door het beeld van die vele donatrices - en veel waren het er inderdaad: ‘bij duizenden’ zou Pieter Vreede hun aantal later schatten[44] - overtuigen, en schrijft alsnog een ‘Zang’. Daarin stelt zij zich onbewimpeld aan de kant van de gewapende burgers: als ‘de *Aristocraat*’ eerst jarenlang de redelijke eisen van de burgerij genegeerd heeft en vervolgens met zijn ‘laage huurelingen’ Elburg en Hattem op de knieën heeft gedwongen, is zij blij dat ‘De bloem van Neêrlands jeugd, bezield door Vrijheidsliefde,/Blaakt, om 't mishandeld Vaderland/Op haar' verdrukker, haar' verwoester te gaan wreeken’, en dat - jawel! - rijke vaderlanders daarvoor maar al te graag hun geld ter beschikking stellen. Ze beseft goed dat een burgeroorlog inmiddels zo goed als onvermijdelijk is, maar hoe ‘aklig’ en ‘rampzalig’ zo'n oorlog ook zal zijn, de Vrijheid *moet* tegen haar onderdrukker verdedigd worden.[45]

41 Elizabeth Bekker, weduwe Wolff, *Vrijheid blijheid. Vaderlandsch dichtstuk* ('s-Gravenhage: Isaac van Cleef, 1786) 8-9.
42 Ibidem, 14.
43 Ibidem, 17-18.
44 Pieter Vreede, *Mijn levensloop*. M.W. van Boven e.a. ed. (Hilversum 1994) 52.
45 Wolff, *Vrijheid blijheid*, 33-46.

In februari 1787, ten slotte, volgt een buitengewoon direct dichtmatig verslag van het optreden van de Amsterdamse burgemeester Hendrik Hooft, die ervoor zorgde dat de Raad aan

Afb. 1 J. Philips Jacobsz. naar J. Bulthuis, ‘'t Genootschap, Pro Patria; zo als het zig vertoonde in de Nieuwe Kerk, te Amsterdam, bij het ontfangen der geschenken op den 11 Februarij, 1786’ (onderschrift bij het exemplaar van deze prent in de Atlas van Stolk, nr 4629), 1786. Atlas Van Stolk, Rotterdam. Deze prent behoorde tot de *Atlas der vaderlandsche historie* van Wolff en Deken, die in mei 1789 te Amsterdam werd geveild (nr 835 van de ‘Historie-printen’).

de eisen van de Amsterdamse gewapende burgerij tegemoet kwam en dat de op de Dam toegestroomde patriotten niet tot dadelijkheden overgingen.[46] Deze gebeurtenis vond plaats op 26 februari 1787, te Amsterdam, Wolff schreef haar verslag op 26 februari 1787, te Amsterdam. Het lijkt niet al te gewaagd om te veronderstellen dat zij daar toen - met Deken, naar we mogen aannemen - met de andere Amsterdamse patriotten op de Dam stond, zoals de gravure die Noach van der Meer er ‘ad viv[um]’ van maakte (zie afb. 2) ook zeker niet uitsluit.[47]

Eind maart 1788 vertrekken Wolff en Deken met Caroline Victoire Ravanel, een vrouw van wie we nog altijd niet meer weten dan dat zij de weduwe was van een kapitein ter zee en een gouvernante, van Amsterdam naar Trévoux, een stadje even ten noorden van Lyon, waar ge-

46 E. Bekker, weduwe Wolff, *Aan de Amsteldamsche burgers. Op den zesentwintigsten February MDCCLXXXVII* ('s-Gravenhage: Isaac van Cleef, 1787).

47 Wolff en Deken bezaten een exemplaar van deze gravure, zoals blijkt uit de catalogus van hun historische atlas, die in mei 1789 werd geveild; zie *Atlas der vaderlandsche historie, bestaande in afbeeldingen der voornaamste gebeurtenissen in de Nederlanden (...). By een verzameld door Mejuffrouwen Elisabeth Wolf, gebooren Bekker, en Agatha Deken* (Amsterdam: H. Gartman en W. Vermandel [1789]) 37 (nr 837).

Afb. 2 N. van der Meer jr, ‘Toejuiching der Weldenkenden aan den Amsterdamschen Burgemeester Henrik Hooft Danielsz. op den Dam, 's Maandags den 26 Februarij 1787. Opgedragen aan alle de Braave Leden, van het Illuster Collegie van den Ed.Manh. Krijgsraad’. Gemeentearchief Amsterdam. Ook deze prent behoorde tot de *Atlas der vaderlandsche historie* van Wolff en Deken, die in mei 1789 te Amsterdam werd geveild (nr 837 van de ‘Historie-printen’).

noemde Ravanel naar verluidt familie had. Zoals gezien speelde bij de beslissing om naar Frankrijk uit te wijken, naar Wolff in 1795 in haar rekest aan de provisionele Representanten van het Volk van Holland verklaarde, het zachte Franse klimaat een rol. Maar volgens diezelfde verklaring was zij ‘voornamelyk’ uitgeweken ‘om zich het laatste Staatsbestuur te onttrekken; met rede beducht, of niet haare alom bekende zucht voor Vryheid, & de rechten haares Vaderlands, haar aan nog erger beleedigen zouden blootstellen, dan zy, meermaal, & in eigen persoon, onderging’.[48] In maart 1798, Wolff en Deken zijn dan weer in Nederland terug, drukten zij zich in een rekest aan de Constituerende Vergadering, zoals de Nationale Vergadering na de staatsgreep van 22 januari 1798 heet, over het politieke motief van hun ballingschap nog plastischer uit. Zij waren naar Frankrijk gegaan ‘daar het niet in haare magt stond getuigen te weezen van de verongelykingen, den hoon, de onderdrukkingen, het lyden en geweld, haare Mede-Patriotten aangedaan, en te midden van alle die schriktoneelen een diep stilzwygen te bewaaren. Deezen te aanschouwen, daarin te moeten

48 *Briefwisseling*, 570.

deelen, en het toenmaalig Gouvernement niet in het aangezigt te vliegen', was hen totaal onmogelijk geweest.[49] Er lijkt inmiddels weinig reden meer om aan dit motief te twijfelen. Wolffs vrees voor een intensivering van de aanvallen op haar persoon was alleszins gerechtvaardigd, zeker als we bedenken dat zij daar uit orthodox-gereformeerde hoek al ruime ervaring mee had en God en Oranje in die hoek welhaast onlosmakelijk met elkaar verbonden waren - de eerdergeciteerde anonieme dominee biedt er een sprekende getuigenis van. En met 'de verongelykingen, den hoon, de onderdrukkingen, het lyden en geweld' die hun 'Mede-Patriotten' tot lang na september 1787 te verduren kregen en die zij niet langer konden aanzien, is ook geen woord teveel gezegd.

Trévoux - Lyon - Parijs

Zoals gezegd, over de ruim negen jaar dat Wolff en Deken in Frankrijk verbleven, is nog maar betrekkelijk weinig bekend.[50] Maar wie niet blind wil zijn voor de politieke dimensie van deze ballingschap, ziet desondanks al snel aanwijzingen voor een 'politieker' leven dan voor vrouwen wel voor mogelijk wordt gehouden, ja, zou zelfs kunnen denken dat de 'Hoogeschool van Patriottismus en Revolutie' die Frankrijk voor veel ballingen zou zijn geweest, voor Wolff en Deken niet gesloten bleef.[51] Aanwijzingen inderdaad, maar wel aanwijzingen die tot nieuwe onderzoeksvragen, én tot de 'nieuwe brieven of andere archivalia met betrekking tot Wolff en Deken' leiden waarvan het bestaan onlangs nog ernstig in twijfel werd getrokken.[52]

Wolff en Deken waren nog niet uit de Republiek vertrokken, of er leek een ware propagandacampagne te starten die erop gericht was dat zij zich niet als onbekende vrouwen in Frankrijk zouden vestigen. Zo werd in april 1788 Wolffs strijd met de gereformeerde orthodoxie in het bekende, meermaals herdrukte en ook onmiddellijk in het Nederlands vertaalde pamflet van Mirabeau, *Aux Bataves sur le Stathoudérat*, als sprekend voorbeeld opgevoerd van de vrijheidsliefde die de Bataven al van oudsher eigen was en die hen nu, in hun allernoodzakelijkste strijd tegen de

49 Dit rekest, waarvan het origineel niet bewaard lijkt te zijn gebleven, wordt geciteerd in het verslag van de zitting van de Constituerende Vergadering van 26 maart 1798, zie *Dagverhaal der handelingen van de Constitueerende Vergadering representeerende het Bataafsche volk* 9 (1798) 245-246. Zie ook Wolff, 'Aan Vlissingen', 170-171 voor een variatie op hetzelfde thema.

50 Zie vooral P. Brachin, 'Idylle et révolution. Le séjour en France de Wolff et Deken (1788-1797)', in: P.K. King en P.F. Vincent (ed.), *European context. Studies in the history and literature of the Netherlands presented to Theodoor Weevers*, (Cambridge 1971), 178-193; P.J. Buijnsters, 'Paspoorten van Betje Wolff en Aagje Deken uit 1796', *DWAE* nr 26 (februari 1975) 12-15; Idem, Wolff & Deken, 250-287.

51 Deze aanduiding van de patriotse ballingschap in Frankrijk is ontleend aan Gerrit Paape, *De onverbloemde geschiedenis van het Bataafsch patriottismus, van deszelfs begin tot op den 12 junij 1798 toe* (Delft: M. Roelofswaart [1798]) 123.

52 P.J. Buijnsters, 'Afscheid van Wolff en Deken', in: Altena en Everard (ed.), *Onbreekbare Burgerharten*, 185-187, aldaar 186.

stadhouder, zeer te pas zou komen.[53] Staat het buiten kijf dat Wolff op die manier als vrijheidsstrijdster werd ingehaald en dat de roemruchte naam van Mirabeau daar alleen nog maar aan zal hebben toegedaan, van belang is hier vooral ook, dat de betreffende passage al sinds jaar en dag niet aan Mirabeau maar aan de Parijse Nederlander Paul-Henri Marron wordt toegeschreven.[54] Over Marron, die als Waals predikant vanaf

53 Mirabeau, *Aux Bataves sur le Stathoudérat*, z.p. 1788, 'Notes et pièces justificatives', 6-7. In 1788 volgden nog een tweede en een derde, in 1790 nog een vierde druk, terwijl Gerrit Paape in 1788 in zijn toenmalige ballingsoord Antwerpen, onder de titel *Aan de Batavieren, over het stadhouderschap*, een Nederlandse vertaling uitbracht.

54 Zie bijvoorbeeld L.A. van Langeraad, *De Nederlandsche ambassade-kapel te Parijs. Kerkhistorische studie* I ('s-Gravenhage 1893) lxxi.

Afb. 3 Miniatuurportret van Paul-Henri Marron, gereproduceerd in Jan van Gelder, ‘Paul Henri Marron’, *Publicaties van het Genootschap voor Napoleontische studiën* aflevering 9 (november 1956) 259-260. In 1956 in particulier bezit. Naar alle waarschijnlijkheid gaat het hier om het portret van de miniatuurschilderes J. Doucet de Suriny, née Glaesner, van 1791 tot 1806 werkzaam te Parijs, waarnaar Abraham Hulk, die van 1788 tot 1817 te Parijs werkzaam was, een stippelgravure maakte (Iconografisch Bureau, Den Haag).

1782 aan de Nederlandse ambassade verbonden was geweest maar in die eerste maanden van 1788 vanwege zijn openlijke kritiek op de Pruisische inval van zijn functie was ontheven en in 1789 de eerste dominee van de protestantse gemeenschap in Parijs zou worden, zou veel te zeggen zijn.[55] Hier volstaat dat hij zich al vóór september 1787 als patriot bekendmaakte, dat hij nadien het natuurlijk aanspreekpunt en de vanzelfsprekende bondgenoot van de patriotse vluchtelingen in Parijs was, en dat hij jarenlang in tal van Franse tijdschriften het werk van Nederlandse schrijvers rencenseerde.[56] Nog in dezelfde maand april publiceerde dezelfde Marron in het *Journal encyclopédique* een bespreking van een aantal werken van Wolff en Deken en wees hij het Franse publiek op de net te Parijs verschenen Franse vertaling van

55 Meer over Marron in [M. Siegenbeek], [Levensbericht van Paul-Henri Marron], *Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden den 21 van Zomermaand 1833* (Leiden 1833) 3-13; zie ook Van Langeraad, *De Nederlandsche ambassade-kapel* I, 187-201.

56 Zie bijvoorbeeld P.H. Marron, *Den weledelgebooren heeren Ocker Gevaerts en Cornelis de Gyselaar, der vadermoorderen handen ontrukt, in 's Graavenhaage op den 17den der lentemaand, 1786* (Dordrecht: Pieter van Braam, 1786). Zie voorts Peter Altena e.a., ‘Nouvelles littéraires de la Hollande. Werk van auteurs uit de Republiek in het “Journal Encyclopédique”’ *DWAE* 47/48 (1980) 36-130, m.n. 47-51.

hun *Sara Burgerhart*.[57] Hier was een bewonderaar aan het werk - de vele werken van Wolff en Deken in zijn posthuum geveilde bibliotheek getuigen daar ook van[58] - en

57 *Journal encyclopédique* 1788 III/2 (15 april 1788) 366-368.

58 Zie *Catalogue des livres grecs, latins, hollandais, allemands, etc. composant la bibliothèque de feu M. Paul-Henri Marron, chevalier de la légion-d'honneur, président du consistoire de Paris; dont la vente se fera le lundi 17 décembre 1832 et jours suivans* (Parijs: Merlin, 1832) 73-74.

men zou bijna denken dat hij van de emigratieplannen van Wolff en Deken op de hoogte was. En als hij er al geen voorkennis van had, dan moet het toch niet lang geduurd hebben voor hij er weet van kreeg, want als hij in februari 1789 in het *Journal encyclopédique* de stand van de intellectuele leegloop van de Republiek opmaakt, geeft hij Wolff en Deken, tussen ballingen-schrijvers als Wybo Fijnje, Gerrit Paape, Pieter Vreede en Pieter van Schelle een prominente plaats.[59]

Eenmaal in Trévoux doen Wolff en Deken wel wat meer dan het wandelen, picknicken en dansen waarover zij in hun brief van begin juli 1789 - de enig bewaard gebleven brief uit hun Franse tijd - zo hoog opgeven en die zij dan ook schreven om de Nissens over te halen zich bij hen te voegen.[60] Allereerst lijkt het erop dat zij zich van een zekere bron van inkomsten wilden voorzien, zoals ook sommige andere uitgeweken patriotten in Frankrijk deden, Herman Willem Daendels bijvoorbeeld, die in 1789 in Rijsel een handelsfirma in hout en kaas begon en daarnaast geld belegde in een tabaksfabriek in Grevelingen.[61] Zo althans zou het bericht begrepen kunnen worden dat Nicolaas van Winter in januari 1789 aan zijn zoon Pieter doorgaf en dat hij mogelijk van Maria Bavink - vriendin van Deken en in die jaren bij Van Winter in dienst, onder meer als schrijfster van zijn brieven - had vernomen:

> Ik hoor dat Juff Wolff en A Deeken te Trevoux een wijnplantaadje gekocht hebben en daar een wijnplantaadje zullen cultiveeren. Wie weet, hoe zij bij de vendange en de pers zich mede met zang en dans zullen vermaaken! Dit nieuws is te mooi om er iets meerder bij te voegen.[62]

Ondenkbaar zou een dergelijke aankoop niet zijn: Wolff en Deken konden zich begin 1789 nog als vermogend beschouwen, en naast de traditionele gouddraadfabricage was wijnbouw in Trévoux een belangrijk middel van bestaan.[63]

Maar wijngaard of geen wijngaard, zij bleven schrijven en - bij Van Cleef in Den Haag - publiceren. *Wandelingen door Bourgogne*, om te beginnen, dat medio 1789 uitkwam en dat, anders dan wie alleen op de titel afgaat zou vermoeden, *geen* pastorale literatuur is, maar een afgewogen dichtmatig verslag van de confrontatie van de schrijfsters met het roomse Frankrijk. Deze confrontatie is zo positief uitgevallen, dat zij hun 'Protestantsche Vaderlanders' 'die meest all' wat roomsch is, wraakt' aansporen hun vooroordelen tegen de katholieken te laten varen en hen als hun 'christenbroeders' aan te nemen.[64] Geen boodschap die van politieke betekenis

59 *Journal encyclopédique* 1789 I/3 (1 februari 1789) 432-433.

60 *Briefwisseling*, 562-565; overigens blijven ook in deze brief de politieke ontwikkelingen in Frankrijk en Nederland niet onbesproken - alleen een selectieve lezer die dat ontgaat.

61 Voor de economische activiteiten van Daendels zie Rosendaal, *Bataven*!, 182; vgl Rosendaal, cd-rom, pn 3301 en 3592.

62 Maria Bavink namens Nicolaas van Winter aan Pieter van Winter (26 januari 1789); deze brief is aanwezig in het voor enige jaren gesloten archief Six te Amsterdam, inv.nr 73621; de betreffende passage werd mij per brief van 9 januari 2006 medegedeeld door Ingrid Stikkel namens jonkheer Jan Six van Hillegom, die ik daarvoor, en voor de toestemming het geciteerde fragment te publiceren, hartelijk dank.

63 Zie Bruno Benoit, *L'or de la Dombes. Les tireurs d'or au XVIIIe* siècle (Trévoux 1983) 46-47.

64 E. Bekker, weduwe A. Wolff en A. Deken, *Wandelingen door Bourgogne* ('s-Gravenhage: Isaac van Cleef, 1789) 78-93.

ontbloot is, al helemaal niet in het licht van het door de patriottenbeweging actueel geworden streven van katholieken naar burgerlijke gelijkheid. Waarmee tevens is gezegd dat de toekomst van het vaderland hen, zoals ware patriotten eigen, niet onverschillig liet. Voorts moet Wolff dat revolutiejaar 1789 gewerkt hebben aan de vertaling van *La cause des esclaves nègres*, een omvangrijk pleidooi voor de afschaffing van slavenhandel en slaver-

nij van de hand van Benjamin Frossard, dat begin 1789 te Lyon was gepubliceerd en medio 1790 als *De zaak der negerslaaven* bij Van Cleef uitkwam. Een 'politiek' boek, daar is geen discussie over mogelijk, en in het Franse debat over de afschaffing van de slavernij, dat in deze jaren een eerste hoogtepunt bereikte, speelde het ook een belangrijke rol, dus 'actueel' was het al evenzeer.[65] Vijf jaar later, in februari 1794, werd de slavernij ook daadwerkelijk afgeschaft. Wellicht dat *La cause des esclaves nègres*, waarvan Frossard de Nationale Conventie eind 1792 een exemplaar had geschonken, daar een rol in heeft gespeeld.[66] Maar deze majeure politieke beslissing was vooral het resultaat van de werkzaamheden van de 'Société des Amis des Noirs', een in 1788 opgerichte politieke pressiegroep van republikeinse mannen en vrouwen van meest girondijnse signatuur, die, naast Frossard, nog een groot aantal andere illustere leden had, zoals Mirabeau, Nicolas de Condorcet, de befaamde verdediger van de rechten van vrouwen, diens echtgenote Sophie de Grouchy, in 1789 als eerste vrouw lid, maar vooral bekend om haar politieke salon waarin zij tal van radicalen en revolutionairen uit binnen- en buitenland met elkaar in contact bracht, en de patriotse publicist van Franse komaf Antoine Cerisier, vóór zijn vlucht naar Frankrijk redacteur van de *Gazette de Leyde*.[67] Een dergelijk politiek effect zal Wolff met haar vertaling ook in Nederland graag hebben beoogd, en als men weet dat de 'Amis des Noirs' in 1789 pogingen deden een Hollandse afdeling op te richten, dan zou de interventie die *De zaak der negerslaaven* hoe dan ook was veel gerichter kunnen zijn geweest dan ze op het eerste gezicht lijkt.[68] Dat zou een grote geïnvolveerdheid van Wolff in de Franse abolitionistische beweging en daarmee in het Franse politieke leven impliceren, die er nog eens des te aannemelijker op wordt als we ons realiseren dat de korte tijd tussen de publicatie van het origineel en die van de vertaling - in aanmerking genomen dat er tussen de afronding van een manuscript in Trévoux en een uitgave in Den Haag tenminste een half jaar verstreek - welhaast *moet* betekenen dat zij zich in de directe omgeving van Frossard bevond. Dat Frossard, als dominee in Lyon, vanuit Trévoux de dichtstbijzijnde dominee was en Lyon van daaruit ook snel en gemakkelijk was te bereizen, dat hij bovendien nauw bevriend was met Marron die gewoon was om als intermediair tussen Nederlanders en Fransen te fungeren, én dat Wolff en Deken naar eigen zeggen vrienden in Lyon hadden, maakt een persoonlijke connectie tussen Wolff en Frossard er alleen nog maar waarschijnlijker op.[69] En Frossard was niet alleen lid van de 'Amis des Noirs',

65 65 Zie Robert Blanc, *Un pasteur du temps des Lumières. Benjamin Sigismond Frossard (1754-1830)* (Parijs 2000) 95-122.

66 Blanc, *Un pasteur du temps des Lumières*, 121.

67 Zie Marcel Dorigny en Bernard Gainot, *La Société des Amis des Noirs 1788-1799. Contribution à l'histoire de l'abolition de l'esclavage* (Parijs 1998). Zie voorts Barbara Brookes, 'The feminism of Condorcet and Sophie de Grouchy', *Studies on Voltaire and the eighteenth century* 189 (1980) 297-361, en Jeremy D. Popkin, 'From Dutch republican to French monarchist. Antoine-Marie Cerisier and the Age of Revolution', *Tijdschrift voor geschiedenis* 102 (1989) 534-544.

68 Dorigny en Gainot, *La Sociéte des Amis des Noirs*, 208-209. Contact werd gelegd met een 'Vandame'. Willem [van Irhoven] van Dam, als krantenschrijver een voormalig collega van Cerisier? Die weer, in 1790, burgemeester werd van zijn geboorteplaats Chatillon-lès-Dombes, niet ver van Trévoux ...?

69 Zie Blanc, *Un pasteur du temps des Lumières*, 85; Altena e.a., 'Nouvelles littéraires de la Hollande', 49, en 'Afscheids-Lied', in: Wolff en Deken, *Gedichten en liedjens*, 212-226, m.n. 217.

maar ook een goede bekende van het echtpaar Roland - waarvan hier vooral de korte lijn met girondijne Manon Roland tot de verbeelding spreekt - en bovendien, kort na de revolutie, één van de oprichters van de ‘Amis de la Constitution’, de Jacobijnenclub van Lyon, waarnaast zich in 1791 *twee* vrouwenclubs constitueerden, de ‘Association des Citoyennes de Lyon particulièrement dévouées à la Nation et à la Loi’ en de politiek zeer actieve ‘Amies de

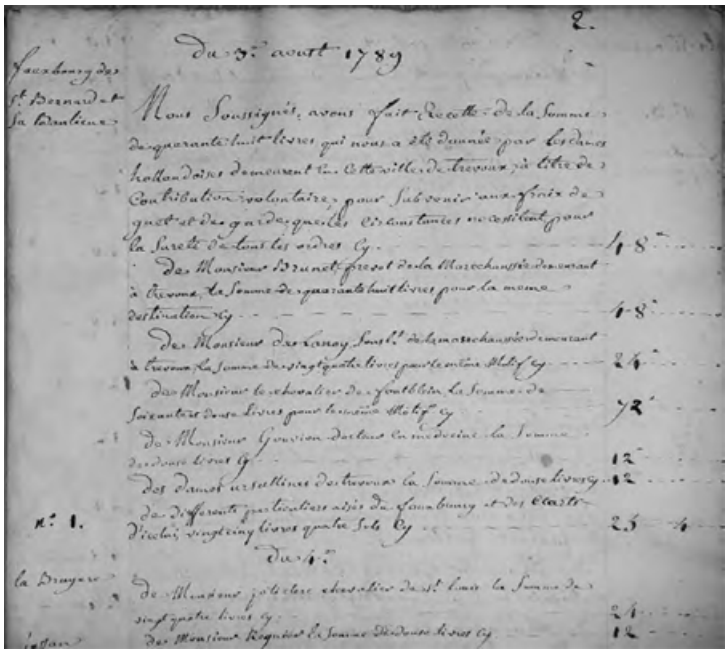

Afb. 4 Inschrijving van de gift van “les dames hollandoises” dd. 3 augustus 1789 in het “Registre des contributions volontaires de Trévoux” (1789), Archives de la ville de Trévoux, Trévoux, inv.nr 75, pag. 2 (foto Mieke Aerts). Het chateaux de Corcelles, dat Wolff en Deken toen bewoonden, lag even ten westen van Trévoux, en viel onder de parochie van Saint Bernard. De tweede donateur in deze buurt, Monsieur Brunet, “prevot de la Marechaussée”, moet welhaast de officier zijn met wie Wolff in de zomer van 1789 op het oog zo weinig politiek danste.

la Constitution’, die vanaf 1792 toegang tot de vergaderingen van de ‘Amis’ hadden.[70] Gaat het wellicht nog wat ver om Wolff en Deken als toegewijde burgeressen of vriendinnen van de Constitutie een actief clubleven toe te schrijven, onmiskenbaar is wel dat zij zich in Frankrijk in net zo'n politiek netwerk bewogen als voorheen in de Republiek. En evenals toen kende dat netwerk lange lijnen.

De langste lijn reikt tenminste tot Parijs. Daar kwam Wolff naar later zeggen ‘meermalen’. Wat zij daar deed? Ze vertelt ons er niet meer over dan dat zij ‘in den beschaafden kring waar in ik verkeerde’ zeer veel over Madame de Genlis hoorde spreken.[71] Welke kring kan dat zijn

70 Ibidem, 56-59 en 125-126. Zie voorts Louis de Combes, *Clubs révolutionnaires de Lyonnaises* (Trévoux 1908) en Marc de Villiers, *Histoire des clubs de femmes et des légions d'amazones 1793-1848-1871* (Parijs 1910) 172-184.

71 ‘Bericht der Vertaalster’, in: Mevrouw de Genlis, *De kleine La Bruyere, of Karakters en zeden der kinderen onzes tyds*. Uit het Fransch vertaald door Elisabeth Bekker, wed. A. Wolff (Den Haag: J.C. Leeuwestyn, 1800) xi-xv, aldaar xiv.

geweest? Als we weten dat Genlis, voordat zij Parijs in oktober 1791 verliet, met tal van revolutionairen op goede voet verkeerde en dat zij bevriend was met de Engelse schrijfster Helen Williams, die zich als fervent aanhangster van de revolutie in hetzelfde milieu bewoog, en als we bovendien weten dat Williams nauw bevriend was met Marron, die, overigens net als Madame Roland én Mary Wollstonecraft, haar salon frequenteerde, dan lijkt het milieu rond Marron een wel zeer voor de hand liggende 'beschaafde kring'.[72] Dat zou betekenen dat Wolff in Parijs zowel met Franse revolutionairen, Engelse radicalen als Nederlandse ballingen in contact stond. Dat klinkt boud. Niettemin wordt deze veronderstelling er alleen nog maar aannemelijker op als we ons tot de korte lijnen, in Trévoux zelf, bepalen.[73]

Kort nadat Wolff en Deken, op 3 juli 1789, hun vrolijke brief aan de Nissens schreven - waarin Deken overigens ook haar bezorgdheid over een dreigende burgeroorlog uitspreekt - valt, op 14 juli, de Bastille. Nog geen drie weken later, op 3 augustus, doneren Wolff en Deken, in de vorm van een 'contribution volontaire', 48 livres aan de stad, 'pour subvenir aux fraix de guet et de garde que les circonstances necessitent pour la sureté de tous les ordres'.[74]

Het register van bijdragen, waarin zij als 'les dames hollandoises demeurant en cette ville de trevoux' staan ingeschreven, laat zien dat zij met deze bijdrage tot de grote donateurs behoorden en bovendien: dat zij de eersten waren.[75] Daarmee stelden zij een politieke daad. En al mag die gezien Wolffs eerdere steunbetuiging aan de patriotse donatrices misschien niet verbazen - om niet te zeggen dat nu met terugwerkende kracht aannemelijk wordt dat zij daar toen ook zélf toe behoorden - in Frankrijk liepen zij er wel een maand mee vooruit op het initiatief van de groep kunstenaressen die hun juwelen als 'contribution volontaire' aan de Assemblée

72 Zie Gabriel de Broglie, *Madame de Genlis* ([Parijs] 1985) 175-179, 181-221, zie ook Lionel D. Woodward, *Une Anglaise amie de la Révolution française, Hélène-Maria Williams et ses amis* (Parijs 1930) passim, en Deborah Kennedy, *Helen Maria Williams and the Age of Revolution* (Lewisburg/Londen 2002) 52-89 en 94-96.

73 Durant mes recherches sur les traces du séjour de Wolff et Deken à Trévoux, plusieurs personnes ont eu l'amabilité de me faire partager leurs connaissances relatives à des gens; des lieux et des circonstances. Ce sont elles que je tiens ici à remercier: Sabine France Bodet, Soeur Marie Jeanne et Mère Marie Huberte, dominicaines de Corcelles; Norbert Guillot et Jérome Croyet. Je voudrais dire tout particulièrement ma reconnaissance aux connaisseurs par excellence de l'histoire de Trévoux que sont Josette Namian-Reuther et Bernard Namian, qui non seulement ont archivé les tentatives successives, entreprises depuis les Pays-Bas pour commémorer à Trévoux Wolff et Deken, mais qui m'ont aussi donné l'accès à la Bibliothèque Historique et à une partie méconnue des Archives de la ville de Trévoux, où m'attendait la plus belle des traces (voir la reproduction 4). Met dank ook voor het Frans van Annie Jourdan.

74 Archives municipales, Trévoux (AM), Inventaire Morel No 75: 'Registre des contributions volontaires de Trévoux'. Dit stuk behoort tot de (achtergebleven) 'dossiers des Archives de Trévoux pendant et après la Révolution, et jusque vers 1850', zoals beschreven in O. Morel, *Inventaire sommaire des archives de la ville de Trévoux antérieures à 1790* (Trévoux 1931) 269-275.

75 Ter indicatie: de contributie die men in 1788 moest betalen om lid te worden van de 'Amis des Noirs' was in 1788 48 livres, een bedrag waarvoor een dagloner toen twee maanden moest werken, zie Dorigny en Gainot, *La Société des Amis des Noirs*, 62 n4; 48 livres was ook het bedrag waarvan in juni 1789 het beterbedeelde patriottengezin een maand moest rondkomen, zie Rosendaal, cd-rom, pn 008, 050, 0130, 0137 en verder.

Nationale schonken en met deze wijd en zijd bekend gemaakte ‘don patriotique’ het voorbeeld voor veel vrouwen zouden worden.[76] Na augustus 1789 bleven Wolff en Deken overtuigde aanhangers van de Franse revolutie, zoals zij in deel 3 van de *Historie van Mejuffrouw Cornelia Wildschut*, verschenen in oktober 1793, onomwonden verklaren en verant-

76 Zie Nicole Pellegrin, ‘Les femmes et le don patriotique. Les offrandes d'artistes de septembre 1789’, in: Marie-France Brive (ed.), *Les femmes et la Révolution française. Actes du colloque international de Toulouse (12-14 avril 1989)* II (Toulouse 1990) 361-380, en Christine Fauré, ‘L'offrande patriotique des femmes en 1789’, *Revue de la Bibliothèque Nationale de France* 20 (juni 2005) 68-73.

woorden.[77] Dat de latere donaties van Wolff en Deken - een beddelaken en een jurk (!) voor het Franse leger in februari 1794, 5 livres voor de reiskosten van een afgevaardigde naar Parijs in september 1794 - zoveel bescheidener waren dan hun eerste, zal dan ook allereerst een afspiegeling zijn van hun tussentijds vermogensverlies.[78]

Ook op een meer direct, persoonlijk niveau hebben Wolff en Deken zich in die turbulente jaren van de revolutie, waarin ook de verhoudingen in Trévoux in hoge mate gepolitiseerd raakten, niet afzijdig gehouden. Zo onderhielden zij vriendschappelijke betrekkingen met de eerste vertegenwoordigers van de nieuwe orde van 1789, met officier Brunet bijvoorbeeld, met wie Wolff in de zomer van 1789 danste toen hij nog maar net voor de burgerij ('tiers état') in de plaatselijke 'assemblée générale' gekozen was, of met Camille Renauld die daar in 1789 voor de adel zitting in had.[79] Maar ook in meer radicale kring hadden zij hun connecties, zoals notaris Pierre Granger, die, toen Wolff en Deken in augustus 1790 bij hem hun testament lieten opmaken, net tot secretaris van de municipaliteit van Trévoux was gekozen en in 1793, ten tijde van de Terreur, zijn notariaat voor een carrière in de locale politiek zou opgeven.[80] Van groter gewicht was de jurist Jean-Marie François Merlino, lid van de rechtbank van Trévoux, die in 1792 tot representant van het departement van de Ain in de Nationale Conventie werd gekozen, en zich tot een fervent jacobijn ontwikkelde die in 1793 werd uitgezonden om de Ain van contra-revolutionaire elementen te zuiveren.[81] Hem moeten Wolff en Deken niet alleen gekend hebben, met hem moeten zij politiek ook overeengestemd hebben, wat - opnieuw - een politieke sociabiliteit suggereert, die ditmaal een bevestiging vindt. In Merlino. Want als Wolff zich eind 1793 per rekest tot de Nationale Conventie wendt met het verzoek haar en haar 'compagne' financiële bijstand te verlenen nu zij, door het besluit van die Conventie ieder geldverkeer met het buitenland te

77 E. Bekker, weduwe ds Wolff, en A. Deken, *Historie van Mejuffrouw Cornelia Wildschut, of De gevolgen der opvoeding* III ('s-Gravenhage: Isaac van Cleef, 1793) 373-382.

78 Archives départementales de l'Ain, Bourg-en-Bresse (AD), *Archives de la Révolution dans l'Ain* 14 L 120: Comité de surveillance du district de Trévoux, No 22: 'Registre des dons patriotique' (An II [1793/1794]), en AD, *Archives de la ville de Trévoux*, (overgedragen) Dossiers des Archives de Trévoux pendant et après la Révolution, et jusque vers 1850, No 77: 'Collecte dans la ville pour l'envoi d'un député à la Convention pour la remercier d'avoir envoyé le représentant Boisset qui nous a délivrés de la tyrannie des intrigants' (fin An II [september 1794]).

79 Zie *Briefwisseling*, 565. En zie 'Aan onze tedergeliefde Vriendin, de Burgeresse Claudine Renauld; geboren Renauld', in: Wolff en Deken *Gedichten en liedjens*, 227-248, alsmede Henri de Jouvencel, *L'assemblée de la noblesse de la Sénéchaussée de Lyon en 1789. Étude historique et généalogique* (Lyon 1907) 807, en voorts 31 en 62; de naam van beide echtelieden wordt hier overigens afwisselend als 'Regnault' en 'Regnaud' gespeld; ik volg hier de spelling van Wolff en Deken.

80 Met dank aan Jérôme Croyet, die zo vriendelijk was mij over Granger de revolutionair in te lichten (email van 3 januari 2006); verwezen zij naar zijn (ongepubliceerd) proefschrift, *Sous le bonnet rouge. Étude du personnel révolutionnaire et sans-culottes dans l'Ain (1788-1800)* [Lyon: Université Lumière, 2003], te vinden op http://demeter.univ-lyon2.fr:8080/sdx/theses/lyon2/2003/croyet′_′j.

81 Met dank aan Norbert Guillot, die mij van tal van bijzonderheden over Merlino voorzag; verwezen zij hier naar zijn 'Jean-Marie François Merlino au début de la Révolution dans l'Ain ou les prémices d'une carrière parlementaire', *Sine dolo* 6 (december 2004) 168-281 en naar A. Kuscinski, *Dictionnaire des conventionnels* (Parijs 1916) 453.

blokkeren, niet langer van eigen middelen kunnen bestaan, is het Merlino die in januari 1794 als hun pleitbezorger optreedt. En daarbij beroept hij zich nadrukkelijk op de politieke verdiensten van Wolff, die zich in Trévoux niet minder voor ‘la cause du peuple’ en ‘la cause de la liberté’ had beijverd dan in haar vaderland, zoals ‘toutes les autorités sans culottes du département de l'Ain’ konden bevestigen.[82] Zijn interventie was succesvol - Wolff kreeg een uitkering van 1200 livres - en haalde, behalve verschillende Franse kranten, ook die van de

82 *Archives parlementaires de 1787 à 1860* LXXXIII (Parijs 1961) 222.

Nederlandse vluchtelingengemeenschap in Frankrijk, *Le Batave*.[83] Het productieve politieke netwerk dat deze actie veronderstelt én bevestigt, zullen Wolff en Deken een maand later zonder twijfel weer hebben aangesproken. Dan worden namelijk bij hen thuis de fameuze vijf suikerbroden ontdekt en, om een dreigende plundering te voorkomen, door de 'Société des sans culottes' van Trévoux geconfisqueerd. En verre van een banale kwestie die de revolutionaire ijver van de jacobijnen van Trévoux zo aandoenlijk maakt, betrof het hier een overtreding van de 'loi sur l'accaparement' - een wet tegen het hamsteren van allerhande schaarse levensmiddelen, waaronder suiker - die in juli 1793 was uitgevaardigd en waarop de *doodstraf* stond, die tijdens de Terreur ook meermaals is opgelegd en uitgevoerd.[84] Het is niet ondenkbaar dat dit een van die keren is geweest dat Wolff 'voor het gruwlyk Committé Revolutionair' is geroepen, zoals zij later zou vertellen.[85] En het is inmiddels alleszins denkbaar dat zij bij die gelegenheid de vergaderde revolutionairen afdoende van repliek heeft gediend, zoals de overlevering wil.[86]

Den Haag

Als Wolff en Deken eind 1797 naar de, dan Bataafse, Republiek terugkeren, vestigen zij zich niet in de Beverwijk, en ook niet in Amsterdam of enige andere plaats waar zij bekend waren. Neen, zij vestigen zich in Den Haag, waar de *crème de la crème* van radicaal-patriots Nederland zich verzameld heeft. Daar vinden zij moeiteloos aansluiting bij de radicale vleugel van de Bataafse politiek en stellen zich, koud drie maanden terug, onmiddellijk achter de radicale staatsgreep van 22 januari 1798.[87] Deze politieke betrokkenheid is er niet één vanaf de zijlijn: met kopstukken van het nieuwe bewind als Wybo Fijnje en Bernardus Bosch, met wie zij op jij- en jou-basis verkeren, staan zij in direct contact, en als het Uitvoerend Bewind in mei 1798 in problemen raakt, nemen zij het, in nauw overleg met hun politieke vrienden, op zich dit bewind te steunen en een politiek weekblad te beginnen. Over deze *Politique afleider* elders meer. Hier zij er echter nog wel op gewezen, dat van dit initiatief geen patriot opkeek, laat staan het als strijdig met enige 'genderconventie' veroordeelde. Sterker nog: in het publicitaire geweld dat de tweede staatsgreep in juni 1798 begeleidde, werd Wolff en Deken als vanzelfsprekend een rol toegedicht, en wel als schrijvers van *De constitutioneele vlieg*, een van de bladen die zich tegen het

83 *Le Batave, ou le sans-culotte* 331 (12 januari 1794). Over dit nummer kon ik beschikken door bemiddeling van Norbert Guillot; ook hiervoor zeg ik hem hier graag hartelijk dank.

84 Zie Henri Calvet, *L'accaparement à Paris sous la Terreur. Essai sur l'application de la loi du 26 juillet 1793* (Parijs 1933). Dat het in deze affaire dus niet om *brood* ging, zoals Rosendaal meent, maar om *suiker*, werd in de hoogoplopende 'suikerbrodenoorlog' tussen André Hanou en Kees 't Hart door Hanou al met kracht van argumenten aannemelijk gemaakt; zie *MJCW* 27 (2004) 54-55, 105-106 en 106-108.

85 *Briefwisseling*, 582.

86 Zie J. Konijnenburg, *Lofrede op Elizabeth Wolff, geb. Bekker, en Agatha Deken* (Amsterdam: W. Holtrop, 1805) 78.

87 Zie 'Zang voor den 22sten januari 1798' en 'Op het zelfde onderwerp', in: Wolff en Deken, *Gedichten en liedjens*, 112-120 en 121-132.

restauratieve bewind keerden.[88] Met dat al laten de snelheid waarmee Wolff en Deken in 1798 tot het centrum van de politieke macht doordrongen en de vanzelfsprekendheid waarmee zij daarin werden opgenomen geen andere conclusie toe dan dat zij in de patriotse politiek geen nieuwkomers waren. Gevoegd bij hun onmiddellijke en vastberaden steun voor de staatsgreep van 22 januari 1798 en de 'jacobijnse' politiek die daarop volgde, bevestigt dat nog eens dat zij hun jaren in Frankrijk zeker niet

88 Zie Myriam Everard, 'In en om de *(Nieuwe) Bataafsche Vrouwe Courant*. Het aandeel van vrouwen in een revolutionaire politieke cultuur', *MJCW* 24 (2001) 67-87, m.n. 78.

in ledigheid hebben doorgebracht maar zich daar en toen politiek verregaand hebben ontwikkeld en geschoold. De ‘Hoogeschool van Patriottismus en Revolutie’ moet dus ook voor vrouwen hebben opengestaan. Dat belooft nog wat voor het onderzoek naar alle andere vrouwen in ballingschap!

Peter Altena
‘ô Ondankbaar vaderland’
Gerrit Paape en de ‘verbeterende’ ballingschap

Peter Altena (1956) studeerde Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 1982 is hij werkzaam als docent Nederlands aan het Dominicus College in Nijmegen. Negen jaar was hij tevens verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceert over de Nederlandse literatuur van de achttiende en twintigste eeuw. In 1996, 1998 en 1999 bezorgde hij edities van werk van Gerrit Paape. Over het leven en werk van Paape gaat zijn dissertatie, die in trage wording verkeert.

Bericht uit de Franse hemel! In 1795 dalen tien zangen, ruim zeventig pagina's, met nieuws uit het hiernamaals neer op de Nederlandse aarde. Bij de in die dagen befaamde Dordtse uitgeverscombinatie De Leeuw en Krap verschijnt in één boekdeel: *De Nieuwe Patriottische Werken van J.A. Schasz, M.D.* en de eerste van die nieuwe werken draagt als titel: ‘De Fransche hemel; of reis door het land der Sansculotten. Heldendigt in Proza; in tien zangen’.[1] Een veelbelovende titel: een combinatie van epos en hemelreis wordt in het vooruitzicht gesteld.

Aan de raadselachtige levensgeschiedenis van de raadselachtige J.A. Schasz M.D. wordt verder geweven door de titelpagina, die bericht dat *De Nieuwe Patriottische Werken* in Frankrijk geschreven zijn.[2] Al op de eerste bladzijde stelt de schrijver en hoofdpersoon Schasz, wiens code ondanks verwoede pogingen nog steeds niet geheel gekraakt is, zich voor:

> Ik, steeds de speelbal der dwingelanden; steeds het voorwerp van onverzoenlijken vrouwenhaat; vlugtende en zwervende over den aardbodem des Heeren, even gelijk een gejaagd konijn over de losse zandduinen.[3]

De haat van vrouwen had Schasz zich naar alle waarschijnlijkheid op de hals gehaald door enkele scènes uit zijn *Reize door het Aapenland*, waarin hij met weinig deernis zijn echtgenote en dienstmeid laat verdrinken.[4] Omdat Schasz noch zijn vrouw, noch zijn meid een helpende hand reikt - de korte tijd die hij heeft, dwingt hem te kiezen en kiezen kan hij niet -, wordt hij achtervolgd door wraaklustige seksegenoten van

1 J.A. Schasz, *De Nieuwe Patriottische Werken* (Dordrecht: De Leeuw en Krap, 1795). Over De Leeuw en Krap: Gerrit Paape, *Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap*. Peter Altena ed. (Hilversum 1996), 56-63. Opmerkelijk is dat Paape in 1792 een ‘satyriek heldendicht’ schreef onder de titel *Karel Willem Ferdinand*.

2 Over de raadselachtige Schasz onder meer: P.J. Buijnsters, ‘Doctor Schasz en zijn “Reize door het Aapenland”’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 102 (1986), 68-87; Joost Kloek, ‘De onbekende werkelijkheid van Doctor Schasz of: De Enigma-variaties van Gerrit Paape’, *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 24 (2001), 163-170; Peter Altena, ‘In apenlanden! Ontketend apenspel van dr. J.A. Schasz, Gerrit Paape en enkele onbekende anderen in de jaren van vervolging en revolutie (1788-1798)’, *Armada* 8 (2002), nr 28, 49-57.

3 Schasz, *De Nieuwe Patriottische Werken*, 1.

4 J.A. Schasz M.D., *Reize door het Aapenland*. ed. P.J. Buijnsters (Zutphen z.j. [1973]), 57; van de *Reize* verschijnt begin 2007 bij uitgeverij Vantilt, Nijmegen, een nieuwe, door mij bezorgde editie.

zijn vrouw. Als de reis later een droom blijkt en hij gewekt wordt door zijn vrouw en dienstmeid schrikt hij angstig en weinig vrouwvriendelijk wakker: hij vervalt in razernij.[5]

Belangrijker is dat Schasz zich hier als een vluchteling presenteert, ‘als een gejaagd konijn’ op de vlucht voor engelen der wrake en voor dwingelanden die hier geen naam of na-

5 Ibidem, 137.

Afb. 1 Portret van J.A. Schasz M.D., zoals afgedrukt in *Het Land der Willekeurigen* (1789): een schrijver die met zijn linkerarm steunt op twee kloeke boekbanden en zijn hand bij de linkerslaap houdt en met de vrije rechterhand schrijft. Boven zijn portret symbolen van dood en sterfelijkheid - memento mori! - en medisch instrumentarium. Schasz was medicus en Gerrit Paape was na 1787 Schasz, wiens identiteit en jas hij overnam van Pieter 't Hoen. Foto: Mirjam Jentjens.

dere identiteit krijgen. In zijn lofzang op de ‘Hemel der Franschen’ schetst de gevluchte schrijver hoe in Frankrijk korte metten is gemaakt met het ‘ancien regime’ en hoe de dwingelandij en het bijgeloof verdreven zijn, ‘de geestelijken en de hoeren naar de woeste kust van Afrika, in verbeterende ballingschap’ gezonden zijn.[6]

In verbeterende ballingschap! In verbeterende ballingschap? Wat heeft dat te betekenen? Was de ballingschap van Schasz ook een ‘verbeterende ballingschap’ en hoe zat het met die van zijn ‘ghostwriter’ Gerrit Paape?

In 1795, in de wereld waarin de *Nieuwe Patriottische Werken* het licht zien, lijkt slechts één groep ballingen werkelijk van belang. De geestelijken en de hoeren, twee groepen die in anti-papistische geschriften meer dan eens samen optrokken, zijn naar Afrika verbannen en weinig tranen worden daarvoor vergoten. Tussen de regels van kranten en weekbladen ver-

6 Schasz, *De Nieuwe Patriottische Werken*, 4.

dwijnen ook de prinsgezinden, aan wie de 'Hemel der Franschen' een hel toescheen. Zij zijn naar het Oosten of Westen, naar Duitsland of Engeland getrokken en zo uit beeld geraakt. Over de Franse royalisten die al eerder Frankrijk de rug toegekeerd hadden, sprak niemand graag: zij waren voortdurend op de vlucht en in de maanden van de Franse opmars naar het Noorden hadden velen van hen die vlucht met de dood moeten bekopen.[7]

De meeste aandacht gaat uit naar de teruggekeerde Nederlandse patriotten. De lotgevallen van deze patriotten, die met de komst van de Pruisen een veilig heenkomen zochten in het Zuiden, zijn overvloedig gedocumenteerd en geanalyseerd door Joost Rosendaal in zijn *Bataven!*[8] Al eerder beschreef hij in dit tijdschrift de lotgevallen van Gerrit Paape in ballingschap.[9] Aan de door hem gepresenteerde gegevens zal ik weinig feiten toevoegen. Het gaat me in deze bijdrage dan ook niet om de èchte ballingschap. Hier wil ik het vooral hebben over de 'verbeelde' ballingschap. Aan bod komen de beelden van de balling en ballingschap, zoals Gerrit Paape die vormde in de jaren dat ballingschap dreigde, in de jaren van daadwerkelijke ballingschap en vooral in de jaren na terugkeer uit ballingschap. Zeker de nadien gevormde beelden van ballingschap, die hij aan zijn tijdgenoten doorgaf, kregen na terugkeer de macht van argument. Die beelden, die Paape zo omsmolt tot argument, wil ik in verband brengen met zijn levensgevallen als teruggekeerde balling.

Leven van Gerrit Paape en de verbeelding van martelaarschap

Gerrit Paape wordt in 1752 in Delft geboren, bepaald niet met een gouden lepel in de mond.[10] In zijn autobiografie beschrijft hij nadien de geschiedenis van zijn lectuur, ook besteedt hij aandacht aan de boeken die zijn vader hem verbood. Het boek met levens van martelaren, dat kennelijk wel in huis was, was voor de zoon taboe.[11]

Zijn vader plaatst hem op jonge leeftijd in een plateelfabriek. Hij zal er vele jaren werken en er naar eigen zeggen als plateelschilder zijn tekentalent bederven. Een ander talent komt wel tot wasdom: het talent voor poëzie. Dat talent manifesteert zich vooral in de vorm van ijver. In 1774 wordt dat opgemerkt door het Haagse dichtgenootschap Kunstliefde spaart geen vlijt, dat niet voor niets er in de naam al blijk van gaf een zwak te hebben voor de nijveren. Met de poëzie die hij onder patronage van Kunstliefde schrijft, baant hij zich een weg die met de bundeling van losse gedichten en met lidmaatschappen van andere dichtgenootschappen op een loopbaan in de letteren begint te lijken. Maatschappelijke tegenslag - ontslag op de

7 Arie Johannes Knock, *Uit Lievde voor Vaderland en Vrijheid. Het journaal van de patriot - over de periode 1784 tot 1797*. P.M. Peucker en J.P. Sigmond ed. (Hilversum 1994), 83-86 beschrijft hoe grote groepen royalisten - gebrandmerkt als 'emigranten' - de vlucht met de dood boetten. Afgrijzen wekt de genadeloze manier waarop met hen afgerekend wordt en de genadeloze manier waarop dat gerapporteerd of verzwegen wordt. Op haast cynische wijze ontraadden Knock c.s. de emigranten om zich over te geven.

8 Joost Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003).

9 Joost Rosendaal, 'Een vrolijke wijsgeer en braaf sansculot. Gerrit Paape in ballingschap (1787-1795)', *De Achttiende Eeuw* 29 (1997), 61-79.

10 Biografie Paape gebaseerd op mijn inleiding in Paape, *Mijne vrolijke wijsgeerte*, 23-38. Verder verwijs ik naar mijn Paapebiografie in wording.

11 Paape, *Mijne vrolijke wijsgeerte*, 76.

plateelfabriek, ziekte, het overlijden van zijn vader - dwingt hem in 1779 een stap terug te doen: het Haags en tegelijkertijd nationaal podium van Kunstliefde verruilt hij voor een kleiner Delfts gezelschap, het vijf à zes leden tellend genootschap Tot Nut van Elkander. Intussen effenen de voorname Delftse vrienden, die hij aan de poëzie dankte, voor

hem de weg van klein maatschappelijk herstel: in 1781 verwerft hij een ambt, de baan van bediende bij de Kamer van Charitaaten, de plaatselijke instelling voor armenzorg.

De bittere armoede die hij er vanaf 1781 ambtshalve aanschouwt en de al decennia aanhoudende crisis in het plateel, maken voor hem de veelbesproken economische neergang tot een tastbare realiteit. In het eigentijds denken en dichten was het besef van economische neergang onontwarbaar verknoopt geraakt met opvattingen over morele en politieke verloedering. In de jaren dat Paape bij de Kamer van Charitaaten dient en er brood en turf uitdeelt aan de armen, worden voor hem en anderen de contouren van een oplossing zichtbaar, een oplossing die herstel van welvaart, geluk en internationaal aanzien brengt. Zeker vanaf 1785 waren velen ervan overtuigd dat moreel herstel en 'grondwettige herstelling' moesten leiden tot economisch herstel.

Het verlangen naar 'grondwettige herstelling' brengt patriotten als Paape in botsing met de stadhouder en met plaatselijke regenten. Paape kan schrijven en in geschrifte wakkert hij de strijdlust van burgers aan. Daarbij kiest hij er haast uit gewoonte voor om de verhoudingen op scherp te zetten: hij demoniseert zijn politieke tegenstanders en in het verlengde daarvan ziet hij voor zich en zijn partijgenoten martelaarschap in het verschiet. Alsof de tijden van geloofsvervolging herleven! In de Delftse krant, de *Hollandsche Historische Courant*, en in pamfletten fantaseert Paape met vrees en verlangen over het schavot, dat zijn politieke tegenstanders voor hem zullen oprichten, of over de vlucht, waartoe de vervolging hem dwingen zal. In *De Gewapende Burgercorpsen en de Antipatriottische Geestlyken*, dat in 1785 bij de toen nog Rotterdamse uitgevers De Leeuw en Krap verscheen, herinnert hij zijn lezers aan de schavotten waar ooit de vaderlandse helden van de vrijheid hun hoofd 'voor de voeten' gelegd zagen.[12] Predikanten speelden bij de verdediging van de onthoofding toen een belangrijke rol. Nu weer! De kwaadwillende anti-patriotse dominee van nu is volgens Paape een moderne inquisiteur, een ketterbrander, die het in het bijzonder op hem gemunt heeft. Wellicht hoopt Paape met zijn schavotfantasie de verhoudingen zo te beïnvloeden dat de nachtmerrie geen werkelijkheid wordt, maar als de verhoudingen in 1787 zo escaleren dat de Pruisen interveniëren, is er voor hem alle reden te vrezen. Voordat Paape zijn vaderland verlaat, moedigt hij zijn landgenoten nog wel aan om stand te houden.[13] Daarbij verklaart hij zich tot martelaarschap bereid.

In echte ballingschap en in verbeelding

In oktober 1787 zag Paape in dat het beter was om te vertrekken: hij 'zettede een andere pruik en hoed op, en trok andere klederen aan' en maakte zich uit de voeten.[14]

12 Gerrit Paape, *De gewapende Burgercorpsen en de Antipatriottische Geestlyken* (Rotterdam: J. de Leeuw en J. Krap A.Z., 1786 [=1785]), 25; schavotfantasie op p. 3. Vergelijk mijn 'Bijzondere brieven aan "Weleerwaarde". Over *De Aristocraat en de Burger* (1785) en *De gewapende Burgercorpsen en de Antipatriottische Geestlyken* (1785) van Gerrit Paape', in: Cis van Heertum, Ton Jongenelen en Frank van Lamoen (ed.), *De andere achttiende eeuw* (Nijmegen 2006) 123-146.

13 Gerrit Paape, *Aanmoediging aan myne Medevaderlanders* (Amsterdam 18 sept. 1787).

14 Paape, *Mijne vrolijke wijsgeerte*, 117.

De vlucht brengt hem aanvankelijk in Antwerpen, nadien in Brussel en vanaf december 1789 in Duinkerken. In Antwerpen nog had de balling in de *'s Gravenhaegse Courant* gelezen dat op vrijdag 3 april het Hof van Holland hem, maar ook Wybo Fijnje, verbannen had uit Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht, 'ten eeuwigsten dage'.[15] In Delft had ook de kerkeraad Paape verbannen, maar of Paape daarvan op de hoogte was en of hij er door getroffen was, is onzeker.

15 Ibidem, 146.

Het eerste portret van een balling dat Paape schetste, dateert van 1792: het is het zelfportret in zijn *Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap*. De als wijsgerig traktaat vermomde autobiografie verscheen in Dordrecht, bij De Leeuw en Krap. De balling, die zijn vaderland vol pathos 'mijn gewezen Vaderland' noemt, citeert uit een geschrift dat hij in Rotterdam, op de vlucht, opstelde om zich in de nood en de nabije toekomst een houding te geven. Dat geschrift, dat opgenomen is in de tiende brief van *Mijne vrolijke wijsgeerte*, heeft als titel: 'Algemeene gronden en regels der vrolijke Wijsgeerte voor mijn volgend gedrag'. Het opent met:

> De Waereld verandert heden voor mij geheel van gedaante.[16]

Hij sluipt, 'even als ware ik een betrapte kwaaddoender', uit het vaderland, daarbij moet hij alles achterlaten. Met zicht op de nabije toekomst:

> Voor eeuwig gebannen te worden zal voorzeker mijn deel worden.
> Nooit, - nooit zal ik mijn Vaderland weder zien.[17]

In deze overdenkingen maakt hij echter al snel van de nood een deugd:

> Nooit mijn Vaderland weder te zien, zou misschien eenigen indruk op mij maaken; wanneer ik in staat was, om het te *willen* en *kunnen* wederzien, in de tegenwoordige omstandigheden. Een Wijsgeer vind overal zijn Vaderland.[18]

Ook later in de geschiedenis van zijn lotgevallen als balling benadrukt Paape dat zijn ballingschap hem niet ongelukkig maakt. Slechts moeilijk is de gedachte te onderdrukken dat Paape vooral zichzelf probeerde te overtuigen dat dat zo was. De vrolijkheid van zijn wijsbegeerte mag hier en daar wat vals klinken, de schijn aannemen van zelf-hypnose, in het algemeen slaagt Paape er desondanks in zich als een goedmoedig en arbeidzaam balling te presenteren. Met het internationalisme van de filosofie redt Paape zich als balling uit de doodlopende straat van zelfbeklag en aanklacht. Zo probeert hij zich als verre vriend te presenteren aan de thuisblijvers, voor wie *Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap* en zijn andere werken geschreven zijn.

Dát hij een balling is en een bijzondere status heeft, verliest hij in *Mijne vrolijke wijsgeerte* niet uit het oog. Zo Paape die jaren iets was, was hij balling. In een Antwerpse staminee schreef hij, onder het genot van een pintje Varkensleuvens, op een ruit een versje:

> Ik, een gebannen Patriot,
> Kom hier mijn Varkensleuvens drinken,
> Zo iemand deel neemt in mijn lot,
> Laat hij, op mijn gezondheid, klinken.[19]

De sneuheid en het zelfbeklag worden bestreden door de daaropvolgende onthulling dat het café nadien, vanwege deze vier regels, door de Antwerpenaren kort en klein

16 Ibidem, 131.
17 Ibidem.
18 Ibidem, 132.
19 Ibidem, 136.

geslagen is. De verre vriend, die zich schrijvenderwijs vergrootte tot de man op wie iedereen het gemunt had, had er ondanks alle strijdlustigheid en ‘wijsgeerte’ behoefte aan dat lezers, Nederlanders deel namen in zijn lot.

QUARTIER-GENERAL DE Empel

IL eſt permis au [illegible] Paape [illegible]
d'aller [illegible] ~~aujourd'hui ſeulement~~. [illegible]
[illegible]
Fait au Quartier-Général de Empel
le 14me jour de ~~Vendemiaire~~ mois de l'an ~~deux~~ième
de la République Françoiſe, une & indiviſible.

Le Général de Brigade,
DAENDELS.

Afb. 2 Paspoort, door generaal Daendels in het Franse hoofdkwartier te Empel aan Paape verleend. Hieruit moest blijken dat hij 'in Requisitie is gesteld, om met het Franse leger mede naar Holland te trekken', zoals hij in zijn rekest van 6 juli 1796 liet weten. Foto: Nationaal Archief, Den Haag.

Hoop en wanhoop van de teruggekeerde balling

Aan het perspectief van 'nooit - nooit' komt na een valse start in 1793 in 1794 een einde. Voor Paape gloort er hoop, dat laatste jaar, als Daendels hem eind juli vraagt om hem als secretaris te vergezellen tijdens de veldtocht naar het Noorden.[20]

In 1795, in het *Republikeinsch Speelreisje*, de tweedelige beschrijving van de terugkeer van Paape, verschijnt het tweede zelfportret van de balling. In dat portret mengen zich beelden van ballingschap en van beëindigde ballingschap. Op een van de eerste bladzijden van het *Speelreisje* zet Paape de toon:

> Gy weet hoe veel opöfferingen ik voor de goede zaak gedaan heb, en de eenigste beschuldiging, die ik deswegens my zelve doe, bestaat hierin, dat ik er nog meerder gedaan kon hebben. Zeven jaaren, myn Vriendin! heb ik nu reeds als balling buiten myn vaderland omgezworven; heb ik my zeer veel moeten getroosten; heb ik van myn eigen arbeid moeten leeven, zonder de minste ondersteuning van dat

20 Gerrit Paape, *Republikeinsch Speelreisje, van Vrankryk naar Holland* ('s-Hertogenbosch/Amsterdam: C.A. Vieweg en Zoon/A.B. Saakes, 1795), 4-5.

> Vrankryk te genieten, welks zaak gy weet, dat ik met alle kragten, en met zo veel opöfferingen, verdeedig; maar niet slegts wil ik nog zeven jaaren, maar zelfs myn gansche leeftyd over den aardkloot doolen, ingevallen slegts dat wysgeerig patriotismus mag zegepraalen, 't welk zyn bloei en voortplanting aan de vryheidlievende Franschen verschuldigd is! ingevallen slegts myn Vaderland gelukkig worde.[21]

Niet langer het zelfportret van de wijsgerige balling, bij wie zelfmedelijden en montere aanvaarding om voorrang strijden. In 1795 speelt de uit ballingschap teruggekeerde zijn ballingschap in pathos uit. De ballingschap heeft na beëindiging Bijbelse proporties aangenomen: ‘Zeven jaaren, myn Vriendin!’. Wat in werkelijkheid een reis naar Duinkerken lijkt, met oponthoud in Antwerpen en Brussel, is in deze weergave dramatisch verërgerd tot een zevenjarig ‘zwerven’ en ‘doolen’. Bij de pathetische verbeelding van de ballingschap past het onbaatzuchtig aanbod om zich omwille van het geluk van zijn landgenoten nieuwe opofferingen te getroosten.

In het *Speelreisje* schrijft Paape zijn vriendin op 11 september 1794 dat hij vlakbij het Vaderland is, ‘dat my voor eeuwig verbande’. Met voorspelbaar genoegen tekent Paape erbij aan dat die eeuwigheid niet zo lang duurde, maar ontroering wint het hier uiteindelijk van sarcasme: ‘Beste vriendin! Zo aanstonds zet ik, na zeven jaaren zwervens en ballingschap, den voet in myn vaderland.’[22] Een brief later is de ontroering al weer onder controle als hij vol zelfspot zijn tocht met een karretje naar Tilburg typeert als het ‘begin myner zegepraalende intrede in myn Vaderland’.[23] In die brief ook volgt op de ironie een eerste verkenning van het thema ‘wraak’. Paape verklaart dat wraak nodig is, maar dan wel ‘op eene eedelen wyze’. Nee, in dezelfde brief bij nader inzien zelfs dat maar niet:

> Myne traanen droogden op [...] Vreest niet, myne Vyanden! ik, en die met my zyn, komen niet, om ons te wreeken! Voor den rechtschaapen Vaderlander is, wanneer hy zegepraalt, het denkbeeld van wraak, volstrekt ondraaglyk! [...] Ik zal uw broeder zyn.[24]

Deze belijdenis van morele superioriteit mag niet blind maken voor de prominentie van de kwestie in de hoofden van de teruggekeerde ballingen. Kennelijk ook in de hoofden van de ‘Oranjevrienden’. Zij vrezen volgens Paape ten onrechte dat de teruggekeerde patriotten om wraak zullen roepen, ‘oude koeien uit de sloot haalen, en het voorleedene betaald zetten’.[25]

Intussen droomt Paape zich een betere toekomst, in een toneelstukje dat rond 20 januari 1795 verscheen en waarvan de titel luidde: *De Belegering van 's Hertogenbosch; of Kees is t'huis*. In dat toneelstuk, een ‘Republikeinsch Toneelspel’, bevindt het podium zich in Den Bosch, te midden van de puinhopen.[26] De bommen

21 Ibidem, 3-4.
22 Ibidem, 52.
23 Ibidem, 53.
24 Ibidem, 54
25 Ibidem, 77.
26 Peter Altena, ‘Kees is t'huis en loon na werk. Over *De Belegering van 's Hertogenbosch* (1795) van Gerrit Paape’, *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 17 (1994), 77-84.

die de stad troffen, hebben in het toneelspel een heilzame uitwerking: zij brengen vrijheid, gelijkheid en broederschap. Zij brengen bovendien Kees terug. Kees - nomen est omen - verliet in 1787 het vaderland, vocht voor de vrijheid en keert nu terug naar Den Bosch: een warm welkom wacht hem en hij vindt er zijn geliefde. Kees is de eerste balling die Paape op toneel brengt. Het lot van de toneelkees

verschilt van dat van de schrijvende balling, hij heeft zijn leven in de strijd om de vrijheid op het slagveld geriskeerd. Het geluk lacht de weergekeerde Kees nu met een brede lach toe. Paape, die streed op het slagveld van de publieke opinie, wacht met enig ongeduld op het moment dat het lot voor hem een goede wending neemt.

Hooggespannen verwachtingen scheppen bij ballingen als Paape aanvankelijk een grootmoedig vergeven van oude tegenstanders, althans verbaal. Dergelijke verheven gedachten verdwijnen bij Paape in Den Bosch echter als sneeuw voor de zon. Hij zet er zich op 'requisitie' aan het schrijven van een 'Vaderlandschen Courant' en al onmiddellijk realiseert hij zich dat deze uitverkiezing hem ketent: de entree van de revolutie in Holland zal hij moeten missen. In januari 1795 noteert Paape mismoedig dat het vaderland weliswaar verlost is, maar dat de teruggekeerde 'verre vriend' intussen een 'vergeeten vriend' is, 'dien men gebruikt heeft toen men hem noodig had, maar dien men laat vaaren, nu het er op aan komt, om hem de reiskosten, verletten tyd, en dergelyken te betaalen'.[27] Paape laat zich in een nieuwe droom door een stem 'agter my' toeroepen dat hij naar Den Haag moest vertrekken, 'daar heeft men u noodig, daar ligt een amt voor u gereed, zo dra gy er slegts verschynt; daar zult gy de man worden, die gy worden moet'.[28] De droom ontwikkelt zich tot nachtmerrie: de tegenvallende verwelkoming stemt de uit ballingschap teruggekeerde droef, maar dat niet alleen.

De balling wordt bij terugkeer ook in werkelijkheid over het hoofd gezien en dat wekt verbittering, verbittering die in de kolommen van zijn Bossche krant een steeds opvallender plaats inneemt. Paape pleit er nu, enkele maanden na zijn terugkeer, tégen de broederlijke verzoening met de vijanden van weleer. Zijn vertrek uit Den Bosch ziet Paape als een mooi begin, al weet hij nog niet goed waarvan.

Teleurstelling van de teruggekeerde balling

Hij verhuist in april naar Dordrecht, de woonplaats van zijn uitgevers De Leeuw en Krap. In Dordt heet de jonge Johannes Immerzeel in februari 1795 in de plaatselijke sociëteit de ballingen, 'Bato's waardige erven', vast welkom.[29] Hier en daar begint het verleden van Paape te tellen. In juni 1795 verschijnt hij als held in een reeks van plaatjes, de *Verzameling van Afbeeldingen van Nederlandsche Mannen, beroemd geworden, wegens hunne Moed- en Burgerliefde in de jongstledene Beroerten*, het zogenaamde *Vaderlandsch Chocolaad*.[30] Voor *Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap* wordt in augustus 1795 weer geadverteerd en in 1796 krijgt dat wat er aan exemplaren resteert een nieuwe titelpagina met 1796 als jaar van uitgave.

Aan de vergroting van zijn reputatie als balling van weleer werkt Paape zelf hard mee. In Dordrecht voert hij de redactie van de plaatselijke krant en presideert hij het

27 Gerrit Paape, *Republikeinsch Speelreisje, van Vrankryk naar Holland. Tweede stukje* ('s-Hertogenbosch/Amsterdam: C.A. Vieweg en Zoon/A.B. Saakes, 1795), 88.
28 Ibidem, 91
29 Joh. Immerzeel, *Aan de verdrukte maar thans in hunne rechten herstelde Vryheidszoonen te Dordrecht* (Dordrecht, 10 febr. 1795), 4.
30 Aanwezig in Atlas van Stolk, Rotterdam. Zie: G. van Rijn, *Atlas van Stolk. Katalogus der Historie-, Spot en Zinneprenten* (Amsterdam: F. Muller & Cie, 1906), dl 6, nr 4820, 147.

plaatselijke patriotse genootschap. In juni doet hij in de sociëteit een beroep op zijn ervaring en status als teruggekeerde balling:

> Toen ik, na een ballingschap van zeven jaaren, den voet in myn verlost Vaderland zettede, [...].[31]

31 Paape, *Republikeinsch Speelreisje, Tweede stukje*, 128.

Ja, toen! De jaren van ballingschap brengt hij ter sprake om zo autoriteit te geven aan zijn kritische visie op de stand van zaken in de Republiek: als iemand recht van oordelen heeft, dan toch hij, zo luidt de verzwegen implicatie. Hij legt bovendien op deze wijze zijn perspectief op aan zijn luisteraars.

In dezelfde maand, maar dan in feestelijker omstandigheden, in een dichterlijke toespraak tot de Dordtse burgeressen herinnert Paape aan zijn zevenjarige geschiedenis van slachtofferschap. Daarop laat hij voor de gelegenheid een verrassend kwatrijn volgen:

> Maar dat alles word vergeeten,
> In dit oogenblik van vreugd;
> In dees' kring van burgeressen,
> Van de schoonheid, van de deugd.[32]

Het lukt Paape niet om dat vergeten lang vol te houden. Kort na zijn komst breekt er eerst in Rotterdam, later ook in Dordrecht rumoer uit: in plaatselijke clubs groeit de onvrede over het uitblijven van bestraffing van de leden van het vorig bewind. In Dordrecht maakt Paape, uiteraard hij, zich tot spreekbuis van die onvrede.

Onder grote publieke druk gaat het gewestelijk bestuur akkoord met de installatie van een onderzoekscommissie. In die commissie van 24 leden vertegenwoordigt Paape Dordrecht en hij vertegenwoordigt meer dan eens de commissie in de openbaarheid, hij ook is zonder enige twijfel verantwoordelijk voor het radicale en onverzoenlijke rapport dat de commissie opstelt. Hij is medeverantwoordelijk voor de strenge lijn die in de commissie gevolgd wordt: als van twee commissieleden blijkt dat zij in de voorbije periode 1787-1794 uit angst of belang hun patriottisme verloochend hebben, worden zij zonder pardon uit de commissie gezet.

Op de onderzoekscommissie vestigen vele vervolgde en uit ballingschap teruggekeerde patriotten hun hoop. Ook bij de Centrale Vergadering, die in juli onder presidium van Paape in Den Haag een soort volksparlement vormt, dienen teruggekeerde ballingen zich aan. Paape, die in onderzoekscommissie en Centrale Vergadering zijn stem laat horen en zijn pen laat krassen, gaat gelden als de pleitbezorger bij uitstek van de radicale, naar gerechtigheid en wraak hakende balling. Als commissielid wordt hij daar overigens ook voor betaald. Terzijde: die betaling brengt hem in een lastig parket. Hij heeft financieel belang bij de voortzetting van geloof in het uiteindelijk succes van de commissie, zelfs als de meeste voortekenen ongunstig zijn.

In fasen worden de onderzoekscommissie en de Centrale Vergadering tegengewerkt, doodgeknuffeld, aan het lijntje gehouden, gecriminaliseerd en ontmanteld. De Nationale Vergadering, die haar geschiedenis juist begonnen was, wordt de plaats waar het gevecht om compensatie gestreden wordt. Over bestraffing spreekt men langzamerhand niet meer. Eind mei is er een publicatie waarin de échte slachtoffers gevraagd wordt om zich binnen zes weken te melden. Het adjectief ‘échte’, waarvan de suggestie uitgaat dat er grote groepen ‘onéchte’ slachtoffers op het vinkentouw zitten, verraadt de tegenzin om het circus van compensatie te openen. Tegenzin, ja zelfs irritatie klinkt dan ook door in het rekest dat Gerrit Paape op 6 juli 1796, de

32 Gerrit Paape, *Aan de Burgeressen van Dordrecht* (z.pl. [Dordrecht], z.j.), 8. Het gedicht is herdrukt in *Republikeinsch Speelreisje. Tweede stukje*, 132 e.v.

dag dat de onderzoekscommissie ontbonden wordt, bij de Nationale Vergadering indient:

> De ondergetekende, Gerrit Paape, Burger van Delft, heeft alles voor het Vaderland en het patriottismus opgeöfferd, en werd, door de Oranjeregeering, voor eeuwig gebannen. - Hy zwierf, zeven jaaren lang, als Balling, in een vreemd Land, zonder ooit eenigen onderstand te genieten. - Bij de Omwenteling van 1795 werd hij, met veelbetekenende woorden, in zijn Vaderland, te rug geroepen. - Hij kwam. - Hij wenschte geplaatst te worden; - maar hy is het nog niet. - Hij heeft eene Schadevergoeding hoognoodig; hij verlangt er hartlyk naar, en vordert dezelve, voor zo verre hy recht tot vorderen heeft.[33]

Aan het slot zegt hij uitdagend dat het vervolg zal leren of hij zich ‘in het denkbeeld van Uwe rechtvaardigheid en vaderlandsliefde’ bedrogen heeft. Drie documenten vergezellen het rekest, waaronder een van 14 oktober 1793 daterend ‘Certificat de Hospitalité’, dat hem door de municipaliteit van Duinkerken verleend was. Dit ‘Certificat’ doet hier dienst als geloofsbrief.[34]

Beelden van verbitterde ballingen

Terwijl Paape bijna twee jaar na zijn terugkeer uit ballingschap moet vaststellen dat er van de verwachte en beloofde compensatie nog steeds niets terecht is gekomen, daar laat de geestverwant van Paape, de legendarische Dr Schasz, steeds vaker van zich horen. Schasz is niet teruggekeerd, maar in Parijs gebleven. Vanuit Parijs zendt hij zijn balorige geschriften naar de Republiek. Als Paape déze Schasz is - en alles wijst in die richting -, dan heeft hij zich een schrijversgestalte geschapen die niet in de gemakkelijk compromitterende situatie verkeert dat zijn woorden als ‘oratio pro domo’ misverstaan worden, die niet in het lastig parket verkeert requesten te moeten schrijven aan instanties die hij eigenlijk veracht. Schasz is Paape vermomd als onbaatzuchtige buitenstaander.

De verdubbeling van stem en perspectief is door Paape eerder beproefd. Na 1787 heeft Paape ook al de stem van Schasz aangenomen - of moeten we zeggen: van 't Hoen geleend? - en ook nog die van ‘vluchtende wijsgeer’ gekozen.[35] Die ‘vluchtende

33 Nationaal Archief (NA), *Archief Wetgevend College, 1795-1801* (AWC) (2.01.01.01), 461: Request Gerrit Paape, 6 juli 1796. Rosendaal, ‘Gerrit Paape in ballingschap’, 70 noemt per abuis nr 462 als inventarisnummer.

34 NA, AWC, bijlagen bij request Gerrit Paape: behalve ‘Een Certificaat d'Hospitalité van wegens de Municipaliteit der Stad Duinkerken. Het zegel op lak hiervan is uitgewischt, uit hoofde dat men, ten dien tyden, verpligt was, dit Certificaat, bestendig in den zak te draagen’ nog ‘Een Certificaat der Municipaliteit van van (sic!) de stad Delft’ en ‘Een Paspoort van den Generaal Daendels: waaruit blijkt, dat Gerrit Paape, door den Franschen Volksrepresentant, La Combe du Tarne, in Requisitie is gesteld, om met het fransche Leger mede naar Holland te trekken’.

35 *De vlugtende wijsgeer in Holland (geen roman)* (Holland 1789). Hoewel in de inleiding ontkend wordt dat het boek aan ‘het brein van PAPE’ ontsproten is, wordt tamelijk algemeen aangenomen dat Paape het boek wel schreef. Op de titelpagina van het exemplaar in mijn bezit staat in potlood zelfbewust de naam van ‘G. Paape’ genoteerd. Opvallend is voorts het portret van de wijsgeer: zijn rechterhand grijpt naar het voorhoofd. Het bekende Schasz-portret in *Het Land der Willekeurigen* (1789) toont een schrijvende rechterhand en een linkerhand die het hoofd ondersteunt en het linkeroog in de schaduw plaatst. Is hier sprake van beeldrijm?

wijsgeer' vluchtte niet van, maar naar de Republiek. Met meer stemmen kon en kan hij meer zeggen en schrijven!

In de *Vrolijke Reis van een Engelschman*, dat in 1796 verschijnt en in zekere zin in het werk van Paape de traditie van *De Vlugtende Wysgeer in Holland* vervolgt, voert de reis ook naar de Republiek. In die reisroman is er in het Haagse Bos een ontmoeting van de reizende Engelsman met een aan lager wal geraakte ex-balling: na 1787 was deze man vertrokken, hij had in Frankrijk als balling 'omgezworven' en later in het Franse leger gediend. Het vaderland had hem 'na de omwenteling van 1795' teruggeroepen, maar eenmaal teruggekeerd had hij moeten vaststellen dat het vaderland hem niet wilde helpen of troosten. Rekesten lieten zo

lang op antwoord wachten dat de jongste Dag vermoedelijk vroeger vallen zou.[36] In bittere armoede wacht de tot bedelarij vervallen patriot op betere tijden.

Er is in de roman ook een bliksembezoek van Schasz aan de Republiek, dat gedateerd is op 1795, wat vanwege het bezoek dat hij aan de Nationale Vergadering brengt onmogelijk is. Schasz wordt beschreven als een 'vrolijk wijsgeer' en een arts, die 'verre in de zeventig jaaren oud zynde', vanuit zijn woonplaats Parijs even wil zien wat er in het Noorden van de 'groote zaak' van de revolutie geworden is. Lachend en hoofdschuddend ziet hij hoe juist zijn analyse uit 'Reis door het land der aapen' was geweest.[37] Onthuld wordt dat 'eenige vrolijkgispende werkjes' van Schasz na zijn dood zullen verschijnen.

Die werkjes verschijnen dan ook kort daarna: Schasz is plotseling in Parijs overleden en als eerste in de reeks nagelaten werken verschijnt *De Geest van Dr Schasz*. Daarin voert Schasz de overleden Schasz als geest ten tonele. Met deze opmerkelijke dubbelrol verraden Schasz en zijn meester hun talent voor illusionisme! In *De Geest* en andere nagelaten geschriften van Schasz worden - in weerwil van de doorzichtige antedatering - gebeurtenissen uit 1796 en 1797 van onnavolgbaar commentaar voorzien.

Aan de neus van Paape, die na het échec van de onderzoekscommissie in Den Haag een maand op een houtje bijt, gaat de schadevergoeding voorbij. In augustus lacht het lot hem vanuit Leeuwarden welwillend toe: hem wordt in augustus 1796 een ambt aangeboden, het ambt van raadsheer in het Hof van Justitie. De commissie die de schadevergoedingen toewijst, merkt fijntjes op dat een uitkering voor Paape nu niet meer hoeft. In Friesland gedraagt de teruggekeerde balling zich op een manier, die in lijn ligt van zijn optreden in de onderzoekscommissie: compromisloos, in de ban van goed en fout, voortdurend beducht en bedacht op complot en contrarevolutie. Aan de carrière als raadsheer komt eind mei 1797 al weer een einde en gedesillusioneerd, ambteloos en met uitzicht op berooidheid keert Paape terug naar Den Haag. Eén van de illusies die sneuvelde, was zijn vertrouwen in de enkelvoudigheid van de ballingschapservaring. In zijn Leeuwarder maanden wordt Paape krachtig en talentvol gehekeld door Reinier Dibbetz, die na enkele machtswisselingen in Friesland in 1796 een beter heenkomen had gezocht in Groningen en nadien Den Haag. Dibbetz was al eerder gevlucht. Ook na de Pruisische inval was hij vertrokken, naar St. Omer, en ook hij kon na terugkeer in het vaderland een beroep doen op zijn ballingschapservaring. In de *Friesche Courant* van 24 augustus 1796 deed hij dat:

> Ik heb, zo lang ik geheugen van myn aanzyn heb, myn Vaderland belangloos bemind. - Ik heb zeven en een half jaar hetzelve moeten verlaaten, om de dwinglandy te ontvlugten. - Ik heb de Fransche Republyk met eer gediend. - In myn Vaderland te rug gekomen, ben ik, door de gebeurtenissen in Friesland, het slachtoffer geworden van myne denkbeelden over de Vryheid, gegrond op Orde en Rechtvaardigheid.[38]

36 *Vrolijke Reis van een Engelschman door Holland* (Den Haag: J.C. Leeuwestyn, 1796), 64-68.

37 Ibidem, 110-120.

38 *Friesche Courant* 51 (24 aug.) 1796. Het betreft hier de tekst van een Adres dat Dibbetz aan de Nationale Vergadering op 16 augustus aanbood. Daarin verdedigde hij zich tegen de lasterlijke beschuldiging als zou hij bij zijn gedwongen vertrek uit Friesland een greep uit de kas hebben gedaan.

Die biografie loog er niet om. Het monopolie op de ballingschapservaring berust niet bij Paape, dat is wel duidelijk, niet voor niets voert Paape in zijn werk andere ballingen sprekend op. Wat wel nieuw is, is dat een gemeenschappelijke geschiedenis van opofferingen jaren later

tot uiteenlopende posities kan leiden, tot tegengestelde posities zelfs. Intussen is Paape al weer bijna drie jaar terug in het vaderland en erg waardevast is zijn loon na lijden niet gebleken.

In wat zijn beste werk is, de satirische romans *Vrolijke Caracterschetzen* en *De Knorrepot en de Menschenvriend* die in de tweede helft van 1797, kort na elkaar, verschijnen, gunt Paape enkele optredens aan teruggekeerde ballingen: in de *Vrolijke Caracterschetzen* is er een ontmoeting in de Koekamp met Bram, in het Haagse Bos met de wijsgeer Ferdinand en in armoedige omstandigheden met Jan. In *De Knorrepot en de Menschenvriend* bezoeken de wandelaars het huis van een niet bij name genoemde kleermaker, die met vrouw en kinderen aan de bedelstaf geraakt is.[39] Deze vier teruggekeerde ballingen, van wie de armoede onwillekeurig associaties wekt met die Paape als bediende van de Kamer van Charitaaten zag, delen de ervaring dat niemand zich om hen bekommert, dat rekesten niets uithalen. Opvallend is verder dat twee van hen in de jaren van ballingschap in het Franse leger gediend hebben, net als Kees uit het toneelstuk en als de patriot in de *Vrolijke Reis*. Is het toeval dat twee ontmoetingen plaats vinden in het Haagse Bos en één in de nabijgelegen Koekamp? Fungeerde deze bosrijke omgeving nabij het Binnen- en Buitenhof als een soort verblijfplaats voor dakloze en ambteloze patriotten? Aan deze ballingenportretten heeft Paape met een pamflettistische verontwaardiging toegevoegd: ‘leest dit’, ‘Nakomelingschap!’, ‘ô ondankbaar Vaderland’.

Het behoeft geen betoog dat Paape deze ballingen laat zeggen wat hij zelf wil zeggen. In zijn visie is het helpen van de teruggekeerde ballingen een daad van eenvoudige rechtvaardigheid. Een maatschappij die dat niet kan opbrengen, is zo rot als een mispel.

Via verbittering tot verbetering

In het begin van 1798 liggen op zijn schrijftafel de eerste hoofdstukken van venijnige vervolgen op zijn satirische romans.[40] Maar dan neemt de geschiedenis voor Paape andermaal een wending: de radicale staatsgreep van Fijnje en Vreede verlicht het zicht, er mag weer gedroomd worden van een betere, rechtvaardiger wereld. Met aanmerkelijk meer vertrouwen richt hij zich tot het nieuwe bewind en zijn aanhouden wordt weldra beloond: in april wordt Paape benoemd tot ambtenaar op wat nu het Ministerie van Onderwijs zou heten. Het inkomen dat hij er verdient, oogt wél waardevast. De restauratieve staatsgreep van juni 1798 brengt het ambt even in gevaar, op 20 augustus 1798 wijst het blad *De Politieke Donderslag* op de ongeschiktheid van Paape als ambtenaar van het ‘Comité van Publyk Onderwys’ vanwege zijn verkleefdheid aan de Franse hemel.[41] In dit tijdschrift wordt de

39 Gerrit Paape, *Vrolijke Caracterschetsen & De Knorrepot en de Menschenvriend*. Peter Altena ed. (Nijmegen 1999), 29-30 (Bram), 40-45 (Ferdinand), 59-71 (Jan), 131-140 (kleermaker).

40 Bijvoorbeeld *Het leven en sterven van een hedendaagsch aristocraat*. P.J. Buijnsters ed. (Amsterdam 1985), dat begint als een illusieloze satire op de machthebbers en eindigt met een plotselinge blije ommekeer. Vergelijk: Peter Altena, ‘“Om tot regte kennis van zaaken te komen!” De satire *Het leven en sterven van een hedendaagsch aristocraat* (1798) van Gerrit Paape nader beschouwd’, *Secrete Pentitentie* nr 4 (1990), 1-19.

41 *De Politieke Donderslag* nr 6 (20 aug. 1798), 48.

hemelreiziger Schasz als Paape ontmaskerd. Ingetogenheid en patronage houden hem in het zadel.

In *De Onverbloemde Geschiedenis van het Bataafsch Patriotismus*, waarin Paape zijn geschiedenis als patriot uitgebreid verhaalt, is er weinig aandacht voor het droeve lot van de teruggekeerde balling: haast terzijde wordt gememoreerd dat Oranjevrienden in de voorbije jaren vette ambten binnenhaalden, terwijl de ballingen vergeten werden. In tijden dat Paape

zichzelf tekort gedaan voelt - en dat is zo in het begin van 1795, in de maanden juli en augustus 1796 en in de tweede helft van 1797 -, dan speelt de herinnering aan zijn ballingschap hem parten. Dan ook geeft hij die herinnering vorm in bittere portretten van ballingen. Dan ook leent hij van Schasz de kritische stem van de onbaatzuchtige buitenstaander, die niet óók voor de eigen zaak opkomt.

Paape, intussen ambtenaar en daarmee beloond voor zijn opofferingen, maakt in *De Onverbloemde Geschiedenis* de balans op. Het 'waare patriottisme' heeft naar zijn idee bij 'alle deeze omwentelingen' gewonnen, maar zijn eigen rekening staat er 'zeer slegt' bij. Hoe dat? Is zijn baan op het ministerie hem enige echelons te laag? Matigt hij op stoïcijnse wijze zijn tevredenheid tot verdriet? Duidt Paape op privé-omstandigheden? In *De Onverbloemde Geschiedenis* - het is intussen vier jaar na de terugkeer in het verlost vaderland - lijkt de verbittering over het lot van de ballingen plaats te hebben gemaakt voor een hoger standpunt. Als er één zin uit het werk van Paape bekend is dan wel deze:

> Wanneer men de zaak van agteren beschouwt, dan kan men zeggen, dat Oranje, de Patriotten verjaagende, of tot de vlugt noodzaakende, niet anders deed dan hen naar de Hoogeschool van Patriottismus en Revolutie te zenden.[42]

In deze zin wordt vaak gelezen dat de Nederlandse patriotten door de Franse Revolutie leerden hoe een revolutie kon slagen.

In 1790 gebruikt hij in *De Zaak der Verdrukte Hollandsche Patriotten* de vergelijking met een school op vergelijkbare wijze: 'de Hollandsche Vlugtelingen' gaan school in Frankrijk, 'om aldaar de waare hervorming te leeren'. Oranje zou volgens verwachting er spoedig spijt van krijgen dat hij zijn tegenstanders had verdreven naar een land, waar zij kracht verzamelden om hem te attaqueren.[43] Voordien was Paape al door het werk van de dichteres Lukretia Wilhelmina van Merken geschoold in het vinden van *Het Nut der Tegenspoeden*.[44] Elders in *De Zaak* ziet hij in de beproevingen van de geschiedenis een ander type school:

> De Waereld is een Leerschool, waar de Deugd door Tegenspoed geoeffend word, doch zij is geene bestendige Pijnbank. De Voorzienigheid leert haare Kinderen door een hartverbeterend lijden, doch zij beloont ze ook wel eens door ze over de ondeugd te doen zegevieren.[45]

42 Gerrit Paape, *De Onverbloemde Geschiedenis van het Bataafsch Patriottismus* (Delft: M. Roelofswaart, z.j. [=1798]), 123. Frankrijk als 'het groote school' ook in Paape, *Vrolijke Caracterschetsen*, 26.

43 *De Zaak der Verdrukte Hollandsche Patriotten voor de Vierschaar der Menschlijkheid gebragt* (Duinkerken: Jacques Gorlier Fils, 1790), 24. Deze anonieme tekst schrijf ik in navolging van Joost Rosendaal, *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005), 122 aan Paape toe.

44 Lukretia van Merken, *Het nut der tegenspoeden* (Amsterdam: P. Meijer, 1762). Over Van Merken verscheen in de laatste jaargang van het tijdschrift *Literatuur* 21 (2004), nr 7, 18-40 een heus dossier. Zie over *Het Nut* vooral Simon Vuyk, *Verlichte verzen en kolommen. Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften der Verlichting* (Amsterdam 2000), 105-109.

45 *De Zaak der Verdrukte Hollandsche Patriotten*, 127.

Zo betekenden de angstige vlucht en de jaren van ballingschap ‘van agteren beschouwd’ zegeningen in vermomming: beginselen werden na teleurstelling in afzondering gescherpt, het hart verbeterde door leed. Lijden droeg bovendien de stille belofte van beloning in zich. Zo zag Paape, man van de Verlichting en kersvers onderwijsambtenaar, overal school en pasten juist zijn jaren van ballingschap in het curriculum van de nieuwe school, het leren door schade en schande, pijn en verdriet. Hoewel de hemel op zich wachten liet, leerde Paape zijn eigen ballingschap zien als ‘verbeterende ballingschap’.

Ed Arnold
't Hart op de goede maar verkeerde plaats en tijd
Isolement en ballingschap van Jacob Hendrik Onderdewijngaart Canzius (1771-1838)

Edward George Arnold (1953) studeerde geschiedenis in Utrecht en voltooide daarnaast de Opleiding tot Wetenschappelijk Bibliothecaris in Amsterdam. Hij is sinds zijn afstuderen in 1978 werkzaam bij het voortgezet onderwijs als eerstegraadsleraar geschiedenis en staatsinrichting en intern lerarenopleider. In 2002 promoveerde hij na een jaar NWO-studieverlof voor excellente onderzoekers als buitenpromovendus tot doctor in de Letteren op het proefschrift *Kriskras. Het godsdienstig genootschap Christo Sacrum (Delft, 1797-1838). Een studie naar privatisering van de godsdienst omstreeks 1800*.

In tijden van transitie en op momenten van revolutie en wetsverzetting komen doorgaans meer mensen tussen de voortknersende raderen van de geschiedenis dan gewoon. De periode die sinds enige jaren zonder overdrijving dan wel understatement de Nederlandse Revolutie mag heten, vormt daarop geen uitzondering. Mensen tussen de raderen van rauwe realiteit biedt altijd theater met heldendom en zelfopoffering, maar ook minidrama met grote ego's en schaamteloze kleinmenselijkheid. Waar processen en structuren in hun maalstroom van continuïteit en discontinuïteit voor ons duidelijk raken aan evenement en menselijk element, liggen de ingrediënten voor verantwoorde verslaggeving in de vorm van een aflevering van een *histosoap* voor het oprapen. De flyer van het Symposium Ballingschap, waaraan dit themanummer van *De Achttiende Eeuw* is gewijd, durfde ook al ‘een spannende en onverwachte inkijk in de geschiedenis’ te beloven. Het zal de organisatie van het symposium, toevallig in het eerste jaar van het havo- en vwo-geschiedeniseindexamenonderwerp *Van kind tot burger. Volksopvoeding via het onderwijs in Nederland 1780-1920*, niet om de effectieve dubbelslag ‘leering ende vermaeck’ gegaan zijn. Maar de eerste dag van het goed gestructureerde symposium stond wel in het teken van de vooral academische vraag naar de verschillende vormen van uitsluiting in Nederland in de lange achttiende eeuw en de tweede was meer evenementieel en gewijd aan enkele bijzondere gevallen van ballingschap in het ‘tijdperk Bilderdijk’. De lezing waarop dit artikel is geënt was op dag twee geprogrammeerd en behandelde zo'n bijzonder geval.

In de Nederlandse geschiedschrijving is op het vlak van ballingschap en uitsluiting, behoudens een enkele spraakmakende uitzondering als Willem Bilderdijk, bijna standaard het vizier voornamelijk gericht geweest op de patriotten die na de Pruisische inval in 1787 in ballingschap wilden of moesten en via de Oostenrijkse Nederlanden vooral in Frankrijk hun min of meer revolutionaire heil zochten.[1] Deze eerste aandacht is uit overwegingen van prioritering niet zo vreemd, omdat ze aan vermoedelijk de omvangrijkste *groep* politieke vluchtelingen uit de Nederlandse geschiedenis gegeven is. Maar ze is in haar exclusiviteit wel selectief en zelfs te beperkt. Ze gaat namelijk

1 De recente pil (met cd-rom) van Joost Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003) is een voorlopig massief sluitstuk van deze aandacht.

geheel en al voorbij aan het lot van *individuen* van andere politieke overtuiging. De Pruisische inval ten gunste van de Oranjepartij kwam in het eerste revolutiejaar pas na lokale of gewestelijke plucheopschudsessies en wetsverzettin-

Portret van G.H. Onderdewijgaart Canzius (Fotoreproductie Gemeente Archief Delft, Afd. beeld en geluid, D)

gen door patriotten. Vaak hebben de ‘kezen’ toen niet de tijd gekregen of genomen om de van hun posten ontheven Oranjeklanten na arrestatie daadwerkelijk te bannen, maar later, dat wil zeggen in en na 1795, zouden zij dit alsnog compenseren door allerlei vormen van uitsluiting - niet standaard dus, of collectief toegepast, maar wel in individuele uitzonderingsgevallen. Lokale uitzonderingen bevestigden ook voor de tijdgenoot overigens al de in de Nederlandse historiografie vaak, en voor de iets latere periode uitvoerig beschreven regel, van wat, misschien ietwat aangezet, nationale verzoening is gaan heten.[2]

Voor sommigen werd in het vernieuwde Nederland echt geen plaats meer ingeruimd en waren èn bleven de druiven wel bijzonder zuur. Zo dicteerde een zekere Jacob Hendrik Onderdewijngaart Canzius op 13 december 1837 in de aanhef van zijn testament, ter rekening en verantwoording van zijn aflopend enerverend leven èn tegen het vergeten van zijn persoon - de ware ballingschap:

> Nog ééne maand, en ik sluit mijn zevenenzestigste jaar; nog drie dagen, en ik sluit mijn achtendertigste trouwdag ... Met een gerust geweten en bij vol besef ga ik mijn dood tegemoet ... gestaag brandendhoudend mijne Kaarsse tot de komst myns Heeren ... getroost door een gaarn vergevend God ... Die Vader kent myne zwakheden, myne afwyking van zyne grondwetten. Hy is liefde; Hy is regtvaardig en billyk; Hy loutert door Kastydingen - en ik had de Myne.[3]

2 E.G. Arnold, *Het genootschap Christo Sacrum te Delft. Privatisering van de godsdienst omstreeks 1800* (Hilversum 2003) 44.

3 Gemeente Archief Delft (GAD), *Archief van het genootschap Christo Sacrum 1797-1838, met stukken betreffende de familie Onderdewijngaart 1799-1839*,

Toen Onderdewijngaart Canzius deze voor ons misschien wat omineus klinkende woorden liet opschrijven, was hij net in patria en zijn geboortestad Delft terug. Achter hem lagen veelbewogen perioden van de opgekomen, verdreven en met de Franse revolutielegers weergekeerde patriotten, de betrekkelijke zelfstandigheid van de Bataafse Republiek, de 'Franse slag' in het Koninkrijk Holland en de nieuwe eigenheid van het verenigd Koninkrijk der Nederlanden tot en met de Belgische Revolutie. Zo ergens sprake kan zijn van schuivende panelen, dan hier. Tegen een in een betrekkelijk kort tijdsbestek voortdurend veranderende achtergrond had Onderdewijngaart Canzius - levenslang trouw aan Oranje - alle paden die hij voor zich bestemd dacht, afgelopen, om ineens van de top van zijn carrière als directeur van het Rijksmuseum voor Kunsten, Ambachten en Nijverheid in Brussel hard aan de grond te eindigen. Daarmee is hij voor nu een interessante casus van ander dan patriots isolement en ballingschap in de periode rondom het jaar 1800. Wat was er voor hem nu precies zo bewogen aan zijn bijna voorbije leven? En wat maakte hem nu precies tot uitzondering binnen de nationale verzoening en tot persona non grata?

Perspectieven en drempels

Van de in zijn testament maar even aangestipte kastijdingen was in het jonge leven van Jacob Hendrik aanvankelijk geen sprake. Wel was hij natuurlijk volgens orthodox protestantse maatstaven naar de woorden van het doopformulier 'in zonde ontvangen en geboren'. Dit laatste gebeurde op 13 januari 1771 te Delft. Vader Canzius Onderdewijngaart was bij de geboorte van Jacob Hendrik 35 jaar en maakte maatschappelijk en politiek vlot carrière als advocaat, notaris, statenlid, veertigraad en tenslotte zelfs nog even als Oranje-burgemeester van Delft. En met maar liefst twee complete generaties predikanten, juristen en bestuurders uit Zeeland en Zuid-Holland vóór zich leek er voor de jonge *upstart* Jacob Hendrik geen vuiltje aan de lucht. Overeenkomstig een inmiddels deftig familiepatroon, ging hij vanaf 1788 zelf rechten studeren in Leiden. Daar raakte hij bevriend met de erfprins van Oranje, met wie hij onder meer samen bij Tollius college liep. Hij promoveerde er al na drie jaar op *Onderling verband der Regtgeleerdheid en Wijsbegeerte*. Een tweede promotie in de wis- en natuurkunde liet de bolleboos lopen om in het door zijn vader in Delft gespreide bedje te kunnen kruipen. Jacob Hendrik werd er na beëdiging bij het Hof van Holland in zijn vaders voetsporen advocaat, notaris en procureur. Ook werd hij kapitein van een compagnie stadsschutters 'onder het blaauwe vendel'. Bovendien nog eens geprotegeerd door leden van de stadhouderlijke hofadel leken zich voor hem gunstige perspectieven in staat en maatschappij te openen.

Maar in Delft was, net als elders in het midden van de jaren tachtig van de achttiende eeuw, nog van geen nationale verzoening maar slechts van harde polarisatie sprake. Weliswaar liepen de stadsbestuurders van de aloude Oranjestad in die roerige jaren niet steeds te koop met hun loyaliteit, maar duidelijk was de meerderheid als vanouds de kant van de stadhouder toegedaan.[4] Het stadsbestuur werd er door de prinsen van Oranje gekozen en benoemd uit een kleine, vertrouwde regentenkring.

ongedateerd afschrift van het testament van J.H. Onderdewijngaart Canzius, eerste blad.

4 Simon Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York 1977) 104, spreekt voor 1785 zelfs van een bestuur van 'crypto-Orangists'.

Net als elders was binnen de stadselite van Delft in de achttiende eeuw een proces van aristocratisering op gang gekomen. Daardoor werden burgerij en patriciaat van elkaar gescheiden.[5] In de stad legde men zich

5 J. Aalbers en M. Prak (eds.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel/Amsterdam 1987).

hierbij gewoonlijk neer. Maar hoewel de stadhouderlijken de overhand hadden, had Delft ook patriotten van naam binnen de muren, onder wie de later om zijn medeplichtigheid aan de staatsgreep van januari 1798 bekende courantier Wybo Fijnje (1750-1809)[6] en de plateelschilder en manus-van-alles Gerrit Paape (1752-1803).[7] Fijnje werd als eigenaar van de *Hollandsche Historische Courant*[8] een spreekbuis van de aristocratische patriotten; Paape als medeoprichter van diverse vormen van locale genootschappelijkheid een vertegenwoordiger van de stroming der democratische patriotten. Getweeën werden zij lid van het schuttersgenootschap van wapenoefening tot herstel der Delftse schutterij Voor Vrijheid en Vaderland (sinds december 1783). Dat werd door het stadsbestuur per 13 april 1784 weliswaar verboden, maar daarmee was het nog niet weg. Ook in Delft associeerden de patriotten hun burgerbewapening met allerlei 'vermeende politieke rechten die de oude schutterijen hadden bezeten'.[9] In Delft ging het patriots wapengenootschap wel erg ver: het wilde zelfs de in 1674 al uitgefaseerde 'bardezaan' weer als vuurwapen invoeren en kocht na het verbod op gebruik van de stadsdoelen in 1784 een eigen oefenveld.

In dat jaar kon vooral door vermijdend gedrag van het stadsbestuur een confrontatie tussen prinsgezinden en patriotten nog worden voorkomen. Maar de sfeer onderhuids werd er al met al niet beter op. Na de winterseizoensoefeningen in het koffiehuis De Oude Doelen bleek in maart 1785 het verboden exercitiegenootschap nog niet verdwenen. Het bestond het op het eigen oefenveld een nieuw vaandel te ontrollen en een nieuwe ceremoniële koperen trom in gebruik te nemen. In de zomer lieerde het zich zelfs aan een landelijk samenwerkingsverband van vrijcorpsen en burgerwachten, waarnaar Paape werd afgevaardigd. De Orangisten zaten ook niet stil en richtten in hetzelfde jaar eveneens naast de oude publieke schutterij een eigen particulier wapengenootschap op onder de spreuk 'De godsdienst, eendragt, liefde en trouw, is 't vaste fundament van ijder staatsgebouw'.[10] Voortdurende wederzijdse provocatie culmineerde op 10 augustus. De officiële schutterij, waartoe veel leden van het illegaal verklaarde patriots exercitiegenootschap behoorden, hield manoeuvres op de Grote Markt. Aansluitend stond een mars door de stad op het programma, met vliegende vaandels en slaande trom.[11] Toen dit kleurrijk schouwspel jammerlijk in felle plens- en donderbuien verregend was en de zon weer was gaan schijnen, hielden de patriotten zelf nog een exercitie, hoog en droog op eigen terrein. En zo besloten

6 Over zijn Delftse periode: Chr. Kroes-Ligtenberg, *Dr. Wybo Fijnje, 1750-1809* (Assen 1957) 73-102 en D. Wijbenga, *Delft, een verhaal van de stad en haar bewoners* III (Rijswijk 1993) 205 e.v.

7 Over hem S.R.E. Klein, *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995) en vooral de inleidende gedeelten bij de aantrekkelijke heruitgaven van het werk van Paape, zoals *Mijne vrolijke wijsgeerte* en *De Bataafsche Republiek*, P. Altena (ed.) (Nijmegen 1998).

8 Schama, *Patriots and Liberators*, 80, noemt deze periodiek 'the only seriously influential radical paper of the second rank'.

9 F. Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle 1989) 57.

10 Ibidem, 57.

11 Zie voor de rol van muziek en marsen bij politieke mobilisering en agitatie: W.W. Mijnhardt, 'Van vrijmetselaarsloge tot Maatschappij Toonkunst: de emancipatie van de muziek in Nederland rond 1800', in: P. van Reijden (ed.), *Hef aan! Bataaf! Beschouwingen over muziek en muziekleven in Nederland omstreeks 1795* (Alpen aan den Rijn 1997) 11-32.

was deze oefening nu ook weer niet, want tromgeroffel en luide commando's waren aan gene zijde van de omheining duidelijk genoeg hoor- en voor geen misverstand vatbaar. Frustratie en relletjes waren het gevolg.

Met de opening van het nieuwe buitenseizoen voor de exercitiegenootschappen verslechterde de situatie van ‘policie en justitie’ in maart 1786 aanmerkelijk. Het patriots exercitiegenootschap genereerde aan de Oude Delft een eigen vaderlandse sociëteit om te discussië-

ren en in vertrouwd gezelschap menig glas te heffen - een om zijn weinig verhelderende effecten al eens door Paape aan de kaak gestelde vloeibare vorm van sociabiliteit.[12] Het gewapend stadhouderlijk optreden tegen de vestingstadjes Elburg en Hattem in september en de dreiging naar het patriotse Utrecht deden de sfeer in Delft ook geen goed. Na politiek geïnspireerd vandalisme jegens zijn krantenbedrijf besloot Fijnje de stad te verlaten. In maart 1787 richtten de Orangisten in navolging van de patriotten hun eigen Opregte Vaderlandsche Sociëteit op. En uit de boezem van de stedelijke schutterij was inmiddels het Tweede Genootschap tot Wapenoefening gesproten. Dit was prinsgezind en op de hand van het stadsbestuur. Pesterijen en intimidaties namen hand over hand toe. Zo sloten in de week van de aanhouding van prinses Wilhelmina van Pruisen, de vrouw van stadhouder Willem V, bij Goejanverwellesluis (donderdag 28 juni 1787) enkele geradicaliseerde patriotten enige prinsgezinde stadgenoten op in het stadhuis. Na een week volgden represailles. In de kerkenraad werden op initiatief van de Oranjefactie twee anti-prinsgezinde diakenen uit hun ambt gezet en van het Heilig Avondmaal geweerd.[13] Op 14 juli mislukte weliswaar een poging met enkele patriotse 'geconstitueerden' het stadsbestuur te infiltreren, maar van uitstel kwam geen afstel. De werkelijke wetsverzetting van 1787 vond in Delft plaats op 21 augustus. Elf prinsgezinde regenten droegen toen hun zetels over aan patriotse stadgenoten.

De patriotse nazomer duurde evenwel maar kort. Op 9 september ontvingen de in meerderheid patriotse Staten van Holland het ultimatum tot 'eclatante satisfactie' van de gemalin van Willem V, zoals opgesteld door haar broer, de koning van Pruisen. Evenals de Staten van Holland wees ook het stadsbestuur van Delft dit af. Het voerde de spanning nog op door een reeks arrestaties van voorname Oranjeklanten in de nacht van 15 op 16 september. 'En overal moesten de goudsbloemen het ontgelden'.[14] Onder de arrestanten bevond zich de van zijn bestuursfuncties ontheven Canzius Onderdewijngaart, vader van Jacob Hendrik. Het tij keerde vervolgens snel. Op 18 september verscheen Fijnjes courant voor het laatst. De dag erna vonden plunderingen plaats van patriots bezit, voornamelijk door toedoen van Haags Oranjevolk. De oude schutterij, inderhaast opgetrommeld na eerder te zijn ontwapend en ontbonden door het kortstondig patriots stadsbestuur, slaagde er vlot in de rust en orde te herstellen. Slechts enkele doden en gewonden waren te betreuren. Op 24 september werd alweer het eerste Oranjefeest gevierd. Nog in de stad aanwezige patriotten lichtten hun hielen of bezaten hun ziel in lijdzame afwachting van verlies van hun stadsposten. Zo zou in januari 1788 wederom de wet verzet worden met het collectief ontslag van dertien man uit de Delftse vroedschap of veertigraad.[15] Op 3 oktober werd tien man verbanning uit de stad 'ten eeuwigen dage' opgelegd. Onder hen waren Fijnje en Paape, maar slechts bij verstek: zij zaten al veilig in het buitenland.[16] Daarmee was 1788 al met al een uitstekend jaar voor de oranjegezinde Jacob Hendrik

12 Klein, *Patriots Republikanisme*, 192.

13 G.J. Schutte, *Patriotten, Prinsgezinden, Gereformeerden. Over Calvinisme en Revolutie in de achttiende eeuw* (Apeldoorn 1991) 23.

14 Wijbenga, *Delft*, 262.

15 J. de Jong, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht/Antwerpen 1987) 37.

16 J. Rosendaal, 'Een vrolijke wijsgeer en braaf sansculot. Gerrit Paape in ballingschap (1787-1795)', *De Achttiende Eeuw* 29 (1997) 61 e.v.

Onderdewijngaart om ter voorbereiding van een ongetwijfeld succesvolle bestuurlijke loopbaan aan een rechtenstudie te gaan beginnen.

Bestuurlijk dérangement

Het zou evenwel anders lopen, omdat het politieke tij na zeven jaar alweer keerde. Op 22 januari 1795 trokken Franse troepen Delft binnen, waar op 4 februari op de Grote Markt plechtig en feestelijk een vrijheidsboom werd opgericht. Met anderen kwam ook Fijnje in Delft terug. Het stadsbestuur ging municipaliteit heten en liet zich kennen als een hersteld patriottisch gezelschap dat duidelijk liet blijken te gaan besturen volgens 'de nieuwe orde'.[17] Onder de nieuwe politieke verhoudingen werd wel weer de oude verbondenheid van kerk en staat voortgezet. De zogenaamde 'grote kerkenraad' van Delft legde kandidaatkerkenraadsleden voor aan het plaatselijk Comité van Algemeen Welzijn (Comité du Salut Public), een soort College van Wethouders. Maar dat belegde zélf, op de hoogte gebracht van 'enige suspecte perzoonen' op de namenlijst en op verzoek van een aantal gemeenteleden op zondag 21 juni een gemeentevergadering van alle manslidmaten inde Nieuwe Kerk. Doel van deze vergadering was om zelf talstelling én verkiezing te regelen: een opmerkelijk vroeg en - voorzover bekend - uniek, want lokaal gebleven, initiatief van democratisering.[18]

Hoe dan ook, in Delft vormde zich met de omwenteling van 1795 een revolutionair stadsbestuur waaruit bijna alle vertegenwoordigers van de aloude regentengeslachten verdwenen. Sommige carrières werden abrupt afgebroken, andere begonnen juist. De nieuwe bezems waren overwegend van dezelfde takken: van een nieuw eind-achttiende-eeuws patriciaat van fabrikanten, kooplieden en renteniers, wier voorouders zich merendeels pas in de loop van de achttiende eeuw van gewone burgerstand tot deftige burgerij hadden opgewerkt.[19] Uit eliteonderzoek in kleine steden in het Noorderkwartier is bekend geworden dat het maatschappelijk verschil tussen veel regenten en de overige burgerij heel gering kon zijn. Het primaire onderscheid tussen regenten en (deftige) burgerij lag in al of niet kunnen of mogen deelnemen aan het (stads)bestuur.[20] Dat maakte verwijdering uit een bestuurlijke positie ook zo dramatisch. Zaak is wel dit niet te overdrijven. Nadat de scherpste kantjes uit de tijd van de Nederlandse Revolutie actief waren weggevijld of meer passief vanzelf wat waren afgesleten, ontstond een zekere nationalisering van de Bataafse Revolutie, een 'proces van consolidatie dat de oude politieke tegenstellingen moest overbruggen'.[21] Winnaars en verliezers maakten veelal deel uit van dezelfde

17 C.D. Goudappel, 'Kerk in de patriottentijd', *De Reformatie* 64 (1988) 150.

18 Schutte, Patriotten, 24, gebaseerd op Goudappel, 'Kerk in de patriottentijd' en idem, 'De Gereformeerde Staatskerk' in: *De Stad Delft, cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813* (Delft 1982) 76-78. Zie ook: G.J. Schutte, 'Gereformeerden en de Nederlandse revolutie in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102 (1989) 501 en idem, *Een Hollandse dorpssamenleving in de late achttiende eeuw. De banne Graft, 1770-1810* (Franeker 1989) hfd. VI, par. 6.

19 R. van der Laarse, 'Verzwolgen door den ultramontaanschen vloed. Leken en clerus in katholiek Delft in de negentiende eeuw' in: *'Broeders sluit u aan'. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Amsterdam 1985) 74.

20 J. de Jong in zijn recensie van de dissertatie van K.W.J.M. Bossaers, 'Van kintsbeen aan ten staatkunde opgewassen'. Bestuur en bestuurders van het Noorderkwartier in de achttiende eeuw (Den Haag 1996), *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 113 (1998) 104-105.

21 H. Roodenburg, 'Tussen volksgeest en volksverheffing. Over volkskunde en nationale identiteit aan het begin van de negentiende eeuw', *Volkskundig Bulletin* 20 (1994) 278.

maatschappelijke en culturele elite. En die was maar zo klein dat de (voormalige) tegenstrevers elkaar na de ongelukkige verwijdering van de jaren tachtig en negentig van de achttiende eeuw in de nieuwe Nederlandse eenheidsstaat al vlug weer nodig hadden. (Een van de aardigste consequenties van deze kleinschaligheid is dat zelfs de politieke tegenvoeters maar dichterlijke evenknieën Bilderdijk en Feith nota bene praktisch alleen elkaars schouders hadden om op te leunen en uit te huilen.[22])

22 G.J. Johannes, *De lof der aalbessen. Over (Noord-)Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid 1770-1830* ('s-Gravenhage 1998).

Evengoed zouden de tijden ongewis blijken en was een carrière ineens niet meer vanzelfsprekend. Niet iedereen was meer nodig of gewenst. Na de Franse inval van 1795 bleek de volledige naam Jacob Hendrik Onderdewijngaart voor te komen op een handgeschreven 'characterschets van 438 lieden' uit de bloem der burgerij. Deze was waarschijnlijk een graadmeter van politieke betrouwbaarheid.[23] Toegevoegd aan zijn naam was de omineuze notitie: 'Groot Orangist, en als zoodanig... Malcontent'. In lijn met deze vermelding werd Onderdewijngaart als Oranjeman en persoonlijk zeer goede bekende van de Oranjes na de wetsverzetting gedwongen al zijn ambten neer te leggen. Zijn steile en stellige weigering een beetje flexibel een nieuwe ambtseed van onveranderlijke afkeer van het stadhouderlijk bewind af te leggen, maakte een doorstart van een normale politieke en maatschappelijke loopbaan onmogelijk. De nieuwe Bataafse Republiek kon op veel plaatsen kader gebruiken - ook al was dit soms afkomstig uit de kring van de voormalige politieke tegenstander - maar voor echt onbuigzame *Prinzipienreiter* waren goede plaatsen wel bijzonder schaars. Aldus bleek deze 'Groot Orangist' zich met zijn onbuigzaamheid ongelukkigerwijs als zelfbenoemde paria voor jaren buitenspel te zetten en voor een soortement ballingschap in een ruimere zin des woords te kiezen. Hij toonde zichzelf te buitenproportioneel verkleefd aan de vorst, nu ja: stadhouder en diens familie. Maar ook kon en wilde hij zich niet inzetten voor een bestuur dat zijn vader als burgemeester uit de municipaliteit van Delft had gestoten en van alle overige publieke functies had uitgesloten. Zo'n bestuur was niet *Zijn Soort Mensen*. Hier gaan uitsluiting en de wil er niet eens meer bij te willen horen naadloos in elkaar over en tuimelen moderne begrippen als *losers* en *winners* over elkaar.

Tweedekans carrière in religie en economie

Toen dus de stand van zijn vader ineens vergane glorie bleek, waarop niet langer met effect geteerd kon worden, moest Jacob Hendrik Onderdewijngaart het voortaan geheel hebben van eigen kracht en bezieling. Wilde hij zich nog kunnen profileren en onderscheiden van andere deftige burgers, die nog wel of voor het eerst regentenpluche beroerden, dan moest hij andere wegen zoeken om (in zijn eigen woorden) 'zijn eigen stand te vestigen'. Tot zover niks mis. Maar hij tartte vervolgens zijn lokale en regionale milieu nog eens extra door (deels uit respect voor zijn vader, maar in werkelijkheid vooral omdat de mode dit voorschreef) ten bewijze van zijn standsbesef en zelfgekende gearriveerdheid bij notariële akte van 1 juli 1797[24] voortaan deftig met dubbele achternaam door het onzekere leven te gaan als Jacob Hendrik Onderdewijngaart Canzius. Als lijfspreuk koos hij 'opbouwen, nimmer afbreken of verwoesten' en dat was precies wat hij in de breedste zin nu in praktijk wilde brengen. Onder zijn zegeningen telde hij een goede gezondheid, een zeer sterke wil en persoonlijke overtuiging van nut en noodzaak van zijn ongetwijfeld door toedoen

23 J. Stouten, 'Verdachte eenvoud: een handschrift uit het archief-Van Maanen', *Documentatieblad van de Werkgroep Achttiende Eeuw* 37 (1977) 26-44.

24 R. van der Laarse, 'Christo Sacrum. Verlichte sociabiliteit te Delft, 1797-1838' in: J.C. Okkema (ed.), *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen. Artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden* (Delft 1994) 230.

van zijn uitsluiting eens te meer geïnspireerd handelen. Daarbij gingen Verlichtingsoptimisme en geloof in het helend potentieel van genootschappelijkheid hand in hand. Onderdewijngaart Canzius wilde derhalve in goed gezelschap veel goed doen. Tot zijn schade en schrik zou hij echter ervaren dat wie goed doet of liever: denkt te doen, niet altijd goed ontmoet.

Passend bij zijn zelfgezochte standsverheffing was Onderdewijngaart Canzius, zoals zovelen, van gewoon (Nederduits-) deftig (Waals-)hervormd geworden. Maar die keuze was ook ingegeven door de in deze voormalige ballingenkerk beduidend grotere geestelijke vrijheid. In dit deftig verband van sociaal-economisch en socio-cultureel gezien gelijkgestanden en religieus maar niet politiek gelijkgestemden, dacht hij zich eerst als diaken en daarna als ouderling te kunnen onderscheiden. Wat hem evenwel juist als deftig burger van een stad in verval bepaald niet lag, was incidentele diaconale hulpverstrekking. In de tweede helft van de achttiende eeuw kende Delft een grote werkloosheid, waardoor veel inwoners geheel of gedeeltelijk op kerkelijke bedeling waren aangewezen.[25] Dit kan Onderdewijngaart Canzius niet zijn ontgaan: om de hoek van zijn woning aan de Oude Delft, de 'goudkust' van deze Hollandse stad, stonden geregeld groepen armlastigen voor de Oude Kerk op bedeling te wachten.[26] Hem kan evenmin ontgaan zijn dat zijn stad verpauperde door een ware exodus van ingezetenen die elders een heenkomen zochten.[27] Huizen stonden korte of langere tijd leeg en werden vaak tegen de zin van het stadsbestuur aan de woningvoorraad onttrokken door ze af te breken en in tuingrond om te zetten. Complete straten verwerden zo tot moestuinen en huizenblokken werden braaklandjes en verwaarloosd snippergroen. Delft veranderde van een eertijds bedrijvige markt- en industriestad in 'een stille nette plaats'.[28] Deftige Delftenaren benaderden het stadsbestuur met hun zorgen hieromtrent. Zij gaven te kennen de demoraliserende werking te ondervinden van grootschalig achterstallig onderhoud, stille straten, lege pleinen, kaalslag, gebrek aan bedrijvigheid, saaiheid en leegloop, kortom: verval en neerwaartse spiraal.[29] Onderdewijngaart Canzius wilde zich in Waals-hervormd verband best voor zijn stad inzetten. Maar hij wilde meer en meer op een hoger plan, iets structurelers met name, iets wel in de richting van volksverheffing maar zonder de heffe des volks te dichtbij. Maar 'contribueren' moest en zou hij: dat achtte hij zichzelf aan zijn verlicht burgeradeldom verplicht!

Of er ook iets kwam van zijn bevlogenheid en in dit verband min of meer horizontalistische religiositeit? Dat zou ik denken. Naderhand - en dat was in Delft, waar weinig geheim kon blijven, al vrij snel - bleek hij op kerstdag 1797 medeoprichter en eerste voorman voor jaren achtereen van het eerst geheim, maar al gauw openbaar godsdienstig genootschap Christo Sacrum. Dat bleef weliswaar een beperkt, want vooral lokaal, Samen-op-Weg-experiment voor de nog altijd niet zo vlottende breed-christelijke omgangsoecumene, maar had evengoed nationale en zelfs Europese aspiraties om *de* ware voorbeeldkerk van de verlichte toekomst te laten zien! Een deftige kring van een ruime honderd leden exploiteerde vanaf 1802

25 Th. Wijsenbeek-Olthuis, 'Stedelijk verval en cultuurpatronen' in: A. Schuurman, J. de Vries en A. van der Woude (red.), *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850* (Amsterdam 1997) 206-207.

26 Schama, *Patriots and Liberators*, 585-586.

27 Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987) 20.

28 J.A. de Jonge, 'Delft in de negentiende eeuw. Van "stille nette plaats" tot centrum van industrie. Enkele facetten van de omslag in een locale sociaal-economische evolutie', *Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek* 37 (1974) 145 e.v.; R. Geurtsen, 'Delft in zevensprong' in: K. Mans en W. van Winden (eds.), *Delft architectuurgids* (Delft 1992) 15.

29 A. van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland, 1798-1848* (Amsterdam 1987) 318.

een gebouw met ruimte voor liefst zo'n zeshonderd mensen. (Daarmee is het vergelijkbaar met het gebouw van het veel grotere Amsterdamse genootschap Felix Meritis.) Raadpensionaris Schimmelpenninck, koning Lodewijk Napoleon en later ook koning Willem I waren allen zeer geïnteresseerd in het godsdienstig experiment Christo Sacrum - en

de vaderlandse predikanten natuurlijk, maar die om heel andere redenen. Maar verder dan een deftige, stenen manifestatie van geprivatiseerde godsdienst aan een Delftse gracht kwam dit loffelijk initiatief feitelijk toch niet. Als hoofd eigenlijk van een 'religieus laboratorium' liep Onderdewijngaart Canzius te alleen en te ver voor de muziek uit. En hij raakte des te meer in isolement, toen veel deftige en sociabele medestanders uit teleurstelling over onvoldoende praktisch resultaat afhaakten. Goed dus maar dat hij niet alleen op dít podium wilde excelleren.

Als verwoed verzamelaar van talrijke diploma's van vooral actief maar ook passief lidmaatschap van sociëteiten, genootschappen en verenigingen had Onderdewijngaart Canzius een heel hoge genootschapscoëfficiënt. Godsdienstige genootschappelijkheid was voor hem één ding - al was het maar om in de beslotenheid van de genootschappen geregeld te kunnen ontsnappen aan de harde realiteit van het isolement in de buitenwereld - letterkundige en/of natuurkundige gezelschappelijkheid was voor hem niet minder nuttig. Er was in Delft en omstreken rond 1800 dan ook geen gezelschap tot nut of vermaak of de brave en alles zo goed bedoelende (Jacob) Hendrik deed er wel proeven, hield er als *orator didacticus* en zeer gevierd welspreker redevoeringen, sloeg er met de eiken voorzittershamer, beboette er als secretaris naarstig medegenootschappers, prikte er een vorkje of dronk er menig slokje mee. Op landelijk niveau was hij vanaf 1797 lid van diverse toonaangevende literaire, natuurkundige en filosofische gezelschappen, waaronder het Bataafsch Genootschap, Het Zeeuws Genootschap, de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, Diligentia en de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Ook op nog ander terrein timmerde Onderdewijngaart Canzius begeesterd aan de weg. In een weer andere hoedanigheid verwierf hij zich na 1795 een tweedekans loopbaan buiten het politieke en bestuurlijke. Daartoe viel hij terug op zijn eigenlijke eerste liefde: die voor de natuurwetenschappen. Die had hij bij zijn alma mater in Leiden al ervaren maar omwille van een profijtelijk lijkende bestuurlijke carrière in de sporen van zijn vader indertijd niet gevolgd. Als amateur en ware liefhebber verzamelde hij al jaren wis-, natuur-, schei- en geneeskundige instrumenten. Hij wilde ook hierin weer uitblinken. Waarom zou hij dergelijk instrumentarium niet zelf en om den brode gaan maken? Jacob Hendrik oriënteerde zich nader in Engeland, Frankrijk en Duitsland en opende vervolgens in 1797 te Delft een 'fabricq van kunstwerken'[30] - een voorloper van de moderne (maar al in een groter concern opgegane) 'Delft Instruments'. In 1804 konden volgens een prospectus maar liefst al zo'n 650 verschillende apparaten en instrumenten worden geleverd, vervaardigd door enkele tientallen instrumentmakers voor wie Onderdewijngaart Canzius graag werkgever en als zodanig in zekere zin ook weldoener werd.[31] Zijn fabriek bereikte werkelijk een hoogtepunt in het instrumentmakersbedrijf.[32] Onderneming en ondernemer vielen dan ook behoorlijk op. De Nationale Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij te Haarlem verleende op 21 juni 1798 een gouden medaille 'als bewijs

30 H.W.L. Brückmann, 'Instrumentmakersindustrie te Delft', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 5e reeks, 5 (1918) 97-112.

31 Zie ook: 'Bericht van Mr. J.H. Onderdewijngaart Canzius, te Delft, aangaande zyne fabricq van mathematische, physische, anatomische, chirurgische en andere werktuigen...' in: *Nieuwe Algemeene Konst- en Letterbode* van 5 december 1800.

32 H.A.M. Snelders, 'Natuurwetenschappen' in: *De Stad Delft*, 92-96.

van haar goedkeuring en ter verdere aanmoediging'. Schimmelpenninck kwam uit Den Haag een keer buurten en koning Lodewijk Na-

poleon decoreerde Onderdewijngaart Canzius tot manufacturier des konings. Toch bleven de tijden zwaar. Samen met de nationale economie kwam het Delfts bedrijf in het slop, of liever: een Franse *cul de sac*. Na surseance van betaling en enkele reorganisaties zag Onderdewijngaart Canzius zich genoodzaakt de fabriek in 1810 van de hand te doen. Wederom was hij brodeloos. Als ambteloos en voor publieke ambten nog immer kansloos burger zag hij zich genoodzaakt, na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk, in 1811 elders domicilie te kiezen voor hemzelf en zijn inmiddels voltooid gezin met vier kinderen. Hem gewerd namelijk in de woorden van een van zijn biografen 'een oprecht verlangen naar grensoverschrijding'.[33] Dit nadat de natie hem duidelijk had gemaakt (in Jacob Hendriks eigen *famous last words*) 'niet te kunnen laten het vreemde boven nationale voortbrengselen te verkiezen' en vooral hem, 'den kunstenaar om zijn politieke gevoelens af te wijzen'. Uithuilen en alwéér opnieuw beginnen deed Onderdewijngaart Canzius derhalve in toch niet geheel zelfverkozen isolement en ballingschap.

Ballingschap, nieuwe kansen en definitieve ongenade

Geheel eigen keus was Emmerik als ballingsoord. Onderdewijngaart Canzius werd daar, als enige protestant, natuurkundeleraar aan het rooms-katholieke Gymnasium Philosophicum in het Sticht Sophia. Toen het Franse bestuur deze instelling opdoekte, werd hij in 1812 benoemd tot *maire* van Emmerik. Daarvoor was wel eerst een plechtige gelofte nodig van *obéissance aux Constitutions de l'Empire et fidélité à l'Empereur*, maar daar zat Onderdewijngaart Canzius toen niet meer mee. Zijn enig ware loyaliteit was tenslotte aan Oranje. Aan de buitenkant bakens verzetten, vaantjes strijken en nu ook de huik naar de wind hangen... het ging hem goed en allengs zelfs beter af. Zo werd hij in augustus 1815 ook nog Emmeriks *Bürgermeister* na weer een nieuwe trouwbelofte, dit keer aan Friedrich Wilhelm III. Dat Onderdewijngaart Canzius vervolgens niet vergeefs zijn tijd in Emmerik had verbeid en verbeten bleek al begin 1816. Met zijn oude studiegenoot als eerste Oranjevorst op een flinke maat troon en zijn eigen vader weer als trotse pleitbezorger leek een 'eind goed al goed' door middel van een bestuurlijke carrière in het vaderland ineens alsnog binnen bereik. Voor het zover was verscheurde Onderdewijngaart Canzius eerst nog een benoeming per 17 februari 1815 voor de dienst in de Oost. Profijtelijker namelijk leek hem een ambtelijke loopbaan aan het Departement van Publieke Werken, Kunsten en Wetenschappen in Den Haag. Ook zou hij van daaruit veel meer kunnen 'contribueren' aan de bestrijding van het nog immer gevoelde nationaal verval in de breedste zin van het woord. Hij zou weer in Delft kunnen gaan wonen en Christo Sacrum weer kunnen bedienen met zijn gloedvolle leerredenen: hij was daar eerder al een regionale BN'er mee geworden. Helaas voor hem werd het accent van zijn bezigheden vooral bepaald door koning Willem I. Op de organisatie van de Nationale Nijverheidstentoonstelling van 1825 in Haarlem na, bleek dat vooral in het Zuiden te liggen, waar de deftige onderdaan hogescholen mocht stichten in Gent, Leuven en Luik. Leuk, maar voor hem kennelijk toch weinig bevredigend werk. Stil bleef hij namelijk hopen 'op een post op eigen beenen, zonder af te hangen van, of de

33 R. van der Laarse, 'Christo Sacrum', 239.

brief- en stukkenbesteller te zijn voor anderen, en wel voor jongere, in hun vak nog onbedreven menschen'.[34] Let wel: u leest behalve een generatiekloof en aan zelfoverscha tting grenzende overtuiging van eigenste

34 Ibidem (naar archiefaantekeningen van H.C. Rogge).

allerbeste kunnen ook de lichte verbittering van een uit isolement en strikt genomen zelfgekozen vrije ban teruggekomen *expat*, die zich toch nog niet helemaal voor vol voelt aangezien.

Onderdewijngaart Canzius' ster zou alvorens te doven nog eenmaal schitteren. Op 16 december 1826 viel hem in het kader van 's konings museumbeleid tot nationale opbouw de prestigieuze benoeming ten deel tot directeur van het nieuw te stichten Rijksmuseum voor Kunsten, Ambachten en Nijverheid. Geheel tegen zijn zin werd de plaats van vestiging van dit museum niet Den Haag, maar Brussel. Natuurlijk was de onderdaan zijn vorst, vriend en weldoener Oranje loyaal: hij ging. De rijksverzameling omvatte, naast de voor een appel en een ei overgenomen collectie van de Haagse vestiging van de Fundatie van Renswoude, voornamelijk Onderdewijngaart Canzius' eigen zeer uitgebreide bibliotheek en instrumentenkabinet - waarin een zeer kostbare elektriseermachine. Dit werd de loyaal fataal, want het bezit van de zaak werd dit keer echt het einde van 't vermaak. In vervolg op de Belgische Opstand riep de koning ook Onderdewijngaart Canzius terug naar de Haagse basis. Maar die weigerde nu te komen, met als argument dat hij al een keer met succes de museumcollectie met zijn leven had weten te beschermen tegen muit- en plunderzieke Brusselaars en zeer ongaarne de museumcollectie onbeheerd liet. De koning was toch niet vergeten dat ook en juist dit museum niet alleen bewaarplaats was van mechaniek, maar juist een hefboom moest zijn voor volksontwikkeling en aanjager van nieuwe kunst en industrie?[35]

Zijne Majesteit zag in Onderdewijngaart Canzius' persistent *no passaran* geen enkele zelfopoffering noch vaderlandsliefde maar vooral eigenaarseigenbelang. Hij ontstak in grote woede. Kenners van het karakter van koning Willem I dichtten hem toe 'stijfhoofdig, kortaf en lang van memorie' te zijn geweest.[36] Nu, Onderdewijngaart Canzus deed voor hem niet onder. Hij weigerde ten tweeden male een dienstbevel om onverwijld zijn post in Brussel te verlaten en werd regelrecht misplaatst loyaal, juist aan de post hem in net geleden goede tijden *contrecoeur* opgedragen! Eerst wilde hij eigenlijk niet gaan, nu wilde hij van geen wijken weten. In zijn voordeel pleitte dat hij niet wéér een eed van trouw - nu aan het bewind van de Belgen - wilde afleggen en ook een leerstoel aan de Brusselse Université Libre afwees. 'Ik sta bekend als Hollander, Koningsgezinde, Protestant en niets willende te doen hebben met de Revolutie', zou hij naar eigen getuigenis op de drempel van het museum tegen het Brussels gepeupel gezegd hebben. Maar ook dit kort vertoog van onvervalste Oranje- en vaderlandsliefde mocht niet meer baten. Onderdewijngaart Canzius bleek zijn ongelukkige hand voor de laatste maal te hebben overspeeld en viel voorgoed in ongenade. Nog een tweetal jaren bezette hij, trouw aan zichzelf en zijn Oranjegezindheid, zonder zijn gerepatrieerd gezin, zijn post in zijn museum, maar dat was inmiddels meer een door hemzelf vacuüm getrokken stolp annex mausoleum. Noch de Nederlandse, noch de Belgische overheid bezoldigde hem. 'Tot bezwykens

35 Zie voor musea en het ervan verwachte nuttig effect: M.G. Westen, 'Roert met den tooverstaf van ware kunst alle rangen en standen aan!' Cultuurspreiding en onderscheid naar kwaliteit' in: M.G. Westen (ed.), *Met den tooverstaf van ware kunst. Cultuurspreiding en cultuuroverdracht in historisch perspectief* (Leiden 1990) 9-35.

36 J.A. Paasman, 'Bestuurlijke en economische aspecten van 1813 tot omstreeks 1834' in: F. Pereboom, H. Hille en H. Reenders (eds.), *'Van scheurmakers, onruststokers en geheime opruijers...' De Afscheiding in Overijssel* (Kampen 1984) 25.

toe', bezwoer Onderdewijngaart Canzius zijn enige dochter echter, zou hij op zijn post blijven.

Besluit

Tot slot van dit meer tragisch dan komisch kort overzicht van twaalf ambachten en dertien ongelukken kunnen we niet anders dan vaststellen, dat Onderdewijngaart Canzius' buitenproportioneel Oranjegevoel het kernobstakel van zijn carrière was. Toonde hij vanaf het begin al weinig flexibiliteit, op zijn oude dag was Onderdewijngaart Canzius volkomen rigide, en misplaatst loyaal geworden. Jacob Hendrik was van het type ‘een man, een man; een woord, een woord’ - en dat is in zekere zin een weldaad ten opzichte van het opportunisme van de licht karakterzwakke Bilderdijk, van wiens aard op het Symposium Ballingschap menig staaltje weerklonk. Maar zijn hele leven wilde hij veel te veel, te goed en te graag. Evengoed zullen u en ik deze brave Hendrik, ondanks zijn grote woorden liever te bezwijken, niet kwalijk nemen dat hij al in 1833 - moegestreden, berooid, oud, ziek en ontgoocheld, maar levend - in Delft terugkwam. Daar overleed hij tenslotte op 11 juli 1838 aan een ‘zenuw-zinking’. En dat juist op de dag dat zijn andere (inmiddels ook failliete) schepping, het godsdienstig genootschap Christo Sacrum, notarieel werd geliquideerd! Zijne Majesteit de koning zou hem overigens elke blijk van erkentelijkheid eeuwig schuldig blijven. Was diens bestuur mogelijk toch iets minder ‘vrij, zacht en weldadig’ dan zijn (te) trouwe onderdaan hem tussen 1833 en 1838 in diverse hartverscheurende excuusbrieven wilde doen geloven? ‘Opbouwen, nimmer afbreken of verwoesten’: Onderwijngaart Canzius' lijfspreuk bleek die van iemand met het hart op de goede maar verkeerde plaats en tijd. In zijn testament sprak hij van loutering door kastijdingen, maar wij weten nu dat het bij hem eigenlijk vooral om zelfkastijdingen ging. Behoeden wij hem lezend en overdenkend voor de ware ballingschap die in de vergetelheid ligt, conform de opzet van zijn laatste wil. Wilt daartoe dan zijn naam onthouwen en hem bevrijden uit Mnèmosynès klauwen...

Ellen Krol

De 'vrijwillige' ballingschap van Hebelius Potter (1769-1824)*

Ellen Krol is universitair hoofddocent Nederlandse letterkunde aan de Karelsuniversiteit te Praag en initiatiefnemer van Praagse Perspectieven, jaarlijkse colloquia van de sectie Nederlands te Praag vanaf 2002 tot heden. Daarnaast doceert zij parttime letterkunde op de Hogeschool Rotterdam. Zij promoveerde in 1997 aan de UvA bij prof. dr. W. van den Berg op *De smaak der natie, opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800-1840* (Hilversum: Verloren, 1997) en publiceerde over Wolff en Deken, Tollens, Potgieter en Beets.

De Friese predikant en chroniqeur Hebelius Potter (1769-1824) had een 'zwerversnatuur', zo vertelt een biografisch lexicon van predikanten.[1] Maar de politieke situatie in Friesland na 1795 heeft meer met het vertrek van Potter uit Friesland te maken dan men op het eerste gezicht zou denken. In hoeverre is hier sprake van een ballingschap, en zo ja, in hoeverre is deze ballingschap vrijwillig?

Aanvankelijk was Potter vanaf 1793 dominee in de Friese plaatsen Peins en Zweins. Hebelius Potter lijkt in zijn leven het nuttige met het aangename te combineren door zijn werk (het predikantschap) af te wisselen met lange-afstandwandelingen door Nederland en het buitenland. Om zijn zwerversneigingen te bevredigen, zo leek het, koos hij als vaste betrekking voor een domineeschap extra muros, buiten de grenzen van Nederland, met beroepen naar Kaap de Goede Hoop, Hanau in Duitsland en later nog Soerabaja; locaties die hem de mogelijkheid gaven zijn reislust te bevredigen. Bovendien verdiende hij een centje bij met zijn twaalf reisbeschrijvingen die hem in zijn tijd tot een bekend en geliefd schrijver maakten.[2] Hij schreef over

* Twee kleine passages in dit artikel zijn ontleend aan: Ellen Krol, 'De reiziger ziet de mens minder van zijn slechte zijde: Reisverhalen van dominee Potter' in: *Praagse perspectieven* I, Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands aan de Karelsuniversiteit te Praag op 22 en 23 oktober 2002 (Praag: Universitaire pers 2003) 19-48.

1 D. Nauta e.a. (eds.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* I (Kampen 1978- ...) 262-263.

2 Reisverhalen van Hebelius Potter: *Lotgevallen en ontmoetingen op eene mislukte reize naar De Kaap de Goede Hoop in de jaren 1804, 1805 en 1806, in brieven aan eenen vriend*, 4 delen (Haarlem 1806); *Reize door de oude en nieuwe oostelijke departementen van het Koninkrijk Holland en het Hertogdom Oldenburg in den jare 1808*, 2 delen (Haarlem 1808-1809); *Wandelingen en kleine reizen door sommige gedeelten van het vaderland*, 2 delen (Amsterdam 1808-1809); *Reizen door een groot gedeelte van Zuid Holland, gedaan de de jaren 1807 en 1808* (Amsterdam 1809); *Reize van Amsterdam naar Hanau, door een groot gedeelte van Duitsland, gedaan in den jare 1809* (Amsterdam 1810); *Wandelingen en kleine reizen in den omtrek van Hanau, Frankfort en andere voorname gedeelten van Duitsland* I (Amsterdam 1811) [niet verder verschenen]; *Lotgevallen op eene reis van Friesland, door Westfalen en het Waldeksche naar Hanau in september 1813* (Amsterdam 1816); *Verhaal van het voorgevallenen in en bij Hanau, en van de bloedige gevechten in en bij die stad geleverd, in de maanden October en November 1813* (Amsterdam 1814); *Reize te voet door de Wetterau en langs de Lahnstroom, de wieg en bakermat van het doorluchtige huis van Nassau* (Groningen 1818); *Vruchten der eenzaamheid in brieven*, 2 delen (Groningen 1818); *Uitstapje te voet van Frankfort over Darmstadt naar Heidelberg, langs de geheele Bergstraat*, opnieuw bewerkt door S.A.F. [S.A. Fischer]. (Utrecht 1851); [H. Potter], *Brieven over de geschiedenis en plaatsbeschrijvingen van provincie en stad* (Groningen 1818).

lange-afstandwandelingen van Friesland naar Hanau, over wandelingen in Noord-West Duitsland, dat in de Franse tijd deels bij Nederland hoorde, over wandelingen in de buurt van Frankfurt en Hanau, in Nederland, in Engeland en op St. Helena. Zijn eerste werk gaat over een boottocht, over een mislukte reis naar Kaap de Goede Hoop in de jaren 1804-1806.

Als je leest hoe hij in 1818 schrijft over zijn wandelingen door Duitsland kun je je geen tevredener mens voorstellen:

> Iedere morgen, waarop ik van mijnen herberg afscheid neem, [...] grijp ik mijnen stok en hoed, neem afscheid, begeef mij op den weg en lach met de mij aanlachende natuur, en ben zoo regt hartelijk verheugd, wanneer de gansche schepping rondom mij vrolijk is. Ik sla mijne oogen dan om hoog, beschouw den dampkring in zijne blaauwe pracht en een traan dringt zich in mijn oog, een traan van verrukking om het zaligst gevoel: mijne geheele ziel is dan bewogen, terwijl ik God hartelijk dank, de stad in hare veelvuldige ongenoegens ontvloden te zijn;[3]

Maar dominee Potters tevredenheid blijkt een verworvenheid, die niet zonder strijd verkregen is. Terugdenkend aan veertien jaar voornamelijk buitenslands verkeren, noemt deze dominee als één van de grootste genoegens van het reizen, dat je niet echt met de medemens om hoeft te gaan en dat je de medemens gelukkig niet leert kennen.

> Wanneer iemand twintig jaren achter elkaar in dezelfde plaats leeft, hoe dikwijls leert hij dan sommige zijner medeinwoneren van een slechte, van eene verachtelijke zijde kennen: hij ervaart dan, dat hoogmoed, heerszucht, nijd, gierigheid en eigenbelang bij vele het voorname of eenige beginsel hunner handelingen zijn [...].[4]

Opmerkelijke taal voor een dominee. Hoe komt het, dat deze dominee zo'n misantroop is geworden? Dertien jaar eerder, onderweg naar zijn tweede standplaats, Kaap de Goede Hoop, doet hij in zijn reisbeschrijving verslag van zijn herinneringen aan de pastorie in Peins die hij kort tevoren verlaten heeft. Hij loopt in gedachten nog eenmaal door zijn oude pastorie en hij bedenkt wat hij daar allemaal heeft meegemaakt. In de eerste tijd verging het hem voorspoedig, maar daarna ontstond er een ‘domme hatelijke dweepzucht’ die hem het leven zeer verbitterde.[5]

Denkend aan zijn studeerkamer komen hem naast de aangename studie-uren toch vooral de verdrietige momenten in gedachten. Het studeervertrek was dikwijls getuige geweest van in stilte vergoten tranen over de noodlottige omstandigheden, die zijn leven verbitterden en zijn gezondheid ondermijnden en die hem ‘morgens zuchtend deden wenschen, ach, dat het avond! en 's avonds, ach dat het maar morgen ware!’[6]

Hoe erg het ook was**,** en hoe zeer hem ook ‘verfoeijelijke ondank, hatelijke laster en schandelijke verguizing’ ten deel was gevallen, Potter had er toch geen spijt van dat hij nooit de weg ‘van huichelarij of kwakzalverij’ ingeslagen was, alleen maar om zijn gemeente te behagen. Dominee Potter dankt uiteindelijk de voorzienigheid voor de verlossing uit deze gemeente, die in 1804 kwam in de vorm van een resolutie van de Raad der Aziatische Bezittingen met een beroep naar Kaap de Goede Hoop.

Wat heeft deze gereformeerde predikant Hebelius Potter toch zo gekweld in zijn pastorie in Peins, gelegen in Noordwest Friesland in de classis van Franeker? Hij werd op 20 oktober 1793 in Zweins (dat sinds de hervorming samen met Peins

3 Potter, *Vruchten der eenzaamheid*, I, 5-6.
4 Ibidem, 7.
5 Potter, *Lotgevallen en ontmoetingen op een mislukte reize*, I, 3.
6 Ibidem, 4.

kerkelijk gecombineerd is) plechtig bevestigd in aanwezigheid van de collega's van nabije dorpen en van een aanzienlijke schare toehoorders. Hebelius Potter bleef predikant in Peins en Zweins tot 19 oktober 1804, dus een periode van precies elf jaar.

Friesland onder de Jacobijnen

Bekend is dat na 1795 er roerige tijden ontstonden onder de Bataafse Republiek en later de Franse overheersing, waarin de scheiding van kerk en staat doorgevoerd werd. De Bataafse omwenteling was niet speciaal antikerkelijk of antigodsdienstig, maar de Bataafse volksvertegenwoordigers maakten wel korte metten met de bevoorrechte publieke kerk en haar predikanten. De Nationale Vergadering had ieder openlijk godsdienstig vertoon verboden, de theologische faculteiten opgeheven, en de geestelijke goederen tot staatseigendom verklaard. De gereformeerde gemeenteleden zouden zelf in de kosten van de pastorie en het levensonderhoud van hun predikanten, kosters, voorzangers en organisten moeten voorzien.

Met welke 'dweepzucht' werd Potter geconfronteerd, tot welke 'huichelarij' wilde hij zich niet verlagen, waardoor hem 'verguizing' ten deel viel? Over de positie en ervaringen van Potter is weinig bekend en zijn standplaatsen Peins en Zweins zijn met samen ongeveer driehonderd inwoners te klein om een echte rol te spelen in de geschiedenis van Friesland.[7] Mede dankzij het feit dat in 2002 een monografie over de Friese revolutie verscheen, kunnen wel de contouren van zijn ervaringen opgesteld worden.[8] Allereerst de vaststelling, dat Potter geen rol speelde in de geledingen van de Jacobijnen noch bij de andere partijen. Ik taxeer hem op gematigd patriots. Als gereformeerd predikant had hij van de revolutie alleen maar verslechtering van positie te duchten, en mogelijk had de uit Dokkum afkomstige Potter met zijn streekgenoten een zekere Oranje-band gemeen. De bloedig onderdrukte Kollumer opstand in 1797 getuigde van die oranjegezindheid.[9] Potter zelf schrijft in zijn latere werk weinig over politiek, maar nog in de Franse tijd, in 1809, noteert hij op een wandeling door Zuid-Holland, in Scheveningen, dat daar 'de goede stadhouder op een visserspinkje moest ontvluchten'.[10] Hij voegt er aan toe dat ook deze 'brave en menschlievende, maar helaas zoo ongelukkige [...] vorst', die 'gedurende eene reeks van jaren met rampspoeden' worstelde, ook de onbestendigheid der tijden ervaren heeft. Een extreme band zal het zeker niet geweest zijn, want in zijn werken doet Potter zich als gematigd man kennen, die de zegeningen van de Verlichting weet te waarderen.

Nu was Potter in het kleine Zweins en Peins niet bepaald in de luwte terechtgekomen. Ten eerste had hij een felle radicaal als collega in het meest nabije dorp, Dronryp, dat een gelijkzijdige driehoek met Peins en Zweins vormt. In deze gemeente zetelde sinds 1787 dominee Kesler, die echter op 20 december 1793 uit zijn gemeente ontslagen werd, omdat hij onbekwaam geacht werd om in die betrekking het land ooit te kunnen dienen; vervolgens werd hij 4 jaar verbannen. Dat was twee maanden na Potters komst op 20 oktober 1793. Met de Bataafse omwenteling volgde er echter eerherstel voor Kesler en met een triomfantelijke intreerede keerde Kesler terug op de kansel in Dronryp. Daarna ontwikkelde Kesler zich tot een zeer militante Jacobijn onder de dominees, die overal te vinden was waar politiek extremisme zich manifesteerde. Toen eind januari 1796 de Jacobijnen in Friesland de macht overnamen, en een Comité Herstel vormden met buitensporige

7 J. Hepkema, *Historische wandelingen door Friesland, 1894-1917* (Leeuwarden 1970), 71-72.
8 J.R. [Jacques] Kuiper, *Een revolutie ontrafeld, Politiek in Friesland 1795-1798* (Franeker 2002).
9 Ibidem, 256-298.
10 Potter, *Reizen door een groot gedeelte van Zuid Holland*, 83.

macht, zat Paulus Matthias Kesler als man van het eerste uur ook in dat Comité. Hij bezorgde het een slechte reputatie tot in de uithoeken van Friesland, aldus de auteur van *Een revolutie ontrafeld*, Jacques Kui-

per: ‘Kesler raasde in die dagen, in kennelijke staat op de bok gezeten met zijn chais door de straten van Leeuwarden; deze dominee raakte betrokken bij ordinaire dronkemansruzies in lokale etablissementen.’[11]

Tegenstanders spraken van de ‘Friese Terreur’ in die dagen, en het Blokhuis in Leeuwarden werd ‘de Friese Bastille’ genoemd. Na de Orangistische opstand van Kollum in Noord-Oost Friesland in februari 1797 werd één opstandeling, Jan Binnes, die zich als een beest had gedragen, onmiddellijk op het schavot bij het Blokhuis in Leeuwarden onthoofd. Potters collega proximus, Paulus Kesler, schreef er een jubelend stuk over in de *Friesche Courant*.[12]

Wat ook bepaald niet rustgevend voor Potter was, is dat zich in zijn gemeente Zweins de ouderlijke stins bevond van de politiek actieve gebroeders Van Beyma, de Kingmastate. De familie Van Beyma thoe Kingma had zulke uitgestrekte bezittingen, dat zij, zo was het gezegde, ‘van Zweins naar Peins en Ried over eigen land kon gaan’. De oude heer Van Beyma thoe Kingma stond in hoog aanzien bij alle patriotsgezinde Friezen. De oudste zoon, Coert Lambertus van Beyma (1753-1820) was een bekend ultrarevolutionair. Hij was Commissaris geweest voor de vluchtelingen in 1787 tot 1788[13] en werd Fries afgevaardigde van het revolutionair bewind in de Nationale Vergadering in Den Haag.[14] Zijn broer Eduard Marius van Beyma (1755-1825) was een revolutionair van meer gematigde snit. In 1796 leefden de broers maanden met elkaar in onmin om politieke strijdpunten en ze legden de ruzie in december 1796 op de Kingmastate in Zweins weer bij.[15] Ook nationale politiek kwam dus voor Potter wel heel dichtbij.

Vooral bepalend voor Potters positie was, dat de Noord-Westhoek van Friesland na Leeuwarden tot de radicaalste streek van het land gerekend werd. Het gaat dan weliswaar met name om Het Bildt en Barradeel, maar Franekeradeel, waar Peins en Zweins in lagen, vormde de verbindingslijn tussen het revolutionaire Leeuwarden en deze Noordwesthoek. Toen in begin 1796 ‘de Friese terreur’ begon, kende het Comité Herstel zichzelf vergaande bevoegdheden toe als het opsporen, aanhouden en fouilleren van verdachte personen, naast bijvoorbeeld het openen van brieven. De burgerkorpsen op het platteland van Noord-West Friesland werden gerekend tot de ‘hondstrouwe’ aanhangers van dit radicale bewind. Deze lokale comités stelden zich ten doel nauwkeurig de gedragingen van aristocraten en oranjegezinden, maar vooral ook van de minder radicale patriotten te observeren. Ze waren bij de bevolking zeer gevreesd: talloze klachten waren er over brutaal optreden, en bijvoorbeeld over intimidaties als het uitkleden van getrouwde vrouwen. Kuiper stelt dat deze comités, zonder ze gelijk te willen stellen met de Franse dood en verderf zaaiende comités in Jacobijnse tijd, toch in hun betekenis in wezen hetzelfde waren.[16] Barradeel, waarvan de grens op een steenworp lag van de pastorie van Potter in Peins, werd met name

11 Kuiper, *Revolutie*, 124.
12 Paulus Kesler in de *Friesche Courant* van 21 februari 1797; Kuiper, *Revolutie*, 287.
13 Joost Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003) 110-112 en passim.
14 Kuiper, *Revolutie*, 204-205; Yme Kuiper, *Adel in Friesland, 1780-1880* (Groningen 1993) 418.
15 Kuiper, *Revolutie*, 205.
16 Ibidem, 153 en 127.

berucht, omdat leden van de corpsen van Minnertsga, Tzummarum en Oosterbierum verbeten jacht op vermeende tegenstanders maakten, niet alleen op de door hen gehate Sexbierumers, maar ook op goedwillende burgers uit andere dorpen. Tot 1798 zuchtte Barradeel onder deze lo-

Afb. 1 Peins, de standplaats van Potter. Titelvignet van H. Potter, *Wandelingen en kleine reizen door sommige gedeelten van het vaderland*. Tweede deel. Amsterdam, A.B. Saakes 1809.

kale terreur. Uit correspondentie aan E.M. van Beyma blijkt dat lokale functionarissen er voor de 'krijgsraad' gedaagd en daarna zonder meer afgezet konden worden. Gewapende bendes intimideerden en mishandelden tijdens nachtelijke klopjachten vermeende recalcitranten.[17] Na de anti-federalistische staatsgreep van 22 januari 1798[18] werd buurman Kesler uit zijn predikambt gezet wegens vergaand 'wangedrag', herhaalde dronkenschap, vloeken en vechten op zondag na het heilig avondmaal en ten overstaan van een grote menigte. Maar toch werd het leven in de gemiddelde dorpspastorie in Friesland er na 1798 niet beter op.

Tractementen en beroepingen van predikanten

In die tijd werd de situatie voor de gereformeerde predikanten financieel bedenkelijker, omdat de fondsen waaruit het tractement van de predikanten werd betaald, politiek gezien zwaar onder vuur lagen. Bovendien dreigde de verkoop van kerkelijke goederen van de bevoorrechte kerk, wat broodroof betekende voor dominees die van de inkomsten van vrije pastorale bezittingen leefden. In Peins echter waren bij de eerste berichten over de komst van de Fransen de kerkelijke goederen 'wijselijk' verkocht uit vrees dat ze waardeloos zou-

17 Ibidem, 456, noot 89; brieven van Ph. Joha aan E.M. van Beyma, 31 december 1798 en 16 januari 1797, Rijksarchief Friesland (RA Friesland), Archief Beyma thoe Kingma (ABK), inv. no. 277. Brief van J.M. van Beyma aan E.M. van Beyma (dec 1796) en van N.N. aan E.M. van Beyma, RA Friesland, ABK, inv.nr. 277.

18 Kuiper, *Revolutie*, 405-418.

den worden.[19] Dat pakte niet goed uit, want het betekende ten eerste, dat Potter niet over de inkomsten van pastorale goederen kon beschikken (en sommige predikanten hadden nauwelijks andere inkomsten) en vervolgens, dat hij in 1796 de vergoeding misliep, die predikanten door hun gedwongen verkoop kregen.[20] Potter was dus aangewezen op zijn tractement, en in de praktijk geschiedde die uitbetaling met trage hand of bleef deze soms achterwege.[21] Knappert, ook geciteerd door David Bos, zegt in het algemeen van deze situatie: 'In tal van predikantsgezinnen leefde men van droog brood; boeken, kleinodïen, meubelen, keukengerei werden verkocht; de kinderen bedelden langs de straat.'[22]

In 1804 probeerde de Friese Synode orde op zaken te stellen in de volstrekt ordeloze situatie waarin de Gereformeerde gemeentes in Friesland terecht waren gekomen. Volgens de 'Memorie van adstuctie' aan de Friese Synode van 1804: 'hoorde men in 1796, 1797 en 1798 de dweepachtigen hoop [de gemeenteleden] bijna openlijk [het plan vormen] om de Leeraars aan den dijk te jaagen, en voor klein geld derzelver plaats met ongeoefende en ongeletterde oeffenaars en geestelijke marktschreeuwers te vervullen.'[23] Vaak werd een gereformeerde gemeente door een of andere intrigant in feite veranderd in een misleide bende, die de predikant probeerde tot vernederende stappen te dwingen, wilde hij niet zichzelf of zijn gezin in de ellende storten, aldus nog steeds de 'Memorie' aan de Synode van 1804. 'De predikant', zo staat er te lezen, 'had zelf al vaak moeten kiezen tussen ballingschap of akelige gevangenis'.

Het is ondenkbaar dat een man als Potter niet gewenst heeft het kleine Peins/Zweins in te ruilen voor een andere gemeente, ten eerste gezien de ongunstige ligging bij de radicale driehoek, maar ook omdat het in de rede lag op te klimmen naar een aanzienlijker plaats. Ook op dit punt had Potter de tijd niet mee, omdat van 1795 tot 1804 de beroeping van nieuwe predikanten chaotisch verliep. Zodra een gereformeerd predikant vertrok ontstond er 'een nieuw toneel van verwarring, van verkeerdheid, van orde- en van wetteloosheid.'[24] Wie was er namelijk gerechtigd de nieuwe dominee te kiezen? In Friesland gold voor 1795 het oude floreenstelsel, volgens welk alleen de grondbezitters, de zogenaamde *floreenplichtigen* gerechtigd waren te stemmen. Op één hectare grond gold een floreen grondbelasting, die recht gaf op één stem bij de verkiezing van onder andere een predikant, dorpleraar, of koster.[25] Ook Potter is nog volgens dit floreenstelsel gekozen. Zo blijkt uit het archief Van Beyma thoe Kingma, dat Potter met zeventien stemmen is gekozen tot dominee waarvan elf

19 J. Hepkema, *Historische wandelingen door Friesland, 1894-1917* (Leeuwarden 1970) 71-72.

20 S.D. van Veen, *De gereformeerde kerk van Friesland in de jaren 1795-1804* (Groningen 1888) 58.

21 David Bos, *In dienst van het Koninkrijk, Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999) 97.

22 L. Knappert, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e* en 19e eeuw (Amsterdam 1912) 231; Bos, *In dienst*, 97.

23 Geciteerd in Van Veen, *De gereformeerde kerk*, 210-238. Het gaat om de handgeschreven tekst: 'Memorie tot adstructie van het besluit der Hervormde Friesche Synode van den 18 juli 1804 betrekkelijk de beroepingen der predikanten', opgesteld door P. Brouwer, W.D. Grommë en J.C. Metzlar.

24 Knappert, *Geschiedenis*, 223.

25 *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, dl. 3-2 (Den Haag etc. 1916), 4574; Bos, *In dienst*, 310-313.

stemmen van J.M. Van Beyma thoe Kingma, de vader van de twee revolutionairen, en vijf stemmen van de Graaf van Wassenaar, en één stem vervallen.[26]

26 Gegevens van Tresoar, Archief van Beyma thoe Kingma, inv. nr. 277. Brieven van Ph. Joha aan E. M van Beyma, 31 december 1796, 16 januari 1797 en van J.M. van Beyma aan E.M. van Beyma, dec 1796, en van N.N. aan E.M. van Beyma, 17 november 1796. Zie ook Kuiper, *Revolutie*, 605.

Dit stemrecht der grondbezitters werd in 1795 afgeschaft en vervangen door een stemrecht door alle mannelijke lidmaten, die uit een drietal kandidaten konden kiezen. De invulling van deze regel werd echter overal op eigen wijze geïnterpreteerd. Men wist niet meer, wie er nu eigenlijk mocht kiezen: de lidmaten, de gereformeerde inwoners, de hoofden van huisgezinnen, volwassenen, volwassen kinderen, boerenknechten of arbeiders. Alles was onzeker en werd ter plekke geregeld. De 'Memorie' voor de Friese synode van 1804 gaf met afgrijzen de voorbeelden, dat men uit partijdigheid voor een bepaalde dominee, 'baardelozen en onvolwassen jongelingen, ongedoopten, vrouwen' en analfabeten en anderen, die geen besef hadden van de inhoud van het domineeschap, opriep om te stemmen. Bij de predikanten zelf zag men voorbeelden van 'angstige huichelarij' en van sommige preekstoelen klonk 'aanstotelijke wartaal [...] om de menigte te behagen', aldus de Memorie.[27]

Staaltjes van onkunde van predikanten haalden de landelijke pers. *De Boekzaal* van 1798 beschrijft een hilarische situatie te Holwerd, waar de classis de ene predikant beroepen had en de gemeente een andere, die de classis daarvoor afgekeurd had. Toen de benoemde predikant bij de preekstoel aankwam, trof hij daar de andere al aan. Ook zijn er verhalen over avonturiers, die dominee werden, zoals een timmermanskecht, tevens hovenier en fruitventer, die binnen een jaar dominee werd, dank zij een testimonium uit Groningen.[28]

De Friese kerksynode van 1804 draaide de klok bij de beroepingen volledig terug naar een stemrecht van floreenplichtigen, een veelgesmaad besluit, dat weer tot andere problemen geleid heeft, maar die zijn hier niet aan de orde.

'Als een zwerveling op aarde'

Hebelius Potter is zo verbitterd én bang geworden, dat hij 's ochtends wenst, dat de dag voorbij is, en zo voor de nacht vreest, dat hij wenst dat het weer dag is. Hij zoekt naar een uitweg. De mogelijkheid om als dominee naar Kaapstad te gaan moet als geroepen gekomen zijn en met een brief van de Raad voor Aziatische Bezittingen (die tussen 1800 en 1810 de bevoegdheden van de VOC overnam) op zak, besluit hij te vertrekken. Hij neemt op 19 oktober 1804 afscheid van zijn gemeente, veelzeggend genoeg alleen in de classis Franeker. In zijn eigen gemeente Peins en Zweins komt het niet tot een afscheidsprediking.

Aanvankelijk wil Potter samen met z'n gezin reizen, maar door de kosten gedwongen, ziet hij daarvan af en vertrekt alleen, achteraf bezien volgens Potter maar gelukkig ook. Het afscheid te Dokkum van zijn 'standvastige' vrouw, Anna Visscher, van zijn dochter Sophia, van zijn twee zoontjes en van de zuigeling van acht maanden, valt hem zwaar. Potter kan zich met moeite losscheuren, maar via Groningen gaat hij vervolgens onderweg naar Nieuweschans, om uit de haven van Leer te vertrekken. Door de vorst is het gebruik van de jaagschuit onmogelijk, dus reist hij mee op een korenwagen. Bij volle maan zit Potter zwijgend op de bok naast

27 Van Veen, *Gereformeerde kerk*, 223-224.
28 Ibidem, 233.

de voerman onder de indruk van het prachtige toneel van het nachtelijk landschap: hij voelt zich ‘als geheel alleen op de wereld, als een zwerveling op aarde’.[29]

De reis mislukt evenwel, zoals de titel van zijn boek al leert: *Lotgevallen en ontmoetingen op een mislukte reize naar De Kaap de Goede Hoop in de jaren 1804, 1805 en 1806, in brieven aan eenen vriend*. Als vertrekpunt is voor Potter de minder in het oog lopende havenstad Emden gekozen. Hij

29 Potter, *Lotgevallen en ontmoetingen op een mislukte reize*, I, 12.

Afb. 2 Silhouetportret van Hebelius Potter (1769-1824). Titelvignet van H. Potter, Lotgevallen en ontmoetingen op eene mislukte reize [...]. 1806.

komt een heel eind met zijn Nederlandse fregat, tot de derde graad Noorderbreedte om precies te zijn, als het noodlot toeslaat en het schip door een Engels oorlogsschip wordt geënterd. Eerst wordt het fregat op sleeptouw genomen, wat in die tijd betekent dat het mee moet kruisen. Dit heeft tot gevolg dat het bungelende schip schoksgewijs overal langs schuurt en tegenaan botst, zodat roer en boegspriet afbreken. Verbetering van de situatie lijkt te komen als het schip in een storm ineens los van het vijandelijk oorlogsschip raakt, maar deze 'bevrijding' leidt tot andere ellende. Potters fregat is stuurloos en mastloos, en met de zeilen aan flarden is het een speelbal der golven. Alleen door op de grond te zitten, kunnen de passagiers binnenboord blijven. Vastgeklonken op het wilddobberend dek, met weinig eten en drinken aan boord, ziet Potter de meest onwaarschijnlijke kusten aan zich voorbijtrekken, zoals de kust van Brazilië; even later waant hij zich weer zo zuidelijk als de Steenbokkeerkring. Ter hoogte van de bocht van Afrika drijven ze ineens de haven van Sint-Helena binnen, waar het Engelse oorlogsschip zijn gehavende buit weer oppikt.

Na een oponthoud gaat de sleeppartij weer verder, nu terug richting Engeland. Zo vastgeklonken aan een Engels schip is Potter nu als de dood voor de Franse vijand, en niet ten onrechte, zo blijkt, wanneer ze al spoedig in een bloederige zeestrijd verzeild raken met een Frans oorlogsschip:

> In den donkeren avond, [kwamen] de ijsselijke dikke stroomen vuurs uit de monden der bulderende kanonnen, [er klonk] het sissen der kogels, het kraken, breken, vallen van stengen, raas en masten, het naar gekerm der schepelingen... Met elken laag zag ik een aantal jeugdige levens weggevaagd, hier af-

> geschoten armen en beenen, verbrijzelde rompen, daar met den dood worstelende zich in hun bloed wentelen: ik verbeeldde mij den wanhopigen toestand der passagiers, vooral die der vrouwen, in het benedenste gedeelte van het schip opgesloten, eene onzekere uitkomst met schrik en vreeze afwachtende.[30]

Maar het lot is Potter gunstig gezind: tijdens de zeeslag breekt de ketting die het kleine fregat met het Engelse oorlogsschip verbindt, en op het moment dat de Engelsen zich moeten overgeven aan de Fransen kan het kleine schip tijdens de vijandelijkheden ongemerkt wegkomen. Het gehavende fregat van Potter landt in Plymouth.

Hoewel zeer anglofiel komt Potter in nieuwe problemen, omdat hij nu eenmaal onderdaan is van een land dat met Engeland in oorlog is. Waar Potter politiek staat lijkt hij door het gedobber al lang vergeten te zijn. Hij besluit incognito te blijven en uit veiligheidsoverwegingen reist hij door Engeland als Pruisisch onderdaan en niet als Nederlander. Nog jaren zal Potter in Engeland moeten blijven, een periode waar hij zich als hulppredikant in Londen tot maart 1806 aardig doorheen slaat. Zuid-Afrika hoeft niet meer op hem te rekenen, want Potter heeft meer dan genoeg van de zee. Hij schrijft er wel een prachtig boek in vier delen over, dat hem in één klap in Nederland bekend maakt. Even keert hij werkeloos terug naar Dokkum. Daarna wordt hij een jaar hulppredikant in Amsterdam, maar Potter blijft zijn heil zoeken in het buitenland. Berichten over nieuwe ongeregeldheden in de kerk in Friesland zullen daaraan zeker meegewerkt hebben. In 1807 informeert een landgenoot Potter tijdens een wandeling in Oost-Friesland (die overigens een sollicitatiereis is) over opstanden in de Friese kerkgemeenschap bij de invoering van de *Evangelische gezangen* in 1807.[31] De gedachte achter de invoering van de Evangelische Gezangen was, dat men Psalmen niet meer in overeenstemming met de geest des tijds achtte, terwijl de tegenstanders meenden, dat in de Evangelische gezangen veel te veel het hedendaags verlichte gedachtegoed verkondigd werd.[32]

Potter wordt ingelicht over ongeregeldheden te Burum, vlak bij Kollum, waar de dominee weggepest wordt. Zelf heeft hij ook van gevallen uit zijn eigen regio gehoord[33] (de Friesche Synode van 1808 spreekt inderdaad van ‘halsstarrige tegenkanting’ in de classis van Franeker), maar Potters voorbeelden stammen uit Oost-Friesland, waar een kerk door bakkers, schoenmakers en weversgezellen werd omsingeld, en van gevallen waarbij men de koster en het orgel overschreeuwde door de oude gezangen dwars door de nieuwe heen te zingen.[34] Het verbaast Potter niets, deze geestdrijverij in aanmerking genomen, dat vroeger Bonifatius zomaar in Dokkum vermoord werd.

30 Ibidem, 163.
31 Potter, *Reize door de oude en nieuwe oostelijke departementen*, I, 237 ev.
32 Roel A. Bosch, *En nooit meer oude Psalmen zingen: zingend geloven in een nieuwe tijd 1760-1811*. (Zoetermeer 1996); L. de Geer, *Ontstaan, invoering en ontvangst van den Evangelischen Gezangenbundel in de Nederduitsch Hervormde kerk* (Groningen 1902); H.J. Gunning, J. Hz., *De gezangenkwestie in de Ned. Herv. Kerk* (Utrecht 1910); A.W. Bronsveld, *De Evangelische gezangen verzameld in de jaren 1803-1805 en in gebruik bij de Nederlandsche Hervormde kerk. Historisch-letterkundig onderzoek* (Utrecht 1917).
33 De Geer, *Ontstaan*, 105.
34 Potter, *Reize door de oude en nieuwe oostelijke departementen*, 46-47.

Liever zoekt Potter zijn heil liever weer in het buitenland. Met zijn beroep naar de Nederlandse gemeente in Hanau in de Pfalz is hij in 1809 zeer tevreden, zeker ook omdat zijn gezin meekomt. Hij zal er dominee blijven tot 1817. Het bevalt hem er aanvankelijk goed, al lijdt hij de gevoelige slag dat zijn enige dochtertje Sophie er overlijdt. Maar in 1813 ontstaat er een situatie, waardoor Hanau voor altijd een plaats in de geschiedenisboeken krijgt: op

terugtocht van de ‘volkerenslag’ bij Leipzig van zestien tot negentien oktober 1813 trekt Napoleon zich via Hanau terug. Daar breekt hij in de slag bij Hanau op dertig oktober 1813 door de Beierse verdedigingslinie heen, wat resulteert in een gedeeltelijke vernieling van deze stad. Met achterlating van zijn manschappen glipt Napoleon terug naar Frankrijk. Aldus het geschiedenisboek.

Wanneer Potter, tijdelijk in Nederland, in allerijl naar zijn Duitse standplaats terugkeert, met als reisgenoten twee van zijn kinderen en een vriend, is hij uitermate bezorgd om zijn Duitse bezittingen, zijn huis met inboedel en de kerk. Nauwgezet beschrijft Potter de route, en de omwegen die zij moeten nemen, om het oorlogsgeweld te vermijden[35]. Daarbij wordt hij gehinderd door een verkeerde beslissing die hij neemt na de ontmoeting met een Nederlands officier. Tamelijk naïef besluit Potter met de gelijkgestemde landgenoot samen te reizen, die ook naar Duitsland moet om zich tegen wil en dank bij Napoleon te melden. Hij geeft zich daarbij geen rekenschap van het feit dat je onder de dreiging van de kozakken beter niet met een reisgenoot in Frans uniform kunt reizen. Deze reisgenoot bezorgt Potter vele benauwde momenten, zodat het gezelschap opgelucht ademhaalt als hun wegen zich scheiden. Volgens zijn gewoonte kan Potter daarna weer in schutkleur verder reizen, Frans bij de Fransen, anti-Frans bij de kozakken. Zijn beschrijving van de razende vlucht naar zijn huis geeft een goed beeld van de ontreddering in Duitsland tijdens Napoleons terugtocht.

In Hanau maakt Potter op de ochtend van de dertigste oktober de bloedige slag mee die hij zijn hele leven niet zal vergeten.[36] Hij eert in zijn boek de verdediger van Hanau tegen de Fransen, de Beierse graaf von Wrede met een titelvignet. Tijdens de veldslag besluit Potter om met zijn kinderen de twee stappen van zijn huis gelegen toren van zijn kerk te beklimmen om uitzicht op het slagveld te hebben:

> Verschrikkelijk schouwspel!!- dat heerlijke woud [...] thans in eenen poel van sulfer veranderd, vuur en vlammen brakende, terwijl trotsche eiken vallen als koornhalmen en honderden menschen in een oogenblik verpletteren! - dat zelfde woud thans stroomende van menschenbloed![37]

De toren moet ijlings verlaten worden als het slagveld zich naar binnen de stad verplaatst. Men vlucht voor het gebulder der kanonnen de kelders in. Potter maakt als ooggetuige alle wisselende fasen van de strijd mee, zowel de intocht van de geallieerden, die proberen alles wat Frans is te vermoorden, als de intocht van de Fransen, die proberen alles wat geallieerd is te vermoorden. Hanau is duidelijk op de hand der geallieerden, en tijdens de adempauze van de gevechten worden de Oostenrijkers/Beiersen door de burgers van Hanau verzorgd. Potters eigen positie is niet ongevaarlijk, want hij heeft met ontzetting kennis genomen van het feit, dat in het naburige dorp Kesselstad zijn collega-dominee zeer te lijden heeft gehad: nadat diens woning was vernield, was deze collega naakt uitgekleed en onderworpen aan de brutaalste beschimpingen.[38] Potter brengt de nacht biddend door. Er volgt een spoedige evacuatie, een vlucht en een nare ontmoeting met kozakken, maar daarna

35 Potter, *Lotgevallen op eene reis van Friesland [...] naar Hanau in september 1813*.
36 Potter: *Verhaal van het voorgevallenen in en bij Hanau*, 55 ev.
37 Ibidem, 58.
38 Ibidem, 66.

kan Potter naar zijn huis terug, dat wonder boven wonder gespaard is. Als een volwaardig ramptoerist wandelt Potter tenslotte door Hanau, voor zijn lezers alle verwoestingen opsommend.

Vrijwillige ballingschap?

Weliswaar was Potter niet letterlijk uit zijn vaderland verbannen, maar het is niet onterecht te spreken van vrijwillige ballingschap. Bij zijn eerste vertrek was het leven in Friesland hem letterlijk onmogelijk geworden. Aan de andere kant is zijn liefde voor het '*wandern*' in zijn leven tot een ware passie uitgegroeid. Daarbij is een zekere calculatie niet vreemd aan de wijze waarop Pottern zijn 'ballingschap' invult. In zijn latere reisverhalen is niet, zoals aan het begin, een machteloze balling aan het woord, overgeleverd aan de speling van het lot, maar een calculerende sollicitant. In de vele plaatsen die Potter doortrekt, noteert hij nauwgezet de mate van aantrekkelijkheid van de pastorie, het kerkgebouw, de ligging, de omvang van huis en tuin en de afstand van huis naar kerk. Ook noteert hij de vraag of hij van een koets gebruik kan maken, hoe de staat van de wegen is en of hij er kan wandelen. Kortom, Potter was er op uit zijn buitenlands verblijf structureel te maken.

Hoewel Engeland hem zeer beviel, wil Potter daar om zakelijke motieven ook niet blijven: de dominee daar moet de standplaats kopen, en bovendien heerst er in Engeland de slechte gewoonte, dat de predikant zijn dienst mag laten waarnemen, wat weer geleid heeft tot een groot aantal van 'leeglopende proponenten'.[39]

In Duitsland is het beter gesteld met de arbeidsvoorwaarden, zij het dat Hebelius Potter zeer door de vormelijkheid der Duitsers gehinderd wordt. Nederlandse dominees mogen in hun vrije tijd veel informeler gekleed gaan dan in Duitsland gebruikelijk is. Dit gaat zelfs zo ver dat een Duitse predikant, zonder opspraak niet eens 'eene wandeling zou kunnen doen, of naar zijn tuintje gaan, of naar zijnen buurman op een kopje thee, zonder van mantel en bef voorzien te zijn. [...] hier ziet men zoo hoog bij op, als of het ware wezen van den Godsdienst in deze uiterlijke teekenen gelegen was.'[40]

Er is in de biografische naslagwerken van predikanten wel opgemerkt, dat van dominee Potter weinig werken bekend zijn die zich rechtstreeks op theologisch gebied bewogen[41] en dat zijn reisbeschrijvingen (hooguit) een godsdienstige ondertoon hadden.[42] Bedacht moet worden, dat Potter nog een achttiende-eeuwer in hart en nieren was. Hij is een verlicht predikant uit de levenssfeer van de fysicotheologie, en de natuur ziet hij in zijn eerste boeken louter als manifestatie van Gods grootheid. Hij citeert met graagte uit E.M. Posts' *Reinhart, Natuur en Godsdienst*.[43] In de geheel openlijk calculerende houding moet wel een van de redenen schuilen dat Potter na 1818 bijna vergeten is. Het zal te wijten zijn aan al deze zaken: het nuchtere consumentisme, de misanthropie en de gemakkelijke manier waarop Potter zijn toga ophangt voor een nieuwe langeafstandwandeling, dat de volgende generatie "afhaakte" als het om bewondering voor Hebelius Potter ging. Een zo zakelijke instelling was niet meer te verenigen met het belijdend domineeschap zoals vanaf de jaren dertig door het Reveil gepredikt werd.

39 Potter, *Lotgevallen en ontmoetingen op een mislukte reize*, III, 96.
40 Potter, *Reize door de oude en nieuwe oostelijke departementen*, II, 211.
41 B. Glasius, *Godgeleerd Nederland, Biografisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden* III ('s-Hertogenbosch 1851-1856) 119-120.
42 *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, I, 263.
43 E.M. Post, *Reinhart, Natuur en Godsdienst*, 3 delen (Amsterdam 1791-1792).

Maar die vergetelheid is vanuit letterkundig oogpunt onterecht. Wat Potter op tijdgenoten voor heeft is dat zijn reisverhalen de indruk wekken een *slice of life* te vormen, waarin hij in zeer onderhoudende en openhartige stijl over zijn ervaringen in de Franse en postrevolutionaire tijd spreekt.

Over zijn laatste standplaats Soerabaja heeft hij helaas niet meer geschreven. Hij stierf er in 1824 na een leverkwaal, met achterlating van zijn vrouw en drie kinderen. Zijn zonen brachten het tot aanzienlijke posities. Zijn derde kind en tweede zoon Johannes werd eigenaar van een suikerfabriek op Java (bij Probolingo). Ook een verzoening met het verleden bleef niet uit, want deze zoon doneerde grote bedragen aan de diaconie van het Friese dorpje Peins.[44]

44 Gossen Bakker, *Friesch Dagblad*, 26 februari 2005.

Call for papers
Maskerade en Ontmaskering in de Achttiende Eeuw

De Werkgroep De Achttiende Eeuw bestaat binnenkort veertig jaar. Om dit heuglijke feit te vieren, organiseert ze op 25 en 26 januari 2008 een congres rond het feestelijke thema 'Maskerade en Ontmaskering'.

Het fenomeen van de maskerade wordt doorgaans geassocieerd met het Ancien Régime. Volgens onderzoekers als Terry Castle en Dror Wahrman werd de maskerade in de achttiende eeuw gebruikt als metafoor voor de heersende cultuur van persoonlijke vrijheid, van identiteiten die naar believen konden worden aangepast - een idee dat met de overgang naar de moderne tijd verloren zou gaan maar al eerder in de eeuw moreel scherp veroordeeld werd.

De vraag is of een dergelijke voorstelling ook opgaat voor de Nederlandse achttiende eeuw. De maskerade is bij ons nog nauwelijks onderwerp van onderzoek geweest. Heeft dit te maken met het ontbreken van een dominante aristocratische cultuur in het Noorden of speelt de calvinistische afwijzing van iedere vorm van onechtheid en 'theater' hierin een rol? Toch moeten ook de inwoners van de Lage Landen zo hun eigen maskerades hebben gekend...

Reden genoeg om aan dit intrigerende verschijnsel een interdisciplinair congres te wijden.

Het congres zou het karakter moeten krijgen van een gezamenlijke en vrolijke verkenningstocht naar alle mogelijke vormen van 'verhulling en onthulling' - van identiteiten, ideeen of intenties - die zich in de lange achttiende eeuw in de Nederlanden hebben voorgedaan.

Te denken valt dus niet alleen aan maskeradefeesten en -dansen, al dan niet carnavaleske verkleedpartijen, seksuele en sociale travestie, ludieke dan wel hoogst serieuze rolverwisselingen, of de muzische verbeelding daarvan. Ook andere vormen van vermomming, bedrog en (valse) schijn, zoals schijnheiligheid, ghostwriting, mimesis, parodie, plagiaat, vervalsing, economische fraude en de versleuteling van politieke of morele boodschappen kunnen als maskerades worden opgevat.

Bij al deze verschillende verschijningsvormen van de maskerade dient zich een aantal spannende overkoepelende vragen aan:

* Valt er een historische dynamiek waar te nemen in de sociale praktijken en culturele kritiek waar de maskerade voeding aan gaf? (de maskerade als tijdgebonden fenomeen)

* Wat leert de antithese tussen maskerade en ontmaskering ons over achttiende-eeuwse opvattingen van identiteit, individualiteit, authenticiteit? (de idee van de maskerade)

* Welke verborgen verlangens en emancipatoire mogelijkheden lagen eigenlijk besloten in dit tijdelijk aannemen van een andere identiteit (de maskerade als utopisch moment)?

Natuurlijk roept het thema nog vele andere fascinerende vragen op. De organisatie hoopt op bijdragen uit alle denkbare (en nog niet door ons bedachte) richtingen. Voorstellen voor een voordracht ontvangen we graag **voor 1 maart 2007**.

Contact en coördinatie: evelinekoolhaas@velhorst.nl. Zodra meer informatie bekend is, leest u dit op www.18e-eeuw.nl.

Summaries

Frans Grijzenhout
The image of exile, or: Belisare in Holland

The *iconography* of ‘exile’ in the visual arts goes back to Cesare Ripa's invention of ‘esilio’ (Iconologia, Dutch edition 1644), in which secular (banishment, limitation to freedom) and religious aspects (pilgrimage) of exile come together. This article focuses on the representation of exile in the period of the French and Dutch Revolutions at the end of the eighteenth century. In French art of the 1790s the theme of exile is embedded in anti-revolutionary portraiture, such as Danloux' *Portrait of De la Marche*, and in representations of the misery of the *émigrés* (Danloux, ‘La pitié’. *Scène de la misère*, 1802), inspired by Delille's *La pitié*. In the French ‘art de l'émigration’ the figure of Belisarius takes pride of place. Gravelot's title-engraving to Marmontel's famous *Bélisaire* (1767) inspired Gérard's audaciously new representation (1795) of the theme.

Although political exile was a wide-spread phenomenon in the Dutch Republic after the failed patriot revolution of 1786-1787, it does not seem to have left many traces in art. Nicolaas Muys produced a mysterious painting in 1790, on the iconography of which this article concentrates. It may well reflect the merits of an unknown (Rotterdam?) patriot exile and his devoted wife (as Artemisia) and the miseries of exile.

Gert-Jan Johannes
‘Did you, my fatherland, ever fulfil your duties towards me?’ Bilderdijk, exile for life

The Dutch lawyer, poet and philosopher Willem Bilderdijk (1756-1831), who in his lifetime was regarded as Holland's poet *par excellence*, became famous for his eccentric worldview and his ultra-orthodox Calvinism. In this article, excerpts from his poems are used to demonstrate that his experiences during the period of his exile (1795-1806) were instrumental in the development of his presumed eccentricity.

In 1795, Bilderdijk, as a supporter of the House of Orange, was banished from Holland for refusing to undersign the obligatory declaration of loyalty to the new ‘Patriot’ regime. Bilderdijk left Holland for Germany and later England, roaming around for more than ten years in rather precarious circumstances. The experience of banishment and alienation from his home country led Bilderdijk to the insight that the fatherland is not always right, and that the exile does not need to be a traitor or a deserter by definition; a morally justified or honourable exile is indeed possible. His fatherland, Bilderdijk now feels, has not fulfilled its obligations towards him. What is more, in retrospective he now interprets his whole life - and man's life in general - as a kind of exile. The true Christian is never at home in a world where Man does not obey the will of God as much as he should. With this outlook on life, Bilderdijk, on his return to Holland, became the ‘eternal outsider’ in Dutch bourgeois society.

Seen in a wider European perspective, Bilderdijk's worldview does not seem so strange at all. As Peter Fritzsche has argued in his study *Stranded in the present*, all over Europe people of Bilderdijk's generation lived through comparable experiences of banishment, exile and alienation from one's fatherland and from one's own history. The ensuing sense of profound loss and a fundamental rupture with the past, the 'melancholy of history', which

Fritzsche found in the work of, e.g., Chateaubriand, is perfectly echoed in the work of Bilderdijk.

Ed Arnold
The heart at the right but wrong place and time
Isolation and exile of Jacob Hendrik Onderdewijngaart Canzius (1771-1838)

Social and political life and times in the Netherlands around 1800 were complicated, particularly for advocates of the *ancien regime*. As an outspoken Orangist, Jacob Hendrik Onderdewijngaart Canzius from the city of Delft did not go along with mainstream thinking and politics of the Patriotic, Batavian and French periods. He therefore got himself isolated from a full grown political career that normally was bound to be his. After pursuing not too successfully different second-chance careers as a captain of industry and as a lay minister in religious sociability in the Godsdienstig Genootschap Christo Sacrum, Canzius felt himself obliged to go abroad, into exile. The new sovereign of the United Kingdom of the Netherlands, King Willem I, showed his loyal subject in 1826 long awaited substantial gratitude, by appointing Canzius director of the National Museum for Industry at Brussels, but 'all's well that ends well' was not even then appropriate. In the Belgian Rising of 1830 Canzius again clearly missed good political feeling and eventually found himself in HM's disgrace.

Myriam Everard
Two 'dames hollandoises' in Trévoux
The political exile of Elisabeth Wolff and Agatha Deken, 1788-1797

This article challenges Joost Rosendaal's recent claim that women Patriot-refugees in France, among them well-known writers Elisabeth Wolff and Agatha Deken, did not have a political motive for fleeing the Dutch Republic. They would have been little more than hangers-on of the real refugees (men). Closer examination of the political antecedents of a random sample of women-exiles already shows this to be a questionable claim, but the case of Wolff and Deken definitely proves it erroneous. Wolff and Deken turn out to have been part of a far-flung political network, both before and after their exile. They were evidently well-connected to French revolutionaries during their stay in France. Their publications from this period testify to a continued Patriot partisanship. In fact, the ongoing radicalization of their political views during the exile-period can explain why, after their return to the Batavian Republic, Wolff and Deken set out to publish a purely political weekly.

Peter Altena
'ô Ondankbaar vaderland'. Gerrit Paape en de 'verbeterende' ballingschap

In the early days of the French Revolution, the prolific Dutch writer and patriot Gerrit Paape (1752-1803) considered the revolutionary banishment of the French clergymen and prostitutes as a ‘bettering exile’. At that time Paape was in French exile, being banned by the Dutch authorities after the Prussian intervention of 1787. In this paper the question is posed whether Paape looked at his own exile as a bettering one.

Already in his youth, Paape was obsessed by martyrologies and martyrdom. After 1787 he fled to Dunkirk and in his autobiography *Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap* (1792) he portrayed himself as a merry philosopher in exile. Nobody had to feel pity for him. But when he came back to the Netherlands book to the NL along with the French and the reception

lacked the warmth and the compensation he had expected, he lost his temper. His public appearances - in politics and in literature - were dominated by the demand for compensation. As compensation for the victims was postponed and punishing of those responsible for the repression was thought to be in conflict with the necessary fraternization, former exiles as Paape turned more radical. In his novels a lot of forgotten and poverty-stricken heroes in exile are depicted. When in 1798 Paape was 'rewarded' and got a job at the department of education, he looked back on his exile again. More than ten years after his banishment started, he began to think of the banishment of the patriots as a possible blessing in disguise. By making their way in pre-revolutionary France they had visited the University of Patriotism and Revolution. Also in a more moral sense Paape, who had used to see the use of bad luck, considered the years of exile a school: misery and misfortune made him a better man.

Ellen Krol
De 'vrijwillige' ballingschap van Hebelius Potter

The Frisian vicar and writer of travel stories Hebelius Potter (1769-1824) is said to have been an ardent traveller and wanderer. Aside from his travel madness, however, the immediate cause for his first trip to a congregation in South Africa was that he felt forced to yield to the large numbers of militant Jacobins who controlled the North West of Frisia after 1795.

Being in the position of a vicar of the officially privileged Reformed church wasn't very favourable in the revolutionary period, but Potter suffered also from an unfortunate location of his vicarage bordering on the most militant area of Frisia, called Barradeel. Nocturnal raids and sessions of revolutionary tribunals made life bitter, so Potter choose for voluntary exile. Bad luck dogged his footsteps: his trip to the Cape ended in naval combats with English and French warships. And as vicar of Hanau from 1809, he was an eyewitness from the tower of his German church of Napoleon's battle of Hanau on October 30th 1813.

Potter overcame his problems and devoted the rest of his years to a mixture of pastoral care and 'wandern'. Twelve travelstories made him in his time a famous writer, but he was forgotten in the period of religious revival in the middle of the nineteenth century.

Sjoerd Faber and René Lombarts
A legal-historical contribution on the banishment of Willem Bilderdijk in 1795

This contribution deals with two reactions on crime that as such don't exist anymore in today's western world, banishment and transportation. The latter, meaning deportation to far oversea possessions, reached its zenith in England (and Australia) at the end of the eighteenth and in de first decades of the nineteenth centuries. A

Dutch ‘Botany bay’, however, did not come to existence. Banishment, on the contrary, was put into practice very frequently in the Netherlands up to 1811, although at the end of the eighteenth century was seen as a way of evading the real problems. The Napoleonic *Code Pénal*, that came into force in the Netherlands in 1811, when the Netherlands were merged in the French empire, knew transportation and banishment as punishments, the latter only for political crimes. After the revival of the Netherlands (1813), the *Code Pénal* was maintained with some modifications. Consequently, banishment and transportation fell into disuse.

Some other distinctions have to be made. Reacting on crimes, in the first place, is not always to be seen as punishment. In some cases we should speak of precaution, taking measures in order to prevent damage that someone could do to others, to the public order or to

himself. Secondly, both punishments and measures can be imposed by judges, but also by other officials such as public prosecutors and other public servants.

These notions and distinctions we applied to the exile Bilderdijk: in 1795 he was banished from the Hague. This measure was taken by a public prosecutor, in name and by order of the fresh representatives of the Batavian people of Holland.

Erratum

In de 'Verklaring der Plaat' in *De Achttiende Eeuw* 38 (2006)1 wordt beweerd, dat het op de omslag afgebeelde standbeeld nog steeds, zij het in losse onderdelen, te zien is in de Villa Borghese in Rome. Dat is sinds 1989 echter niet meer het geval.

Inhoud jaargang 38

Artikelen

PETER ALTENA, ‘ô Ondankbaar vaderland’. Gerrit Paape en de ‘verbeterende’ ballingschap	168
ED ARNOLD, 't Hart op de goede maar verkeerde plaats en tijd. Isolement en ballingschap van Jacob Hendrik Onderdewijngaart Canzius (1771-1838)	182
CECIL P. COURTNEY, Isabelle de Charrière and Voltaire. *Trois femmes* and *Candide*	77
LUC DUERLOO, Cassant en Cassandra. Dwepen met Habsburgers	67
JORIS VAN EIJNATTEN, Inleiding. Ballingschap, verbanning en de ban	109
ISABELLA VAN ELFEREN, ‘Gij zult op mijn zerk wenen...’ Sentimentele, metafysische en performatieve tranen in Elisabeth Maria Posts *Het Land*	1
MYRIAM EVERARD, Twee ‘dames hollandoises’ in Trévoux. De politieke ballingschap van Elisabeth Wolff en Agatha Deken, 1788-1797	147
SJOERD FABER EN RENÉ LOMBARTS, Een rechtshistorische uiteenzetting over de uitzetting van Willem Bilderdijk in 1795	115
LIA VAN GEMERT, Echte helden zie je zelden. Idolen in het Nederlandse epos	22
FRANS GRIJZENHOUT, Ballingschap in beeld, of: Belisarius in Holland	133
ANDRÉ HANOU, Held gevraagd (m/v)	33
GERT-JAN JOHANNES, ‘Hebt gy me ooit als vaderland gekweekt?’ Bilderdijk, balling voor het leven	123
ELLEN KROL, De ‘vrijwillige’ ballingschap van Hebelius Potter	194

W.R.D. VAN OOSTRUM, Veroordeeld tot voorbeeld? Vrouwelijke idolen in het achttiende-eeuwse literaire circuit 39

Verklaring der plaat

E. KOOLHAAS-GROSFELD, Guiseppe Ceracchi, *Joan Derk van der Capellen* 2

FRANS GRIJZENHOUT, Hubert-François Bourguignon, Titelgravure voor Marmontel, *Belisarius* (Amsterdam 1769) 108

Stand van zaken

RIENK VERMIJ, Wat was Verlichting? 93